

अूर्वार्जुन

भा.कृ.अनु.प.-कृषि ज्ञान प्रबंध निदेशालय
नई दिल्ली

अ॒र्वांजुड

डॉ. योगेश मुरकुटे
भूजल वैज्ञानिक, भूगर्भशास्त्र विभाग,
रा.तु.म. नागपुर विद्यापीठ
नागपुर—440 001

डॉ. एम. जे. कलेढोणकर
परियोजना समन्वयक, भा.कृ.अ.प.—के.मू.ल.अ.सं.,
करनाल, हरियाणा—132 001

डॉ. एस. के. चौधरी
उपमहानिदेशक (प्राकृतिक संसाधन प्रबंधन)
भा.कृ.अ.प., नई दिल्ली 110 012

कृषि ज्ञान प्रबंध निदेशालय
भारतीय कृषि अनुसंधान परिषद
नई दिल्ली

मुद्रित : जनवरी 2022

© 2022, भारतीय कृषि अनुसंधान परिषद, नई दिल्ली।

इस प्रकाशन को प्रकाशक को उचित श्रेय के साथ गैर व्यवसायिक उद्देश्यों के लिए स्वतंत्र रूप से उपयोग / साझा किया जा सकता है।

आई.एस.बी.एन. : 978-81-7164-232-8

प्रभारी, उत्पादन एकक : पुनीत भसीन
मुख्य तकनीकी अधिकारी (उत्पादन) : कुल भूषण गुप्ता

डॉ सत्येन्द्र कुमार सिंह, परियोजना निदेशक, कृषि ज्ञान प्रबंध निदेशालय, भारतीय कृषि अनुसंधान परिषद, पूसा कैम्पस, नई दिल्ली 110012, द्वारा प्रकाशित एवं रॉयल ऑफसेट प्रिंटर्स, ए-89 / 1, नारायणा इंडस्ट्रीयल एरिया, फेस- I, नई दिल्ली 110 028 में मुद्रित।

कृषि एवं किसान कल्याण मंत्री

भारत सरकार

कृषि भवन, नई दिल्ली

MINISTER OF AGRICULTURE & FARMERS WELFARE

GOVERNMENT OF INDIA

KRISHI BHAWAN, NEW DELHI

संदेश

प्रकृति के सचेतन जीवन का मूल जल है। जल जीवन का आधार है, तो कृषि जीवन का पोषण तंत्र है। दोनों का साथ—साथ रहना प्रकृति के विस्तार का सूचक है।

भारत देश के सकल घरेलू उत्पादन (जी.डी.पी.) में कृषि की भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण है। आज के दशक में भारत की 60 प्रतिशत आबादी कृषि व्यवसाय आधारित व्यवस्था पर जीवन का निर्वाह कर रही है। साथ में इसके भरण—पोषण के लिए जल की दोनों अवस्थाएं (भूषुष्ठ जल एवं भूजल) अत्यंत आवश्यक हैं।

विगत कई वर्षों से जल विषय पर अत्यंत गहराई से अध्ययन हो रहा है। देश के बहुत सारे संस्थान, विश्वविद्यालय, गैर सरकारी संगठन व संबंधित विशेषज्ञ जल के संरक्षण एवं शाश्वत संवर्धन में जुड़े हुए हैं। भारतीय कृषि अनुसंधान परिषद, नई दिल्ली, कृषि के लिए परम आवश्यक जल के भौतिक, रासायनिक एवं जैविक गुणवत्ता के मानकों को समझने में अत्यंत अग्रणी रहा है। देश में जल की उपलब्धता पर बहुसमावेषक लेखन संग्रह के तौर पर भारतीय कृषि अनुसंधान परिषद “अवनीजल” नामक पुस्तक का प्रकाशन कर रहा है।

इस पुस्तक में जल विषय पर काफी गहराई से किये हुए अध्ययन को लिखने का विशेष प्रयत्न देश के प्रमुख जल व्यवस्थापन विशेषज्ञ एवं मार्गदर्शक डॉ. योगेश मुरकुटे, भू—जल वैज्ञानिक, भूगर्भशास्त्र विभाग, राष्ट्रसंत तुकड़ोजी महाराज नागपुर विश्वविद्यालय, नागपुर, साथ में डॉ. सुरेश कुमार चौधरी, उप—महानिदेशक, प्राकृतिक संसाधन प्रबंधन, भारतीय कृषि अनुसंधान परिषद, नई दिल्ली तथा डॉ. एम.जे. कलेढोणकर, परियोजना समन्वयक, भा.कृ.अनु.प.—केन्द्रीय मृदा लवणता अनुसंधान संस्थान, करनाल ने किया है।

मुझे इस बात की प्रसन्नता है कि पुस्तक के माध्यम से जल सांस्कृतिक इतिहास, सतही जल, भू-जल, देश की जल स्थिति, वर्षा जल संचयन एवं जल गुणवत्ता पर अभ्यासपूर्ण लेखन करने का प्रयास किया गया है। इसके लिए सभी बधाई के पात्र हैं। मुझे उम्मीद है कि यह संकलन सभी हितधारकों के लिए अत्यंत लाभदायी साबित होगा।

2/10/2021

(नरेन्द्र सिंह तोमर)

त्रिलोचन महापात्र, पीएच.डी.

सचिव एवं महानिदेशक

TRILOCHAN MOHAPATRA, Ph.D.
SECRETARY & DIRECTOR GENERAL

भारत सरकार
कृषि अनुसंधान और शिक्षा विभाग एवं
भारतीय कृषि अनुसंधान परिषद्
कृषि एवं किसान कल्याण मंत्रालय, कृषि भवन, नई दिल्ली 110 001

GOVERNMENT OF INDIA

DEPARTMENT OF AGRICULTURAL RESEARCH & EDUCATION

AND

INDIAN COUNCIL OF AGRICULTURAL RESEARCH

MINISTRY OF AGRICULTURE AND FARMERS WELFARE

KRISHI BHAVAN, NEW DELHI 110 001

Tel.: 23382629; 23386711 Fax: 91-11-23384773

E-mail: dg.icar@nic.in

प्रस्तावना

वसुंधरा पर जीव सृष्टि का विकास एवं संवर्धन जल पर निर्भर है। सभी जल स्त्रोतों का मूल आधार वर्षा जल ही है। कृषि का विकास सिंचाई जल की उपलब्धता से जुड़ा हुआ है। विश्व की मुख्य मानव सभ्यताओं के विकास में कृषि का बहुमूल्य योगदान रहा है। इसलिए जल के विविध रूपों को जैसे कि सतही, भूजल तथा हिमखण्ड समझना तथा उनकी उपलब्धता का निर्धारण करना अत्यंत जरुरी है। यह एक अत्यंत महत्वपूर्ण वास्तविकता है कि किसी भी राष्ट्र का अस्तित्व, विकास तथा समृद्धि प्रचुर मात्रा में जल की उपलब्धता से संबंधित है। इसलिए जनमानस ने जल ही जीवन है, की संकल्पना को अत्यंत गहराई के साथ स्वीकार किया है।

भारत देश का सकल कृषि घरेलू उत्पाद लगभग 375.61 मिलियन डॉलर है जिसे बढ़ाने में भारतीय कृषि अनुसंधान परिषद की भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण है। आज के दशक में 60 प्रतिशत आबादी कृषि आधारित व्यवस्था पर जीवनयापन कर रही है। देश का कृषि उत्पाद 296.65 मिलियन मीट्रिक टन रहा है। आज देश की अन्न—धान्य की जरूरतें पूरी करने में हम सक्षम हैं तथा अन्तर्राष्ट्रीय बाजार में निर्यातक भी हैं। देश में दलहन, तिलहन, फल, सब्जी, दूध तथा मछली उत्पादन में काफी बढ़ोतारी हुई है। अब अन्न सुरक्षा के साथ साथ पोषक तत्वों की सुरक्षा की नीति निर्माण में स्थान प्राप्त कर चुकी है।

कृषि सिंचाई व्यवस्था से कृषि उत्पादन बढ़ाने में मदद मिलती है। अतिवृष्टि तथा अनावृष्टि का बारंबार होना, बदलते जलवायु चक्र का प्रमाण है। कृषि के लिये परम आवश्यक जल के भौतिक, रासायनिक एवं जैविक गुणवत्ता के मानकों को समझने में भारतीय कृषि अनुसंधान परिषद अत्यंत अग्रणी रहा है। सिंचाई क्षेत्र की बढ़ोतारी में भूजल का योगदान बढ़ गया है। कुल सिंचत क्षेत्र 68.1 मिलियन हेक्टर है तथा भूजल पर आधारित सिंचाई क्षेत्र 43.5 मिलियन हेक्टर है। वर्तमान में वार्षिक भूजल निष्कर्षण दर 63.33 प्रतिशत है। दीर्घकालीन भूजल उपलब्धता तथा गुणवत्ता के बारे में कुछ आशंका जरुर उठ रही है।

विगत वर्षों से जल विषय पर काफी गहराई से अध्ययन हो रहा है। देश के बहुत सारे संस्थान, विश्वविद्यालय, गैर सरकारी संगठन व संबंधित विशेषज्ञ जल के संरक्षण एवं शाश्वत संवर्धन में जुड़े हुए हैं। इन प्रयासों में जो अनुभव प्राप्त हुए, उनका संकलन इस 'अवनीजल' नामक पुस्तक में करने का विशेष प्रयत्न डॉ. योगेश मुरकुटे, भूजल वैज्ञानिक, भूगर्भशास्त्र विभाग, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपुर विश्वविद्यालय, नागपुर; परिषद से मेरे साथी डॉ. सुरेश कुमार चौधरी, उप-महानिदेशक, प्राकृतिक संसाधन प्रबंधन, भारतीय कृषि अनुसंधान परिषद, नई दिल्ली तथा डॉ. एम. जे. कलेढोणकर, परियोजना समन्वयक, भाकृअनुप-केन्द्रीय मृदा लवणता अनुसंधान संस्थान, करनाल ने लिया है। उनका प्रयास सराहनीय है। आशा है कि यह पुस्तक सभी पाठाकों को पसंद आएगी व भूजल से संबंधित सभी कार्यों में उपयोगी सिद्ध होगी।

स्त्री. भूजल
(त्रिलोचन महापात्र)

मनोगत

सुरक्षित कृषि पर्याप्त जल !
यही हमारा आश्वासक कल !!

‘जल’ इस शब्द का महत्व अनन्य साधारण है। इस धरा की सजीव सृष्टि ‘सजल’ है। अगर हम वैशिक इतिहास जानने की कौशिश करते हैं तो एक बात सहजतापूर्वक हमारे ध्यान में आती है कि राष्ट्र, राज्य, एवं गांवों की वसाहत पानी के स्त्रोतों के अगल-बगल हुई है। राजकीय, सामाजिक, आध्यात्मिक एवं आर्थिक समीकरण पानी के स्त्रोतों पर अवलंबित थे।

‘आकाशात् पतितंतोयं यथा गच्छति सागरं’—इस संस्कृत सुभाषित की पंक्ति जानने वाले आज के युग में बड़ी संख्या में हैं। पानी का इस धरा पर अलग अलग स्वरूप में संचय होकर उसका जतन हुआ है इस तथ्य को जानने वाले भी अधिक संख्या में हैं, तथापि केवल निकष्ट नियोजन कारणवश हम रेगिस्तान सदृश्य स्थिति की ओर प्रयाण कर रहे हैं, इसका आकलन होने वाले संख्या में कम है।

साधारणतः हमारे देश में चार माह का पर्जन्यकाल (वर्षाकाल) माना जाता है। तथापि, चार माह में औसतन चालीस दिन पर्जन्यमान होता है। इस चालीस दिन में वर्षा समय की अगर गिनती की तो छयानवे घंटे बारिश का पानी मिलता है, ऐसा विभिन्न पर्यावरण संबंधी यंत्रणाओं गणनाओं का निष्कर्ष है। इसका अर्थ हुआ कि तीन सौ पैसठ दिन में केवल चार दिन बारिश होती है। वातावरण में पर्जन्यकाल के अनियमित स्वभाव के कारण बदलाव आये तो स्थिति अधिक विकट होकर भयावह हो जायेगी।

पर्जन्यवृष्टि पानी की जननी है। भूपृष्ठीय जल और भूजल पानी की दो अवस्थायें हैं। दोनों ही अवस्थायें एक दूसरे से जुड़ी हुई हैं। दोनों ही अवस्थायें ‘अवनीजल’ इस एक शब्द में समायी हैं।

‘पानी’ विषयक चिंतन के साथ जुड़ाव लेखक गण की आंतरिक इच्छा थी। वहीं से ही ‘अवनीजल’ इस विषयांतर्गत कुछ अर्थपूर्ण लेखन होना चाहिये, ऐसी भावना जागृत हुई। यह पुस्तक लेखक के मन की आंतरिक इच्छा और भविष्यकाल में पानी की अत्यंत कमी की अपरिहार्य स्थिति का अव्यक्त डर व्यक्त करने का माध्यम हो सकेगी।

બુવ્રંજિનુ

કેંદ્રીય તથા રાજ્ય સરકારોં કે ઉચ્ચ એવં નિમ્ન સ્તરોં કે પદાધિકારિયોં સે 'જલ' વિષય પર જબ જબ વાર્તાલાપ હુआ તો એક તથ્ય સમજી મેં આયા કિ તાંત્રિક જ્ઞાન કે સટીકતા કે બાવજૂદ ભી લોક-સહભાગ મેં કુછ અલિપ્તતા હૈ। જન-જાગૃતિ કે માધ્યમ સે જબ આમ લોગોં સે ચર્ચા હુઈ તો દૂસરા તથ્ય ઉભરકર આયા કિ જનતા અમ્ભી ભી અસમંજસ સ્થિતિ મેં હૈ। દોનોં પક્ષ કો સાથ મેં લાને કે લિયે પુસ્તક દ્વારા જાનકારી પ્રસ્તુત કરને કી કલ્પના મન મેં આયી।

ઇસ પુસ્તક કો લિખતે સમય, કેંદ્રીય તથા રાજ્ય સરકારોં કે અધિપત્ય મેં આને વાલી શાસકીય, અર્ધશાસકીય તથા સ્વયંસેવી સંસ્થાઓં કી જાનકારી કા ઉચિત ઉપયોગ કિયા હૈ। સાથ મેં, ઇસ વિષય પર ગત બીસ સાલ સે કામ કરતે સમય, સ્વયં સંચયિત જાનકારી ભી અંતર્ભૂત કી હૈનું। સંચયિત જાનકારી ક્યા પૂર્ણ રૂપ સે સત્ય હો સકતી હૈ? ઇસકા પરીક્ષણ કરને કે બાદ મેં વિશ્લેષણ કિયા હૈ।

ઇસ પુસ્તક કા ઉદ્દેશ્ય, પાની કે સ્નોતોં કી સાધારણ તથા તકનીકી જાનકારી દેના હી નહીં હૈ। પાની કી કિલ્લત, પાની કા મિતવ્યયી ઉપયોગ, અધિક માત્રા મેં જમીન સે પાની ખીંચના તથા ઉસસે ગિરને વાલા ભૂજલ સ્તર, ગુણવત્તા બાધિત પાની સ્ત્રોતોં સે બઢને વાલે રોગ-વિકાર, કૃષિ મેં ખારે વ લવણીય પાની કા પ્રયોગ, આદિ વિષયોં પર ભી યાંહી વિવેચન કિયા ગયા હૈ।

પ્રથમ લેખક (ડૉ. યોગેશ મુરકુટે) ને 'અવનીજલ' પુસ્તક કો લિખને સે પહલે, મરાઠી ભાષા મેં 'ભૂમીજલ' નામ કી પુસ્તક ભી લિખી હૈ। ભૂમિજલ પુસ્તક કી મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય મે કાફી સરાહના ભી હુઈ। લેકિન, મરાઠી ભાષા કે કારણ ઉસકા વિતરણ-વિકાસ મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય કે બાહર નહીં હો પાયા। 'પાની' વિષય પર કામ કરને વાલે ગણમાન્ય વ્યક્તિઓં ને વિચાર પ્રેષિત કિયા થા કિ હિંદી ભાષા મેં ભી એસી પુસ્તક લિખી જાએ। અતઃ 'અવનીજલ' કા લેખન હુઆ!

કેન્દ્રીય મૃદા લવણતા અનુસંધાન સંસ્થાન, કરનાલ કે પરિયોજના સમન્વયન ઇકાઈ મેં કાર્યરત શ્રી અનિલ કુમાર શર્મા, વરિષ્ઠ તકનીકી અધિકારી વ શ્રી પ્રદીપ તકનીશિયન ને ઇસ પુસ્તક કા કાફી ભાગ હિન્દી મેં ભાષાન્તર કરને મેં યોગદાન દિયા। શ્રીમતી દિનેશ ગુગનાની વ શશીપાલ નિજી સચિવ ને હિન્દી ટાઇપિંગ મેં મદદ કી। લેખક ગણ ઇન સભી કે સહયોગ કે લિએ આભાર વ્યક્ત કરતે હૈનું।

ઇસ પુસ્તક કા પ્રકાશન ભા.કૃ.અનુ.પ. કે કૃષિ જ્ઞાન પ્રબંધ નિદેશાલય, દિલ્લી દ્વારા હુઆ હૈ ઉનકો હમ હૃદય સે ધન્યવાદ દેતે હૈનું।

ડૉ. વાય.એ. મુરકુટે
ડૉ. એમ.જે. કલેઢોણકર
ડૉ. એસ.કે. ચૌધરી

अनुक्रमणिका

संदेश	iii
प्रस्तावना	v
मनोगत	vii
1. जलसंस्कृति का इतिहास	1-11
2. कुछ महत्वपूर्ण जानकारी	12-28
3. भूपृष्ठीय जल	29-61
4. भारत की प्राकृतिक झीलें – एक नजर	61-85
5. भूजल – भूविज्ञान (एक)	86-93
6. भूजल – भूविज्ञान (दो)	94-102
7. भूजल – भूविज्ञान (तीन)	103-106
8. भारत देश में भूजल की स्थिति	107-123
9. वर्षा – जल संचयन	124-138
10. वैज्ञानिक दृष्टिकोण से कुंओं की खुदाई	149-143
11. पानी की गुणवत्ता	144-154
12. जल प्रदूषण	155-162
13. जल विसंक्रमण	161-172
14. जल पर उक्तियाँ	173
15. जल आप जरूर बचा सकते हैं।	174-180

इस धरातल पर बहने वाले
तथा
धरातल के अंतर्स्थ
संचायित स्वच्छ, शुद्ध एवं
मीठे पानी के सभी स्रोतों का
उचित उपयोग
इस धरा के सपूत्रों का
उत्तरदायित्व है!

1. जलसंस्कृति का इतिहास

भारत कृषि प्रधान देश है! इस कृषि प्रधान देश में पर्जन्यकाल का विशेष महत्व है। वर्षा आधारित जल प्राप्ति से कृषि व्यवसाय का उद्गम तथा विकास हुआ। कृषि क्षेत्र का इतिहास जितना पुराना है उतना ही पुराना इतिहास पानी के व्यवस्थापन तथा उपलब्ध पानी के स्रोतों के नियमन का है। ऋग्वेद एवं यजुर्वेद के मंत्रों में उल्लेखित बांध तथा नहर इस इतिहास का आधार है। मेधातिथि पाराशार ऋषि रचित 'कृषि पाराशार' ग्रंथ में बांध, मुख्य नहर, उपनहर के माध्यम से पानी व्यवस्थापन के मार्ग बताये गए हैं। महाराष्ट्र के लोग गांव गांव में मटकाचक्र (रहाटगाड़ग) का उपयोग पुरातन काल से करते आये हैं। यही मटकाचक्र कई सालों पहिले पर्शिया में स्थानांतरित हुए और फिर से अपने ही देश में 'पर्शियन छील' नाम से दाखिल हुए। हेमाद्री पंडित के 'दानखंड' में पानी के संबंध में पळी, विपळी, कूप, वापी, पाल ऐसे शब्दों का उपयोग किया गया है।

**इमा सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः
स्मन्दन्ते पश्चात्प्रतीच्यस्ता:
समुद्रात्समुद्रमेवापियन्ति स समुद्र एव भवती
ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीयमहमस्मीति ॥**

(छादोग्योपनिषद् – अध्याय छठवां: दशम् खण्ड 1 ऋचा)

अर्थः जिस प्रकार पूर्वगामी नदियां पूर्व दिशा में बहती हैं तथा पश्चिमगामी नदियां पश्चिम दिशा में जाती हैं (और सभी सागर में मिल जाती हैं) और फिर से समुद्र से (बाघरूप में आकाश में जा कर मेघों से नीचे आती हैं) समुद्र को ही प्राप्त होकर समुद्र बन जाती हैं (तब, मैं यह नदी, मैं वह नदी ऐसा भेद वह जानती नहीं) ॥

आर्य चाणक्य ने, ईसापुर्व लगभग तीन सौ साल पहले चंद्रगुप्त मौर्य को सम्राट बनाकर सिंहासनारूढ़ किया था, इसी आर्य चाणक्य का प्रसिद्ध ग्रंथ है 'अर्थशास्त्र'। अर्थशास्त्र में सिंचाई संबंध में सिंचाई विभाग के मुख्याधिकारी को आदेश दिये हैं। इसमें स्पष्ट रूप से लिखा है कि सिंचाई मुख्याधिकारी प्राकृतिक रूप से प्राप्त पानी

યુવર્જિનુ

કા ઉચિત ઉપયોગ કર કે અથવા પાની કે સ્ત્રોતોને બહાવ કી દિશા બદલ કર, દૂસરે ભૂભાગ સે પાની લાકર સિંચાઈ વ્યવસ્થા દૃઢ કરેં। અગર, નયા ગાંવ અથવા શહર સ્થાપિત કરના હૈ તો ગાંવ-શહર કે લિયે જનસહભાગ સે સિંચાઈ વ્યવસ્થા નિર્માણ કરેં ઔર ઉસે રાજકોષ સે મદ્દ કરેં। ગાંવ યા શહર કે જિન લોગોની સહયોગ નહીં મિલા ઉનસે મજદૂર અથવા અન્ય સાધન સામગ્રી જુટા લેના આવશ્યક કિયા થા। ગ્રંથ મેં એસા ભી લિખા હૈ કી ખેત-ખ્યલિહાન કે રખરખાવ કારણવશ બાંધ યા નહર કા કુછ નુકસાન હુઆ હૈ તો સંબંધિત વ્યક્તિ સે ઉચિત ભરપાઈ (વસૂલી) લેની પડેગી।

કૃષિ એવં કૃષક

ગ્રંથ મેં બાંધ કો 'સેતુ', નહર કો 'પરિવાહ', ટાકી કે લિયે 'તાટક', નરી કે પાની કે લિયે 'નદિયાયતન', નરી પર ડાલે હુએ બાંધ કો 'નદિનીબંધાયતન', કુણે કે લિયે 'ખાત' જૈસે શબ્દોની પ્રયોગ કિયા ગયા હૈનું। સેતુ, પરિવાહ, તાટક, નદિની બંધાયતન આદિ કો નુકસાન પહુંચાને વાલે કો દંડિત કરને કા પ્રાવધાન ભી ગ્રંથ મેં દિયા હુઆ હૈ। ઉપલબ્ધ પાની કા ઉચિત ઉપયોગ, પાની સે સંબંધિત મત્સ્ય વ્યવસાય ઔર કૃષિ, આદિ કા આર્ય ચાણક્ય ને સૂક્ષ્મ રૂપ સે વિચાર કિયા થા। જલ સંવર્ધન, જલ વ્યવસ્થાપન ઔર જલ નિયમન કે પ્રમાણ આર્ય ચાણક્ય ને નિશ્ચિત કિયે થે।

કौટિલીય અર્થશાસ્ત્ર સે કુછ મહત્વપૂર્ણ ઉલ્લેખ : 'રુક્ષ પ્રદેશ મેં જલવૃષ્ટિ કા માનક 16 દ્રોણ; દલદલી પ્રદેશ મેં 24 દ્રોણ; અશ્મક યાને મહારાષ્ટ્ર પ્રાંત મેં વૃષ્ટિ કા (ઔસતન) પ્રમાણ 1311 દ્રોણ; અવંતી પ્રાંત મેં 23 દ્રોણ; કોંકણ પ્રદેશ મેં અધિક

બૃગુજિન્દુ

માત્રા મેં વર્ષા હોતી હૈ। હિમાલય ક્ષેત્ર કે કુછ ભૂભાગ મેં નહર સે પાની મિલતા હૈ વહાં અચ્છી કૃષિ ઉપજ હોતી હૈ।

જો કાસ્તકાર સ્વયં બાંધ કા નિર્માણ કરકે ઔર અપને હાથ સે પાની સિંચિત કર ખેતી કર રહા હૈ ઉસ કાસ્તકાર કો ઉત્પાદન કા $1/5$ પાની કા કર દેના પડેગા। યહ દંડક 'અર્થશાસ્ત્ર' મેં દિયા હૈ। કાસ્તકાર કંધેપર પાની લાકર ખેતી કરતા હૈ, વહ $1/4$ પાની કા કર દેગા। યંત્ર દ્વારા પાની ખિંચકર ખેતી કી સિંચાઈ હો રહી હૈ તો $1/3$ પાની કા કર દેના પડેગા। સાથ મેં આર્ય ચાણક્ય ને યહ ભી લિખા હૈ કી નદી, જલાશય, સાર્વજનિક તાલાબ ઔર કુઝે, કે પાની સે ખેતી કર રહે હૈ તો ઉત્પન્ન કે $1/4$ પાની કા કર ઉસે દેના પડેગા। ઇસ કારણ કौટિલ્ય ચાણક્ય ને નદી યા જલાશય સે યાતાયાત કે કર્ઝ નિયમ બનાયે થે। નિયમ કા ભંગ કરને વાલે કો કડી સે કડી સજા અથવા દંડ ભુગતાન કા પ્રાવધાન કિયા થા। ચાણક્ય ને પવિત્ર સ્થાન, જલાશય, કુઝે, તાલાબ, દેવાલય તથા સરકારી વાસ્તુ કે નિકટ મલ વિસર્જન કરને વાલે કો કડી સજા કા ભી પ્રાવધાન રખા થા। કીચડ યા ગંદે પાની સે રાસ્તા ખરાબ કરને વાલે કો '1/4 પણ' શુલ્ક ભુગતાન કરના પડતા થા। રાસ્તા એવં સાર્વજનિક કુઝે કે નજદીક કચરા ડાલને વાલે કો દડિત કરને કે નિયમ આર્ય ચાણક્ય ને બનવાયે થે।

ગુજરાત કે જૂનાગઢ શહર સે 150 ઇસ્થી (આજ સે લગભગ 1880 સાલ પૂર્વ) કા શિલાલેખ પ્રાપ્ત હુઆ હૈ। શિલાલેખ કે અનુસાર સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય કે એક

જૂનાગઢ સે પ્રાપ્ત શિલાલેખ, ગુજરાત

બૃદ્ધિજીનું

મંત્રી—પુશ્યગુપ્ત ને શહર કે સમીપ તાલાબ કી ખુદવાઈ કા કામ કરકે, ઉસમે સુવર્ણસીકતા ઔર પલાસિની ઇન દો નદિયોં કે પ્રવાહ માર્ગ કો બદલકર પાની ભર લિયા થા । ઇન દોનોં નદિયોં કા ઉદ્ગમ નિકટ કે ઉર્જાયત પર્વત (આજ કા ગિરનાર પર્વત) સે હું । કાલૌઘાત, નદિયોં મેં આએ બાઢ કે કારણ તાલાબ ક્ષતિગ્રસ્ત હો ગયા । રાજા રૂદ્રદમન કે મંત્રી સુવીશાખ ને ફિર સે નયે સિરે સે તાલાબ કે બાંધ કા કાર્ય આરંભ કિયા ઔર ઉસે બાંધકર પૂર્ણ રૂપ દિયા । યવન રાજા તુશાપ ને સિંચાઈ કે લિયે તાલાબ સે નહર નિકાલી થી ઐસા શિલાલેખ મેં ઉલ્લેખ હૈ ।

જૂનાગઢ કે ઉપરકોટ કિલે મેં પાની વ્યવસ્થાપન કે લિયે દો મહત્વપૂર્ણ કુએ હું । યે દોનો ભી સ્ત્રોત ગુજરાત કે બાકી હિસ્સે સે બિલકુલ અલગ હું । એક કા નામ ‘આદી—કડી બાવ’ હૈ તો દૂસરે કા નામ ‘નાવઘાન કુંઆ’ હૈ । દોનોં કુએ સત્ત વાલુકાશમ (સાંડસ્ટોન) કો કાટકર બનાયે ગયે હું । નાવઘાન કુંઆ દુનિયા કા સબસે પુરાના (સાલ 1016) સીઢી વાલા કુંઆ માના જાતા હૈ । ચુડાસામા વંશ કે એક શાસક નાવઘાન કે નામ સે યહ કુંઆ પ્રસિદ્ધ હૈ । ગોલાકાર સીઢી સે 170 ફીટ જમીન કે અંદર જાકર પાની તક પહુંચ સકતે હૈ । યુદ્ધકાલ કે દૌરાન સૈનિકોં કે લિયે પીને કે પાની કી વ્યવસ્થા તથા શસ્ત્ર છુપાને કી વ્યવસ્થા કે કામ મેં ઇસે લાયા જાતા થા ।

પંદ્રહાંશી શતાબ્દી મેં આદી—કડી બાવ કા નિર્માણ હુઆ । બલુઆ કે પથર મેં 120 સીઢી કાટકર ઇસે બનાયા ગયા હૈ । આદી—કડી બાવ કી દોં કથાયે ભી હું । એક કથા કે અનુસાર, રાજા ને આજ્ઞા દી કિ સીઢી વાલા કુંઆં રાજપરિવાર કે પાની વ્યવસ્થા કે લિયે ખુદવાયા જાયે । મજદૂરોં ને પથર કાટને કા કામ ચાલુ કર દિયા પર પાની મિલને કે આસાર નહીં દિખ રહે થે । રાજ પુરોહિત ને બલિ ચડાને કી બાત કહી, ઔર ‘આદી’ એવં ‘કડી’ નામ કી દો અવિવાહિત કન્યાઓં કો બલિ ચઢને કે બાદ પાની મિલા । સમૂચે દેશ મેં યહી કેવલ એક ઉદાહરણ મિલતા હું કે પાની કે લિયે કિસી કી બલિ ચડાઈ ગયી । ઇસ વિષય મેં દૂસરી કથા ઐસી હૈ કે ‘આદી’ ઔર ‘કડી’ રાજ પરિવાર કે લિયે પાની લાને વાલી દો મહિલાએ થી, જો કુએ સે લાયે પાની કા વ્યવસ્થાપન કેવલ રાજ પરિવાર કે લિયે હી કરતી થી । યહું આજ પ્રથા ચાલુ હૈ કે કુએ કે નજદીક વાલે પેડ કો ‘આદી’ ઔર ‘કડી’ કી યાદ મેં ચૂડી તથા કપડા બાંધ દેતે હું ।

ઉજ્જૈન શહર (મધ્ય પ્રદેશ) મેં વરાહમિહીર નામ કે ખગોલ વैજ્ઞાનિક, પર્યાવરણવિદ એવં પ્રખ્યાત જ્યોતિષી કા જન્મ 487 ઈ. મેં હુા । ઇસ બહુઆયામી વિદ્વાન ને ‘બૃહદ્ સંહિતા’ ગ્રંથ લિખા હૈ । ગ્રંથ મેં પાની સંબંધિત ‘ગર્ભલક્ષણાધ્યાય’, ‘ગર્ભધારણાધ્યાય’, ‘પ્રવર્ષણાધ્યાય’ એવં ‘દકર્ગલાધ્યાય’ ઐસે ચાર અધ્યાય લિખિત હું । દકર્ગલ શબ્દ કી શબ્દસંધિ ઉદક+અર્ગલ ઐસી હું ઔર ઉસકા અર્થ અવરોધિત પાની યાની ભૂગર્ભ મેં અટકા હુા જલ ઐસા હૈ ।

धर्मं य शस्य च तदाभक्तोहं
 दकार्गतं येन जलोपलब्धिः पुंसां
 यथागडेषु शिरास्तथैव क्षितावपि प्रोन्नतनिम्नसंस्था ॥
 ऐकेन वर्णेन रसेन चाम्मश्वुतं नभस्ता
 वसुधाविशेषात् नाना रसत्वं बहुवर्णतां च
 गतं परिदयं क्षितितुलयमेव ॥

(बृहत संहिता, अध्याय 54, ऋचा 1 और 2)

अर्थ : जिस प्रकार मनुष्य के शरीर में छोटी-बड़ी रक्तशिरायें होती हैं (जिन के माध्यम से रक्त का अभिसरण होता हैं) उस प्रकार पृथ्वी के उदर में (पत्थर में रहने वाली दरारे, फूटन, संधि के माध्यम से) पानी का वहन होता है। आकाश से गिरनेवाले पानी को स्थलरूप अनुसार (गंध) स्वाद प्राप्त होता है।

वराह मिहिर ने भूजल स्त्रोतों को खोजने के लिये जमीन, वृक्ष (ऐड तथा पौधे) तथा चीटी एवं दीमक के टीलों का उपयोग किया है। जमीन इस शब्द से जमीन का रंग, उसके गुणधर्म, किस्म, गंध, प्रकार अभिप्रेत हैं। चीटी तथा दीमक के टीलों से उसकी दिशा, तथा लम्बाई एवं कद का भी महत्व है।

वराह मिहिर की लिखित पंक्ति से ऐसा ध्यान में आता है कि पचास से पचपन वृक्षों का अध्ययन एवं निरीक्षण उन्होंने किया है। जामुन, पीपल, बरगद, आम, बेल, कदंब, शामी, बेहडा, कवठ आदि वृक्षों का अध्ययन जलसंशोधन के लिये उपयुक्त है। सांप, मेंढक, छिपकली, रेंगनेवाले सरिसृप, मछली, नाग आदि जीवों का वृक्ष से निकट वाले टीलों से सम्बन्धित अध्ययन वराह मिहिर ने किया था। मिट्टी के प्रकार, जैसे सफेद, पीली, लोहयुक्त, काले चट्टान की मिट्टी इत्यादि भूमि प्रकार का अवलोकन भी किया था।

वराह मिहिर ने अध्ययन करके यह बताया है कि जामुन के पेड़ के निकटतम् टीले में अगर 'भेकर' नाम के प्राणी का निवास है तो प्रचुर मात्रा में भूजल उपलब्ध होगा। 'निर्जुडी' नाम के पेड़ से समीपवर्ती टीले में 'कुमूदान' प्राणी का रहना है तो अधिकतम् मात्रा में जल उपलब्ध होगी। इसके विरुद्ध बौने पेड़ों के निकट छोटे-छोटे मजबूत पैर वाले प्राणी निवास करते हैं तो अल्प मात्रा में भूजल उपलब्ध होगा।

पीने का पानी तथा सिंचाई के लिये यादव वंश ने 1100 ई. में महाराष्ट्र के देवगिरि किले के समीपवर्ती भूभाग में तालाबों की एक श्रृंखला बनाई थी। यह भूभाग ऊंचे पठार वाला प्रदेश है और आज इसे खुल्ताबाद नाम से जाना जाता है। इस स्थान

બૃદ્ધિજીનું

કે પશ્ચિમ દિશાવાળા ક્ષેત્ર, પહાડીવાળા શૂલીભંજન પ્રદેશ હૈ। આજ ભી ઇસ ક્ષેત્ર મેં જીર્ણ-શીર્ણ અવસ્થા કે 8-10 તાલાબ દેખે જા સકતે હૈનું। યાદવ વંશ કે કાલખંડ મેં સૂર્યકુંડ, ચંદ્રકુંડ, ધર્મતાલાબ, ભદ્ર તાલાબ તથા નિકટતમ અન્ય તાલાબોં સે, દેવગિરી કે આસપાસ વાલે પ્રદેશ મેં સિંચાઈ કે લિયે પાની ઉપલબ્ધ હોતા થા।

મુહમ્મદ તુગલક ને દિલ્લી છોડકર દેવગિરી પ્રાંત કો અપને રાજ્ય કી રાજધાની બનાને કા ફેસલા લિયા। દેવગિરી કે આસ પાસ વાલે ક્ષેત્ર મેં પહલે સે અસ્તિત્વ મેં આયી સિંચાઈ વ્યવસ્થા મેં ફિર સે અતિરિક્ત સિંચાઈ કી પરિયોજના જોડને કી કોશિશ કી। તથાપિ, દેવગિરી કે અંતિમ કાલખંડ મેં યહ સભી પરિયોજનાયે પરિત્યક્ત હો ગયી।

અહમદનગર કી નિજામશાહી કે અંતિમ પંતપ્રધાન મલિક અંબર ને ઔરંગાબાદ તથા દેવગિરી પ્રદેશ મેં જલ પ્રબંધન મેં વિશેષ રૂપ સે રૂચિ દિખાઈ યહ ઇતિહાસ સે રૂપ્ષ હોતા હૈ। દેવગિરી કિલે કી વિરુદ્ધ દિશા મેં સ્થિત સુલતાન પહાડી કે નીચે ઘાટીતલ મેં બરસાતી પાની કે સંકલન કા પ્રયોગ સફળ કિયા થા।

ઔરંગાબાદ તથા દેવગિરી કે આસપાસ વાલી પહાડી સે અનેવાળે પાની કે પ્રવાહ કા માર્ગ બદલકર, ચીની મિટટી કે પાઈપ દ્વારા પાની ઔરંગાબાદ શહર મેં પહુંચાયા। આજ ભી, ઔરંગાબાદ શહર મેં સ્થિત પાની ચક્કી ઔર થતે હૌદ કો દેખને જાતે હૈનું તો પાની પ્રબંધન કે ઉસ કાલખંડ કા કૌશલ દેખકર પ્રસન્નતા હોતી હૈ।

ઉત્તર પ્રદેશ કે પ્રયાગરાજ (ઇલાહાબાદ) શહર કે સમીપવર્તી શૃંગવેરપુર મેં હુર્રી ખુદાઈ સે ઉચ્ચ જલ અભિયાંત્રિકી કા અનોખા એવં ઉત્કૃષ્ટ નમૂના વિશ્વ કે સામને પ્રકટ હુઆ। જહાઁ ઉત્ત્વનન હુआ વહ જગહ ગંગા નદી કે તટ કે નિકટ હૈ। ઐતિહાસિક આંકડો સે યહ પતા ચલતા હૈનું કી ઈસ્વી પૂર્વ પહલી શતાબ્દી મેં જલ અભિયાંત્રિકી કા યહ સફળ પ્રયોગ હુઆ। બાઢ કે સમય ગંગા નદી કા મૃદા-ગાદ યુક્ત પાની લગભગ 20 સે 22 ફુટ ઊપર બઢતા હૈ। ઉસી સમય ઈંટોં સે બનાયે બડે તાલાબ મેં યહ પાની જમા કરતે થે। ધીરે ધીરે પાની સે મૃદા-ગાદ નીચે બૈઠને કે બાદ થોડા સાફ હુઆ પાની દૂસરે ટંકી સમાન તાલ મેં પરિવર્તિત કરતે થે। યહું સે ભી શુદ્ધ હુઆ પાની તીસરે ટંકી મેં ભેજ દેતે થે ઔર અંતિમ ચરણ મેં પાની એક ગોલાકાર બડી ટંકી મેં જમા કરતે થે। સભી ટંકી કી બનાવટ ઐસી થી કી અતિરિક્ત હુઆ જલ ફિર સે ગંગા નદી મેં મિલ જાતી થા। ઇસ પ્રયોગ સે લોગોં કો શુદ્ધ પાની મિલતા થા ઔર જલપ્રબંધન ઐસા હુઆ કી પાની કી એક બૂંદ ભી ખરાબ નહીં હોતી થી।

1650-60 ઈસવી કે દશક મેં મહારાષ્ટ્ર મેં સમર્થ રામદાસ સ્વામી રચિત દાસબુદ્ધ કે આપનિરૂપણ નામ ચૌથે સમાસ (અધ્યાય) મેં પાની કે બારે મેં વિવેચન આયા હૈ કી –

બુદ્ધિજીનું

“પૃથ્વીસ આધાર આવરણોદક । સપ્તસિંધુચે સિંચોદક । નાના મેઘીચે મેઘોદક ।
મૂમંઢળી ચાલિલ ॥૨॥ નાના નદ્યા નાના દેસી । વાહત મિલાલ્યા સાગરાસી ।
લહાન થોર પુણ્યરાસી । અગાધ મહિમે ॥૩॥ નદ્યા પર્વતીહુન કોસળલ્યા ॥૪॥ કૂપ
બાવી સરોવરે । ઉદંડ તળી થોરથોરે । નિર્મળે ઉચંબળી નીરે । નાના દેસી ॥૫॥
ગાયમુખે પાટ જાતી । નાના કાલવે વાહાતી । નાના ઝાધ્યા ઝિરપતી । ઝરતી
નીરે ॥૬॥ ડુરે વાહિરી પાઝર । પર્વત ફાટોની વાહે નીર । ઐસે ઉદકાચે પ્રકાર ।
મૂમંઢળી ॥૭॥ જિતુકે ગિરી તિતુક્યા ધારા । કોસળી ભયંકરા । પામલ વાહાળ
અપારા । ઉકલ્યા સાંભિતી ॥૮॥

અર્થ : પાની સમૂચે જીવ સૃષ્ટિ કા જન્મસ્થાન હૈ । સભી જીવોં કા જીવન પાની પર નિર્ભર હૈ । સાતોં સમુદ્ર કે પાની કા પૃથ્વી કો આધાર હૈ । પૃથ્વી પર આકાશ સે બરસાત હોતી હૈ । વહ પાની સતહ પર બહતા હૈ । નદિયાં પર્વત-પહાડો સે નીચે આતી હૈને, ઘાટી મેં તેજ પ્રભાવ સે બહતી હૈને । યહ નદિયાં અપના પાની સમુદ્ર મેં બહાતી હૈને । નદિયાં પુણ્ય કા કામ કરતી હૈને ઔર ઇસલિયે ઉનકે તટ પર સ્થિત તીર્થ ક્ષેત્રોં કી મહિમા જનમાનસ પર નિરંતર કાલ સે બની હુઈ હૈને ।

પાની કા પ્રબંધન અગર સીખના હૈ તો રાજસ્થાન એવં ગુજરાત પ્રદેશોં કે પ્રાચીન કાલખંડ મેં ઉપયોગ મેં લાયા ગયા જલ-વ્યવસ્થાપન કા અધ્યયન કરના અતિ આવશ્યક હૈ ।

જૈસલમેર કા ગડીસર તાલાબ 1367 ઈસવી મેં ધારસી રાવલ ને બનવાયા । 1965 ઈસવી તક જૈસલમેર શહર કો ઇસ તાલાબ સે હી પાની કી આપૂર્તિ હોતી થી । બાદ મેં હુએ અકુશલ વ્યવસ્થાપન કી વજહ સે તાલાબ કી સ્થિતિ બિગડી જો આજ ભી અત્યંત દયનીય સ્થિતિ મેં હૈ ।

રાવ બીકા ને 1489 ઈસવી મેં બીકાનેર શહર સ્થાપિત કર વિકસિત કિયા । શહરવાસ્યોં કે લિયે પીને કે પાની કે તથા અન્ય ઉપયોગોં કે લિયે 40 સે જ્યાદા તાલાબોં કા નિર્માણ કરવાયા એસા ઐતિહાસિક દર્સ્તાવેજ બતાતે હૈને ।

શહરીકરણ તથા રહન સહન કી નર્ઝ પદ્ધતિયોં કો સ્વીકારને કે કારણ, પુરાની તથા અત્યંત સફલ પાની પ્રબંધન કી વ્યવસ્થા પૂર્ણરૂપ સે સમાપ્ત હો ગઈ એસા સ્થાન, યાનિ રાજસ્થાન કા જોધપુર શહર ।

1495 ઈસવી મેં યહ શહર બસાયા ગયા । રાવ જોધાજી ને જોધપુર કિલે કા નિર્માણ કિયા । કિલે મેં જલ પ્રબંધન, ભૂપૃષ્ઠીય જલ તથા ભૂગર્ભ સે ખીંચે હુએ પાની કે ઉચિત તાલમેલ સે કિયા જાતો થા । મહારાજા માનસિંહ કી બેટી ને 1877 ઈસવી મેં ‘બાઈજી કા તાલાબ’ બનવાયા । ઇસ બડે તાલાબ સે 1955 ઈસવી તક શહર કો પીને કે પાની કી આપૂર્તિ હોતી થી । ધૂપકાલ મેં તીન સ્તર યા પાંચ સ્તર વાલી બાવડી સે ભૂજાલ ઉપલબ્ધ કરાયા જાતો થા ।

બુવર્ઝિંગ્ટન

મેહરાનગઢ કે અંદરૂની ભૂમાગ મેં ખુદાઈ કરકે રાણીસાર યહ તાલાબ બનવાયા થા । 1460 ઈસવી મેં હાડી રાની જસમાદે કે આદેશ સે ખોદે હુએ ઇસ તાલાબ સે આજ ભી અધિક માત્રા મેં પાની ઉપલબ્ધ હોતા હૈ । આજ ભી ઇસ તાલાબ કા પાની પીને કે લિયે ઉપયુક્ત હૈ । તાલાબ કા પાની જમા રહને કે લિયે દીવાર (બાંધ) બનાઈ ગયી । ઇસ મુખ્ય દીવાર મેં કુછ ઊંચાઈ પર એક ખિડકી કા નિર્માણ કિયા ગયા । બરસાત કે દિનોં મેં તાલાબ પૂર્ણ રૂપ સે ભર જાને કે બાદ, ખિડકી સે પાની, નીચે બનાયે હુએ પદ્મસાગર તાલાબ મેં જાતા હૈ । પુરાને કાલખંડ મેં રાણીસાર તાલાબ કા પાની કેવલ રાજ ઘરાનોં કે લિયે હી ઉપયોગ મેં લાયા જાતા થા । સામાન્યજનોં કે લિયે પદ્મસાગર તાલાબ સે પાની ઉપલબ્ધ હોતા થા ।

ભૂજલ નિકાલને કે લિયે, જોધપુર મેં સાધા કુંઝા, બાવડી (કૂપ) ઔર વિશિષ્ટ રૂપ સે બનાયે ઝાલરાસ કુંઝોં કા ઉપયોગ કિયા જાતા થા । ઇસમેં સે સાદા કુંઝા તથા બાવડી કા ઉપયોગ પીને કે પાની કે લિયે કિયા જાતા થા, નહાના ઔર કપડે ધોના તથા બર્તન માંજને કે લિયે ઝાલરાસ સે નિકાલા હુઆ પાની ઉપયોગ મેં લાતે થે । એક અનુસંધાન કે અનુસાર જોધપુર મેં લગભગ 125 એસે પાની કે કુએँ હુંદેં । ઇસમેં સે ‘જેતા’ એવં ‘ચોપાસણી’ યે દો કુએં સબસે પુરાને હુંદેં જો 1460 ઈસવી મેં ખુદવાયે ગયે થે । ચંદ બાવડી, જાગુ બાવડી, તથા ઈદગાહ બાવડી કા કાર્ય 1460 સે 1490 ઈસવી તક કા હુંદેં । જોધપુર કે ગ્રામીણ ઇલાકોં મેં પીને કે પાની કે સ્ત્રોતોં કો કુંડ કહા જાતા હૈ । વહ લગભગ 6 મીટર કે ગહરાઈ વાલે હોતે હુંદેં તથા 2 મીટર તક કા વ્યાસ હોતા હૈ । પાની કા વાણીકરણ ન હો ઇસલિયે કુંડ કે ઊપર ગોલ ગુંબદ કે આકાર કે છત લગવાયે જાતે હુંદેં ।

ઉદયપુર કા રાજસમન્દ જલાશય 1662–1676 ઈસવી મેં બનાકર તૈયાર કિયા ગયા ઔર ઉસમેં સે નહર નિકાલ કર 777 હેક્ટર જમીન કી સિંચાઈ હોતી થી, એસે પ્રમાણ મિલે હુંદેં । રાજા રાજ સિંહ ને રાજસમન્દ કે સાથ–સાથ અનેક તાલાબોં કા નિર્માણ કરવાયા । ઉન્હોને અરાવલી પર્વત સે નિકલને વાલી નદીઓં કા પ્રવાહ બદલકર ઉસમેં બાંધ બનાકર પાની ઉપલબ્ધતા એવં આપૂર્તિ મેં ક્રાંતિ લાઈ ।

ચિત્તૌડ કે કિલે કા ક્ષેત્રફળ લગભગ 500 હેક્ટર હુંદેં, ઔર ઉસમેં જલ આપૂર્તિ કે લિયે અલગ અલગ 84 સ્ત્રોત થે । આજ ભી ઉસમેં સે 22 સ્ત્રોત દેખ સકતે હુંદેં—

1. ધી – કી બાવડી	12. મોતી કુંડ
2. મેથી તેલ કી બાવડી	13. રાઠોડ કુંડ
3. ગોમુખ	14. રત્નેશ્વર કુંડ
4. ખાતન બાવડી	15. પદ્મિની તાલાબ
5. હાથી કુંડ	16. છતરંગી તાલાબ
6. ફતેહજી તાલાબ	17. કાકડેશ્વર કુંડ

બૃહ્ણિજીનું

7. સૂર્ય કુંડ	18. સુખદીયા તાલાબ
8. કાલી નદ	19. ભીમલાય કુંડ
9. નીલભાવ કુંડ	20. ભીમ ગોડી
10. ભોલી તાલાબ	21. મહાદેવરા કુંડ
11. નદ	22. કુમારીયા કુંડ

મध્ય પ્રદેશ કે બુરહાનપુર શહર કે લિયે ઐતિહાસિક કાલ મેં એક મહત્વપૂર્ણ જલ સંગ્રહણ તથા પ્રબંધન તંત્ર કાર્યાન્વિત થા। સતપુડા પર્વત સે આનેવાલે જલ સ્ત્રોતોને કે પ્રવાહ કો રોકકર સુરંગ કે દ્વારા શહર તક પાની કો પહુંચાયા જાતા થા। સુરંગ મેં નિર્મિત ઔર શુદ્ધ હવા કે પ્રબંધન હેતુ જમીન મેં ગડ્ઢે બનવાયે ઔર ઉસે ઈટા, ચૂના ઔર પથ્થરોને સે પછા કરવાયા। આજ ભી ઇસ ગડ્ઢોને સે લોગ પાની નિકાલતે હુંદું હૈ।

1572 ઈસવી મેં મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય કે બીડ શહર કે દક્ષિણ દિશા મેં 'ખજાના નામક કુઝોં' કા નિર્માણ હુંદું। બાલાઘાટ પર્વતશ્રૂંખલા કે નીચે વાલે મૈદાની પ્રદેશ ઔર બિંદુસરા નદી કે દાહિને તટ પર યહ બાવડી બનાઈ ગઈ। 20 મી. વ્યાસ કી યહ બાવડી કુલ 212 હેક્ટર ક્ષેત્ર કે સિચાઈ કે લિયે ઉપયુક્ત થી। પાની કી કમી ન હો, પાની સદા જમા રહે ઇસલિએ બિંદુસરા નદી કે પાત્ર કે ભી નીચે સે સુરંગ બનાકર બાવડી તક પાની પ્રવાહિત કિયા થા। અહમદનગર કે નિજામ કે જાગીરદાર સલાબાત ખાન ને ઇસ બાવડી કા નિર્માણ કિયા થા। ઉસને શહર મેં ભી ફવારે લગવાયે થે, જિનકો કુંઠે સે પાની મિલતા થા। કહાવત યહ હૈ કે કુંઠે સે તીન ગુંત રાસ્તે ભી નિકલતે હૈ, લેકિન વો આજતક અવગત નહીં હુંદું હૈનું। યુદ્ધકાલ મેં ઇન રાસ્તોનું કા ઉપયોગ કરને કા વિચાર થા, એસા માના જાતા હૈ।

બેસાલ્ટ, જિસે કાલે પથ્થર (પાષાણ) કે નામ સે ભી જાના જાતા હૈ, વહ ઔર મેટામોરફિક પથ્થર (રૂપાંતરિત પથ્થર) મહારાષ્ટ્ર, કર્નાટક, આંધ્રપ્રદેશ ઔર મધ્યપ્રદેશ મેં મિલતે હુંદું। ઇન પ્રદેશોનું, કુંઠે કો પીને કે પાની તથા સિચાઈ કે સ્ત્રોતોને કે લિયે પ્રાચીનકાલ સે યહ પથ્થર ઉપયોગ મેં લાયે જાતે થે। નદી પર બાંધ બનાકર ઉસસે નહર નિકાલકર સિચાઈ કરને કા જ્ઞાન યાં કે લોગોનું કો ઐતિહાસિક કાલ સે અવગત થા।

દક્ષિણ ભારત કે લગભગ સખી મંદિરો મેં તાલાબ બનવાયે ગએ થે। ઇન તાલાબોનું કા પાની પૂજા—અર્ચના તથા પીને કે લિયે ભી ઉપયોગ મેં લાયા જાતા થા। ઇન તાલાબોનું કા સંરક્ષણ મંદિર વ્યવસ્થાપન સમિતિ તથા રાજા કે આશ્રય સે કિયા જાતા થા। આમ જનતા કી આસ્થા ઇન તાલાબોનું સે જુડી થી।

મહારાષ્ટ્ર કે ખાનદેશ પ્રદેશ મેં પાની કે સાથ કૃષિ ઉપજ કા ભી પ્રબંધન કિયા જાતા થા। ઇસ વ્યવસ્થા કો 'ફડ' પ્રણાલી કહતે થે। 'ફડ' પદ્ધતિ લગભગ 300 સે 400 વર્ષ પુરાની હૈ, તથાપિ, ઇસ પ્રણાલી કી 'પુણ્યશલોક અહિલ્યાબાઈ હોલકર' ને શુરુઆત

બૃજિંહન

કી થી, એસી ભી એક ધારણા હૈ। જનસહભાગ સે ફડ પદ્ધતિ દૃઢ હુઈ, જિસ મેં 'ફડ' જમીન કે એક ટુકડે કો કહા જાતા થા। મૂલતા: નાશિક, ધુલે જિલોં સે તીન પ્રમુખ નદિયાં બહતી થીએ, વહ હૈ પાંજરા, મૌસમ ઔર આરમ। નદી પ્રવાહ કો બાંધ કે માધ્યમ સે રોકા જાતા થા ઔર પાની કો નહર દ્વારા પ્રવાહિત કરતે થે। ઇસમેં મુખ્ય નહર, ઉપનહર, નલિકા, ઉપનલિકા ઐસે પાની પ્રવાહિત કરને કે માર્ગ થે।

ગ્રામક્ષેત્ર મેં ફડ કા અંકન (માર્કિંગ) કિયા ગયા થા। હર એક ફડ મેં પ્રત્યેક કાસ્તકાર કી ખેતી થી। જિસ વર્ષ અચ્છી બરસાત હોતી થી (અથવા આસાર થે) ઉસ વર્ષ મેં ફડ મેં ગન્ને કી ખેતી કી જાતી થી, જિસે જ્યાદા પાની કી આવશ્યકતા હોતી હૈનું। અકાલ કે સમય, કમ માત્રા મેં પાની કી લાગત વાલી ફસલેં યા સબ્જી ઉગાઈ જાતી થી। અગર તીવ્ર સૂખે કે આસાર નજર આતે થે તો ફડ ખાલી છોડ દિયા જાતા થા। ઇસ તરહ સે પાની એવં ફસલ કા પ્રબંધન કિયા જાતા થા। ઇસ

જલપ્રબંધન એવં કૃષિ પ્રબંધન, નાગપુર

બુદ્ધિજીનું

પ્રણાલી કા એક મહત્વપૂર્ણ અંગ યહ ભી હૈ કિ સંપન્ન તથા ગરીબ, દોનોં હી કિસાનોં કો ખેતી કે સમાન અવસર પ્રાપ્ત હોને થે।

મહારાષ્ટ્ર કે વિદર્ભ પ્રદેશ મેં લગભગ 300 સે 350 સાલ પૂર્વ, ગોંડ રાજઘરાને કે કાર્યકાલ મેં લગભગ 10,000 છોટે-બડે તાલાબ ખુદવાયે ગયે। યે સભી તાલાબ વૈનગંગા નદી કે સંગ્રહણ ક્ષેત્ર કે ચંદ્રપુર, ગડચિરોલી, ભંડારા તથા નાગપુર જિલો મેં ખુદવાયે ગયે હુંણે હુંણે। તાલાબોને નિચલે ભૂમાગ મેં બાવડી બનવાઈ ગઈ હૈ। વર્ષકાલ મેં અતિરિક્ત પાની તાલાબોને સે નિકલકર સુરક્ષિત રૂપ મેં પ્રવાહિત કિયા કરતે થે, જિસકે વજહ સે ગાંં કો બાઢ કે પાની કા પ્રકોપ નહીં ઝોલના પડ્યતા થા। પાની કી આવશ્યક માત્રા સે ફસલ કી પૈદાવાર બઢ ગઈ। ગન્ને કે ખેત કે ખેત ઉભરને લગે। ઇસલિએ ઇસ પ્રદેશ કા નામ 'ભંડારા' (ધાન્ય-ગોદામ) હો ગયા।

બ્રિટિશ કાર્યકાલ મેં લગભગ 1858 સે 1867 મેં બ્રિટિશ શાસન ને ઈસ્ટ ઇંડિયા ઇરિગેશન કંપની તથા મદ્રાસ ઇરિગેશન કંપની કો સિંચાઈ કી વ્યવસ્થા સૌંપી થી। તથાપિ, દોનોં હી કંપની સફળ ન હો પાયી। ઇસલિએ બ્રિટિશ સરકાર ને ઉનકે સાથ કિયા હુઆ કરાર વાપસ લે લિયા।

2. कुछ महत्व की जानकारी

विषय प्रवेश

- पृथ्वी पर 97.25% पानी खारा है और वह विशालकाय सागरों में अटका हुआ है। बाकी बचा हुआ पानी मीठा है लेकिन अलग अलग अवस्था में संचयित है।
- हिमरेखा के उत्तर और दक्षिण दिशा में, एवं हिमालय तथा ऊंचे पर्वत शृंखलाओं के शिखरों पर हिमनदी के स्वरूप में पानी अटका हुआ है।
- आर्कटिक एवं अंटार्क्टिक सागरों में दिखने वाले हिमनगों के स्वरूप में तैरनेवाले बर्फ में केवल 2.05% पानी का सहभाग है।
- धरापर, मीठे पानी के जलाशय तथा तालाबों में 0.01% शुद्ध पानी है और 0.68% पानी भूस्तर के नीचे संचयित भूजल है।
- हर एक राष्ट्र की भौगोलिक, सामाजिक तथा आर्थिक स्थिति, पानी की प्रत्यक्ष मात्रा एवं भूजल उपयोग पर अवलंबित है।
- भारत देश में 80% ग्रामीण जीवन में औसतन 90% अवलंबितता भूजल पर आधारित हैं, तथापि शहरी भाग में यह प्रमाण आज 50% के लगभग है।
- अपने देश में भूजल आधारित सिंचाई क्षमता 1950–51 साल में 6.5 मिलियन हेक्टर थी। साल 2008 तक सिंचाई क्षमता 46.11 मिलियन हेक्टर थी। आज यह क्षमता 55 मिलियन हेक्टर को पार कर चुकी है।

बड़ी बातें

- हमारे राष्ट्र को 20 बड़ी नदी तथा उनकी सहायक नदियों का महत्वपूर्ण वरदान है।
- इसमें से बहुत सारी नदियां पूरे वर्ष तथा कुछ नदियां छः से आठ माह तक बहती हैं।
- राष्ट्रीय जल नीति (नेशनल वॉटर पॉलिसी, 2002) अनुसार देश में पानी उपयोग की प्राथमिकता इस प्रकार होनी चाहिए 1) पीने का पानी, 2) सिंचन, 3) ऊर्जानिर्मिति, 4) परिसंस्था संरक्षण, 5) कृषिजन्य आधारित उद्योग और 6) जलमार्ग से होनेवाला यातायात।

બુવ્ધિજીનું

- દેશ મેં હર સાલ લગભગ 4000 ઘન કિલોમીટર વર્ષા હોતી હૈ (ઇસમેં હિમ-બર્ફ કા સમાવેશ હૈ)। નૈऋત્ય તથા ઈશાન દિશા સે આને વાલે મેઘ એવં કમ દબાવવાલે ક્ષેત્ર સે તૈયાર હુએ સ્થાનિક મેઘોં મેં બદલાવોં કે કારણ વર્ષા હોતી હૈ।
- જાગતિક પ્રમાણ કે અનુસાર દેશ કે હર એક વ્યક્તિ કે લિએ પાની કી ઉપલબ્ધતા (પર પર્સન વૉટર અંબ્લેલીલીટી), અગર 1700 ઘન મીટર પ્રતિ વર્ષ સે કમ હૈ તો વહ દેશ ‘પાની કી કાઠિન’ સ્થિતિ વાલે વર્ગ મેં આતા હૈ। યદિ યહ ઉપલબ્ધતા 1000 ઘન મીટર પ્રતિ વર્ષ સે કમ હુઝી, તબ દેશ ‘પાની કી દુર્ભિક્ષતા’ કે વર્ગ મેં આતા હૈ।

શિશુ પીઢી દ્વારા વર્ષા નમન

- દેશ મેં પાની કી પ્રતિ વ્યક્તિ પ્રતિ વર્ષ ઉપલબ્ધતા સાલ 1991 મેં 2009 તથા 2001 મેં 1902 ઘનમીટર થી। સાલ 2025 એવં 2050 કે લિએ યહી ઉપલબ્ધતા 1401 ઓર 1191 ઘન મીટર હોગી એસા અંદાજ હૈ। આકઢે યહ બતાતે હું કી આનેવાલે કાલ મેં પાની દુર્ભિક્ષતા યાનિ પાની કી કમી રહેગી એસા ચિત્ર સ્પષ્ટ હો રહા હૈ।
- માનસૂન ‘Mansoon’ શબ્દ કી ઉત્પત્તિ અરેબિક ભાષા સે હૈ ઔર ઉસકા અર્થ ‘ઋતુ’ હૈ। તથાપિ, ઋતુચક્ર અનુસાર બહને વાલી હવા કી દિશા ભી બદલતી રહતી હૈ એસા આશય અંતર્ભૂત હૈ।

યુવર્જિનુ

- દેશ મેં ઔસતન 100 સે 120 દિન કા વર્ષાકાલ અપેક્ષિત માના ગયા હૈ। વર્ષાકાલ કી શુરુઆત જૂન મહીને મેં હોતી હૈ, જો સિતંબર માહ તક રહતી હૈ। યહ વર્ષા નૈऋત્ય મૌસમી બાદલોં સે હોતી હૈનું।
- નવંબર તથા દિસંબર મહીને મેં આનેવાલી વર્ષા ઈશાન દિશા સે આનેવાલે બાદલોં કે કારણ હોતી હૈનું। ઇસ કાલાવધી કી વર્ષા ભારત દેશ મેં કેવલ કુછ હી ક્ષેત્રોં મેં હોતી હૈનું।
- ભારત દેશ કી દીર્ઘકાળીન ઔસતન વાર્ષિક વર્ષા 1160 મિલીમીટર હૈ। ઇસ આંકડે કે સાથ અગર દેશ કે ભૌગોલિક ક્ષેત્રફલ કા વિચાર કિયા, તો દુનિયા કે કિસી ભી દેશ કી વર્ષા સે સર્વાધિક હૈ।
- તથાપિ, રાજ્ય-રાજ્ય મેં યા પ્રાંત-પ્રાંત મેં વર્ષા કી માત્રા કમ-અધિક હોને કા પ્રમાણ તીવ્ર હૈ।
- સાલ 2001 કે સર્વેક્ષણ કે અનુસાર મેઘાલય રાજ્ય મેં ચેરાપુંજી કે સમીપવર્તી માસિનરામ ક્ષેત્ર મેં દેશ કી સબસે જ્યાદા વર્ષા હોતી હૈનું।
- ઇસી ક્ષેત્ર મેં લગભગ 1040 મિલીમીટર બારિશ કેવલ એક દિન મેં હુર્ઝ હૈ એસા દસ્તાવેજ બતાતે હૈ। ઇસકે વિપરીત રિથિતિ પણ્ચિમ રાજસ્થાન કે જૈસલમેર ક્ષેત્ર કી હૈ। મૂલતા: યહાં વર્ષા સબસે કમ હોતી હૈનું ઔર ઉસકી ઔસતન માત્રા કેવલ 150 મિલિમીટર હૈ।
- દેશ કી વર્ષા કા પૂરા આકલન અગર કરતે હૈનું તો પતા ચલતા હૈ કિ ઔસતન 21% ક્ષેત્ર મેં સાલભર મેં 750 મિલિમીટર કી માત્રા સે ભી કમ બારિશ હોતી હૈ। તથાપિ, 15% ભૂમિ મેં 1500 મિલિમીટર સે ભી જ્યાદા બારિશ હોતી હૈનું।
- સર્વેક્ષણ સે પતા ચલતા હૈ કિ 78° રેખાવૃત્ત કે પૂર્વ દિશા કે ભૂભાગ મેં વર્ષા કી માત્રા બढ़તી જાતી હૈ। અસમ, પણ્ચિમ બંગાલ કે નજદીકી હિમાલય કે ભૂભાગ મેં તથા પણ્ચિમ તટ કે નિકટ, 2500 મિલિમીટર કી માત્રા મેં વાર્ષિક વર્ષા હોતી હૈ। કિંતુ ભારતીય દ્વિપકલ્પ મેં (મધ્ય ભારત સે દક્ષિણ ભારત તક) ઔસતન 600 મિલિમીટર કી માત્રા સે ભી કમ બારિશ હોતી હૈ।
- પણ્ચિમ રાજસ્થાન કે નિકટતમ્ ગુજરાત કા કુછ ભૂભાગ, હરિયાણા ઔર પંજાબ કે કુછ ક્ષેત્ર મેં સાલભર ઔસતન 500 મિલિમીટર સે ભી કમ વર્ષા હોતી હૈનું। થોડે બહુત અંતર સે દક્ષણ પઠાર કે કુછ ક્ષેત્ર ઔર સહ્યાદ્રી કે પૂર્વ ભૂભાગ મેં ઉતની હી માત્રા મેં બારિશ હોતી હૈનું। કમ વર્ષાવાલા ભારત કા તીસરા ભૂભાગ, કશ્મીર વિભાગ કા લેહ-લદ્દાખ હૈ। હિમાલય કે એસે ઊંચે ક્ષેત્રોં મેં કેવલ બર્ફવૃષ્ટિ હી હોતી હૈ।

યુવર્ણિંગ

વાર્ષિક વર્ષા કી તાલિકા (ઉચ્ચતમ મર્યાદા)

પ્રદેશ	હવામાન વિભાગ	ઔસ્તન વાર્ષિક વર્ષા (મિલીમીટર)
1. અંડમાન, નિકોબાર દ્વીપ	અંડમાન, નિકોબાર દ્વીપ	2967
2. અરુણાચલ પ્રદેશ	અરુણાચલ પ્રદેશ	2782
3. અસમ	અસમ ઔર મેઘાલય	2818
4. મેઘાલય	અસમ ઔર મેઘાલય	2818
5. નાગાલેંડ	નાગાલેંડ, મણિપુર	1881
6. મણિપુર	મિજોરમ, ત્રિપુરા	1881
7. મિજોરમ	મિજોરમ, ત્રિપુરા	1881
8. ત્રિપુરા	મિજોરમ, ત્રિપુરા	1881
9. પણિચમ બંગાલ	હિમાલયી પણિચમ બંગાલ	1439
10. સિક્કિમ	સિક્કિમ	2739
11. ઉડ્ડીસા	ઉડ્ડીસા	1489
12. બિહાર	બિહાર પઠારી પ્રદેશ	1326
13. ઉત્તર પ્રદેશ	બિહાર મૈદાની પ્રદેશ	1186
14. હરિયાણા	ઉત્તર પ્રદેશ મૈદાની પ્રદેશ પહાડી પ્રદેશ (પર્વતીય દેશ)	896
15. દિલ્લી	ઉત્તર પ્રદેશ	1067
16. ચંડીગઢ	હરિયાણા, ચંડીગઢ ઔર દિલ્લી	617
17. પંજાਬ	પંજાਬ	649
18. હિમાચલ પ્રદેશ	હિમાચલ પ્રદેશ	1251
19. જમ્મૂ ઔર કશ્મીર	જમ્મૂ ઔર કશ્મીર	1011
20. રાજસ્થાન	પણિચમી રાજસ્થાન	313
	પૂર્વી રાજસ્થાન	675
21. મધ્યપ્રદેશ	મધ્યપ્રદેશ	1338
	પૂર્વી મધ્યપ્રદેશ	1017
22. ગુજરાત	ગુજરાત વિભાગ સૌરાષ્ટ્ર ઔર કચ્છ	578
23. ગોવા	કોંકણ ઔર ગોવા	3005
24. મહારાષ્ટ્ર	મરાઠવાડા	882

બુન્ધાંગનું

પ્રદેશ	હવામાન વિભાગ	ઔસતન વાર્ષિક વર્ષા (મિલીમીટર)
	વિરભ	1034
25. આંધ્રપ્રદેશ	તટીય આંધ્રપ્રદેશ	1094
	તૈલંગાના	961
	રાયલસીમા	680
26. તમિલનાડુ	તમિલનાડુ ઓર પુડુચેરી	998
27. પુડુચેરી		
28. કર્નાટક	તટીય કર્નાટક	3456
	ઉત્તર કર્નાટક	731
	દક્ષિણ કર્નાટક	1126
29. કેરલ	કેરલ	3055
30. લક્ષ્ણીપ	લક્ષ્ણીપ	1515

(સૌજન્ય – મેરીન્યૂજ સંકેત સ્થળ)

- ભારત દેશ કા ક્ષેત્રફળીય વિસ્તાર લગભગ 3287263 વર્ગ કિલોમીટર હૈ। વિશ્વ કે ભૂભાગ કી તુલના મેં યહ ક્ષેત્રફળ કેવલ 2.4 પ્રતિશત હૈ ઓર 15 પ્રતિશત સે ભી જ્યાદા કી જનસંખ્યા કો યહ દેશ આધાર દે રહા હૈ। દેશ કે પાલતૂ પશુઓની સંખ્યા કે 50 પ્રતિશત પ્રાણી કૃષિ ક્ષેત્ર સે સંબંધિત હૈ।
- સંપૂર્ણ પૃથ્વી પર હર વર્ષ 505000 ઘન કિલોમીટર વર્ષા હોતી હૈનું। ઉસમે સે 398000 ઘન કિમી વર્ષા સમુદ્ર મેં તથા 107000 ઘન કિમી વર્ષા જમીન પર હોતી હૈ। ઇસકા અર્થ હોતા હૈ કિ વાર્ષિક વર્ષા કી 78 પ્રતિશત વર્ષા સમુદ્ર મેં હોતી હૈ તથા કેવલ 22 પ્રતિશત વર્ષા જમીન પર હોતી હૈનું।
- પર્જન્યમાન મેં કેવલ દ્રવરૂપ વર્ષા નહીં હોતી, લગભગ 1000 ઘન કિમી બર્ફ ભી ગિરતી હૈ। વર્ષા કા પાની, જો પેડ-વૃક્ષોને પત્તોને પર ગિરતા હૈ, ઉસ કી ભાપ બનકર વહ પુનઃ વાતાવરણ મેં સમાહિત હો જાતા હૈ।
- ભારત દેશ મેં હર વર્ષ ઔસતન 1050 મિ.મી. વર્ષા હોતી હૈ, યાનિ 42 ઇંચ। બરસાત અપને ઔસતન માત્રા સે અધિક અથવા કમ ભી હો સકતી હૈનું। દેશ કે પશ્ચિમી સમુદ્રતટ પર, ત્રિવેંદ્રમ સે દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર તથા ગોવા તક 15 પ્રતિશત ઔસતન વર્ષા કમ યા અધિક હો સકતી હૈ। મહારાષ્ટ્ર કે મધ્ય કોંકણ મેં યહ કમ-અધિક પ્રમાણ 20 સે 25 પ્રતિશત હૈનું। દક્ષિણ એવં મધ્ય ગુજરાત મેં યહ પ્રમાણ 30 સે 40 પ્રતિશત હૈનું, તથા પૂર્વ સાગરીય તટોને પર યહ પ્રમાણ 25 સે 30 પ્રતિશત હૈનું।

બૃદ્ધિજીનું

- મહારાષ્ટ્ર કે વિદર્ભ પ્રાંત એવં મરાઠવાડા મેં ઔસતન પર્જન્ય કા કમ—અધિક વિચલન 25 સે 30 પ્રતિશત હૈ। ઇસકા અર્થ હૈ કિ વર્ષા અધિક હુઈ તો વહ 25 સે 30 પ્રતિશત અધિક હોગી। વર્ષા કમ હુઈ તો વહ 25 સે 30 પ્રતિશત કમ હોગી। જૈસલમેર કે મરુસ્થળ સે ગુજરાત કે કચ્છ—ભુજ કે ઉત્તરી ભૂભાગ મેં યહ વિચલન લગભગ 80 પ્રતિશત હૈ।
- રાજસ્થાન કે જૈસલમેર કે સમીપ પ્રદેશ મેં તથા સિંધુ નદી કે ઘાટીવાલે લેહ—લદ્દાખ મેં સબસે કમ વર્ષા હોતી હૈ। યહાં વર્ષા કા પ્રમાણ લગભગ 200 મિ.મી. અથવા 8 ઇંચ સે ભી કમ હૈનું। સંપૂર્ણ ભારત મેં ઔસતન પર્જન્ય લગભગ 1050 મિ.મી. યાનિ 42 ઇંચ હૈ। લોકિન, 50 પ્રતિશત ભૂભાગ મેં વર્ષા જલ અપેક્ષા સે કમ બરસતા હૈનું; તો 50 પ્રતિશત ક્ષેત્ર મેં અપેક્ષા સે અધિક બરસત હોતી હૈ। દેશ કે કુછ ભૂભાગ મેં વર્ષા અત્યંત અધિક પ્રમાણ મેં હોતી હૈ તો કુછ ક્ષેત્ર મેં બિલ્કુલ હી કમ પ્રમાણ મેં પર્જન્યમાન હોતા હૈનું।
- અસમ કા ચેરાપુঁজী ગાંબ સમુદ્ર સતહ સે લગભગ 4000 ફુટ ઊંચાઈ પર બસા હૈનું, જહાં સાલભર કી ઔસતન વર્ષા 11000 મિ.મી. યાને 440 ઇંચ હૈ। મહારાષ્ટ્ર કા મહાબલેશ્વર લગભગ ઉસી ઊંચાઈ પર બસા હૈ, જહાં 6250 મિ.મી. યાનિ 250 ઇંચ વર્ષા હોતી હૈનું।
- સમૂચે ભારત દેશ મેં 750 મિ.મી. (30 ઇંચ) સે કમ વર્ષા કે 77 જિલે હૈનું। 750 મિ.મી. સે 1150 મિ.મી. વર્ષા કે 123 જિલે હૈ ઔર 1150 મિ.મી. સે અધિક વર્ષા હોને વાલે 128 જિલે હૈનું।
- પર્જન્યકાલ મેં એક દિન મેં 2.5 મિ.મી. અથવા એક દશાંશ ઇંચ સે અધિક વર્ષા હુઈ, તો ઉસી 'રેની ડે' યાને વર્ષાદિન કહતે હૈ। કેરલ કે કુછ ભૂભાગ મેં પ્રતિવર્ષ વર્ષાદિન 137 હૈનું। આંધ્ર પ્રદેશ, મધ્ય પ્રદેશ તથા ઓડિસા મેં વર્ષા દિન લગભગ 50 સે 75 હૈનું। મહારાષ્ટ્ર એવં તમિલનાડુ રાજ્યો મેં વર્ષાદિન લગભગ 40 સે 45 હૈનું। રાજસ્થાન મેં વર્ષાદિન કેવલ 10 હૈનું।

આભાસી જલ સંકલ્પના

લંદન શહર કે નિવાસી પ્રોફેસર જોન અંથની અલન ને સાલ 1993 મેં પ્રથમત: આભાસી જલ કી સંકલ્પના દુનિયા કે સામને રહ્યી। કૃષિ ઉત્પાદન, અર્થકારણ, સમાજકારણ એવં રાજકારણ ઇન સભી ઘટકોં મેં દૃશ્ય તથા અદૃશ્ય સ્વરૂપ મેં પાની કા કયા સ્થાન હૈ ઇસ કા મહત્વ ઉન્હોને અપને લેખન દ્વારા પ્રતિપાદિત કિયા। 17 સે 23 અગસ્ટ 2008 ઇસવી મેં સ્વીડન કે મહારાજા કારલ ગુસ્તાવ કે હાથ સે ઉન્હેં 'સ્ટોકહોમ જલ પુરસ્કાર' દિયા ગયા। જલ ક્ષેત્ર મેં નોબેલ પુરસ્કાર સમજો જાનેવાલે ઇસ પુરસ્કાર કી રાશિ 150000 ડૉલર યાનિ લગભગ 66 લાખ રૂપયે થી। અપને દેશ કે તીન પ્રતિષ્ઠિત લોગોં કો જલ ક્ષેત્ર કે વિકાસ કાર્ય કે લિયે યહ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત હો ચુકા હૈનું।

બુદ્ધિજીનું

પીને કા પાની તથા કૃષિ વિકાસ મે પાની કા જિતના પ્રત્યક્ષ રૂપ સે ઉપયોગ હોતા હૈનું ઉસસે કઈ ગુના અધિક પાની હમ પરોક્ષ રૂપ સે ઉપયોગ મેં લાતે હૈનું। પ્રોફેસર અલન ને ઇસે હી 'હર્ચ્યુઅલ વૉટર' યાનિ 'આભાસી જલ' કી સંજ્ઞા દી હૈ।

હર દિન પ્રાતઃકાલ યા દોપહર મેં હમ એક કપ ચાય પીતે હૈનું। એક કપ ચાય કે લિએ, ઉસમે ચાય પત્તી, દૂધ (થોડા પાની આવશ્યકતા અનુસાર) ઔર શક્કર કા ઉપયોગ કરતે હૈનું। લેકિન ઇસ એક કપ ચાય કે લિએ કિતના પાની ઉપયોગ મેં આયા ઇસકા હમ વિચાર નહીં કરતે। 1 ચમ્મચ શક્કર કે લિએ ઉપયોગ મેં આયા હુાં ગન્ના, ગન્ને પર હુઈ પ્રક્રિયા ઔર પ્રક્રિયા કે બાદ ઘર મેં પહુંચને તક લગભગ 15–20 લીટર કી પાની કી ખપત હોતી હૈનું। ઇસકા અર્થ ઐસા હુાં કિ ચાય પત્તી, દૂધ ઔર શક્કર સે બનાયા એક કપ ચાય કો 20–25 લીટર યાનિ કમ સે કમ ડેઢ બાલ્ટી પાની ઉપયોગ મેં આયા હૈનું।

દેશ કે પ્રતિ વ્યક્તિ પ્રતિ દિન ઔસતન અન્નધાન્ય કી ખપત લગભગ 600 ગ્રામ હૈનું। ઇસકા અર્થ હુાં કી એક વ્યક્તિ હર દિન ખાના ખાતે સમય અપ્રત્યક્ષ રૂપ સે લગભગ 2000 સે 2500 લીટર પાની કા ઉપયોગ કરતા હૈ (યાનિ 200 લીટર જેસે ઑઝિલ બૈરલ હોતે હૈનું વૈસે કમ સે કમ 10 સે 12 બૈરલ રોજ) મહત્વપૂર્ણ બાત હૈ કી માંસાહાર કરને વાલે લોગ હર દિન કે દોનોં વક્ત કા ખાના લેતે સમય 8000 સે 10000 લીટર પાની કા ઉપયોગ કરતે હૈનું। અમેરિકા મે એક વ્યક્તિ કે લિયે અપ્રત્યક્ષ પાની કી ખપત લગભગ 8000 સે 9000 લીટર પ્રતિદિન હૈ।

ઇસ વિષય કા એક ઓર મહત્વપૂર્ણ પહ્લું હૈ। ગ્રામીણ ક્ષેત્ર મેં આભાસી જલ કી ખપત શહર કે આભાસી જલ કે ખપત સે કમ હૈનું। જબ બઢે—બડે શહરોં મેં આસ પાસ કે ગ્રામીણ ઇલાકે સે લોગ આકર બસ જાતે હૈનું તો શહર કે આભાસી જલ કી ખપત બઢે જાતી હૈ। ઉદાહરણ કે તૌર પર મહારાષ્ટ્ર કે મુંબઈ શહર મેં સ્થાનાંતરિત હોને વાલે લોગોં કે કારણ લગભગ 230 કરોડ લીટર પાની પરોક્ષ રૂપ સે ઉપયોગ મેં લાયા જાતા હૈનું। પીને કા પાની, ઘર મેં ઇસ્તેમાલ હોને વાલે પાની કે ઊપર એવં મલ નિઃસારણ, યાતાયાત આદિ સેવાઓં કે ઊપર ભી પ્રત્યક્ષ રૂપ સે અતિરિક્ત પ્રભાવ આતા હૈ।

ભારત કા વાસ્તવિક જલ નિર્યાત

2006–2016 કે મધ્ય કુલ નિર્યાતો વ આયાતો કે અધ્યયન સે યહ પાયા ગયા કી સામાન્યત: પ્રત્યેક વર્ષ મેં ભારત 26,000 મિલિયન લીટર વાસ્તવિક જલ કા નિર્યાત કરતા હૈ। ભારત સે સબસે અધિક ધાન, ભેંસ કા માંસ, મક્કા કા નિર્યાત હોતા હૈ। ભારત મેં કિસાન મુખ્યત: ધાન કી ખેતી કરતે હૈનું ઔર એક કિલો ધાન કો ઉગાને કે લિએ લગભગ 2500–4000 લીટર જલ કી જરૂરત હોતી હૈ। યહ દેશ પણું માંસ કા મુખ્ય ઉત્પાદક ઔર નિર્યાતક દેશ હૈ, એક કિલો ભેંસ કે માંસ કે લિએ કૃષિ

ਯুবর্জিত

উত্পাদ কী অপেক্ষা 5–20 গুণা অধিক জল কী আবশ্যকতা হোতী হै। আয়াত হোনে বালে পদার্থো মেং সবসে অধিক জল বালে কাজু তত্পশ্চাত দালেং ঔৱ গেঁহুঁ হৈঁ। যহ ফসলেং ধান কী অপেক্ষা কম জল সে পৈদা হোতী হै।

শুদ্ধ পানী কী জনসংখ্যানুসার প্রমাণ (সন् 2000) যুনিসেফ

দেশ	প্রতিশত	দেশ	প্রতিশত
অল্বানিয়া	97	অল্জীরিয়া	89
ব্রাজীল	87	চিলী	93
চীন	75	ক্যুবা	91
মিস্র	97	ভারত	84
ইংড়োনেশিয়া	76	ইরান	92
ইরাক	85	কেন্যা	57
উত্তর কোরিয়া	100	দক্ষিণ কোরিয়া	92
মেকিসকো	88	মোল্দোবা	92
মোরোক্কো	80	মোজাবিক	57
পাকিস্তান	90	পেরু	80
ফিলিপ্পিস	86	সিংগাপুর	100
দক্ষিণ অফীকা	86	সুডান	67
সীরিয়া	80	তুর্কি	82
যুগাংড়া	52	বেনেজ্যুএলা	83
জিম্বাব্বে	83		

(সৌজন্য—মেরীন্যূজ সংকেত স্থল)

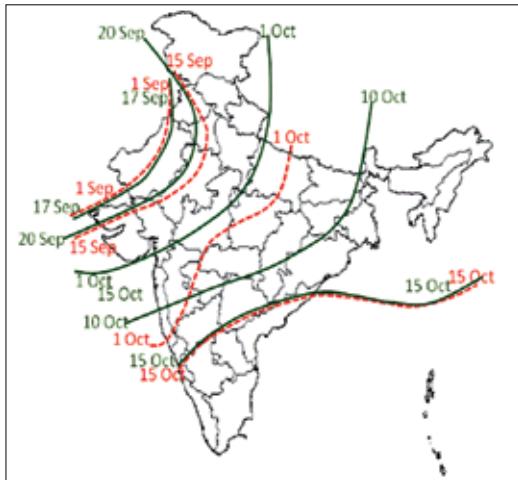
পৃথ্বী কে কুল পানী কী সংচয়ন

স্থান	আয়তন	প্রতিশত (10^6 কিমী 2)
মহাসাগর	1370	97.25
হিমনদিয়াঁ / বর্ফ কে আবরণ	29	2.05
ভূজল	9.5	0.68
তালাব	0.125	0.01
মৃদা কা গীলাপন	0.065	0.005
বাতা঵রণ	0.013	0.001
নদী / নালে	0.0017	0.0001
সজীব সৃষ্টি	0.0006	0.00004

(সৌজন্য : ন্যূ বল্র্ড এন্সাকলোপেডীয়া সংকেত স্থল)

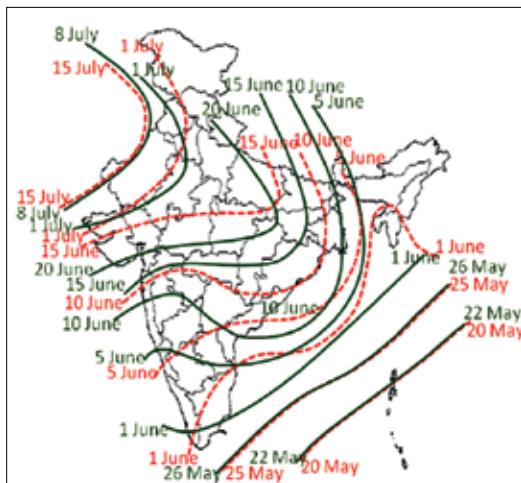
યુવરંજિન્

માનસૂન કે આરંભ/પ્રગતિ કી સામાન્ય તારીખો (વર્તમાન ઔર નર્ઝ)

1961–2019 કી અવધિ કી જાનકારી કે આધાર પર દેશ મેં નએ વર્ષ માનદંડો કે અનુસાર માનસૂન આરંભ તથા પ્રગતિ કી નર્ઝ સામાન્ય તારીખો (કાલે ગહરી) ઔર વર્તમાન સામાન્ય તારીખો (લાલ બિન્દુ) કો દર્શાતા માનચિત્ર।

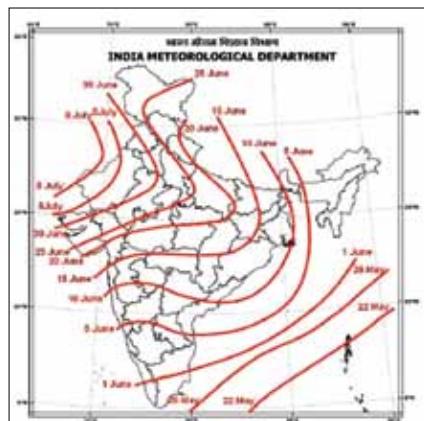
માનસૂન વાપસી કી વર્તમાન ઔર નર્ઝ તારીખો

1971–2019 કી અવધિ કી જાનકારી કે આધાર પર દેશ મેં નએ વર્ષ માનદંડો કે અનુસાર માનસૂન વાપસી કી નર્ઝ સામાન્ય તારીખો (કાલે ગહરી) ઔર વર્તમાન સામાન્ય તારીખો (લાલ બિન્દુ) કો દર્શાતા માનચિત્ર।

ભૂવર્ષિણુ

ભારતીય મૌસમ વિભાગ કા નई તારીખોં કો દર્શાતા માનચિત્ર
સામાન્ય માનસૂન કે આરમ્ભ / પ્રગતિ કી નई તારીખોં

1961–2019 કી જાનકારી કે આધાર પર દેશ મેં નએ વર્ષ માનદંડોં કે અનુસાર
આરમ્ભ / પ્રગતિ કી નई સામાન્ય તારીખોં કો દર્શાતા માનચિત્ર

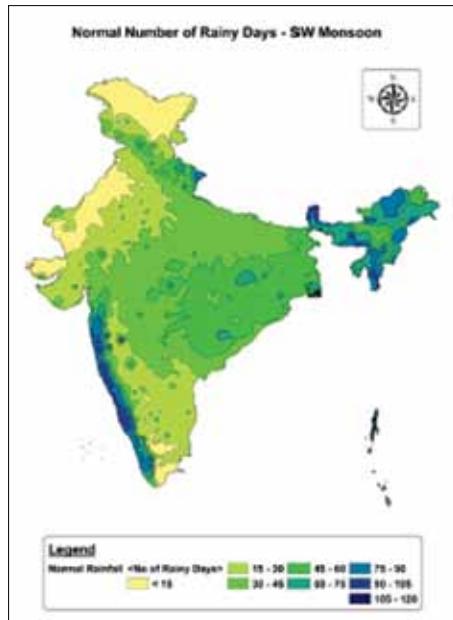
સામાન્ય માનસૂન કી વાપસી કી નई તારીખોં

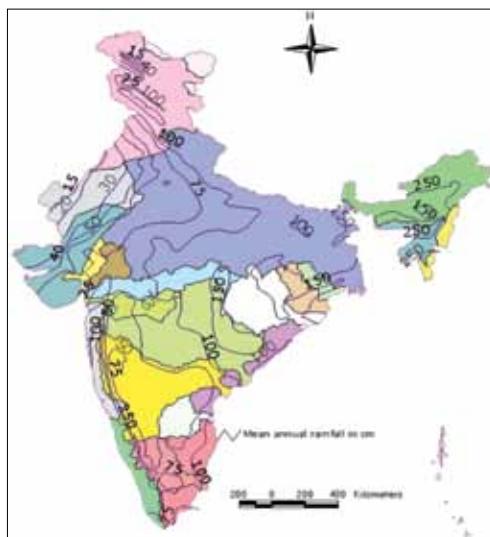
1971–2019 કી જાનકારી કે આધાર પર નએ વર્ષ માનદંડોં કે અનુસાર મૌસમ
વિભાગ દ્વારા માનસૂન વાપસી કી નई સામાન્ય તારીખોં દર્શાતા માનચિત્ર

બુન્ધાંગણ

देश में वर्षा के सामान्य दिन – दक्षिणी पश्चिमी मानसून (भारतीय उष्णदेशीय मौसम विज्ञान संस्थान, पुणे के अनुसार)

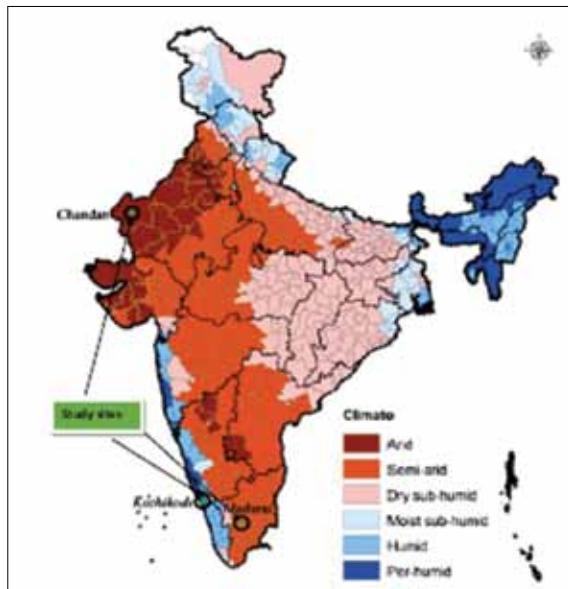

वार्षिक वर्षा परिमेय / मानचित्र (भारतीय उष्णदेशीय मौसम विज्ञान संस्थान, पुणे के अनुसार) औसत वार्षिक वर्षा (से. मी.)

યુવર્ણિંગ

ભારત કે અર્ધશુષ્ક, શુષ્ક વ આર્ડ્ર ક્ષેત્ર

તમிலનாடு મें દ्विपાદ વર्षा

સામાન્યત: ઉષ્ણકટિબંધ ક્ષેત્રોं મें દ્વિપાદ વર્ષા પાયી જातી હै પરન્તુ યહ દ્વિપાદ વર્ષા બાહર કે ક્ષેત્રોं મें ભी હै। તમિલનાડુ મें દક્ષિણી પણિચમી હવાઓं કે કારણ માનસૂન ઋતુ મें વર્ષા હોતી હै તથા સદિયોं મें ઉત્તરી પૂર્વી હવાઓં કે કારણ વર્ષા હોતી હै। પ્રદેશ મें વાર્ષિક વર્ષા 907 (એલ પી એ 1950–2019) મિ. મી. (37.2 ઇંચ) જિસમेंથી 48 પ્રતિશત ઉત્તરી પૂર્વી માનસૂન વિશે 32 પ્રતિશત દક્ષિણી પણિચમી માનસૂન કે દ્વારા હોતી હै। રાજ્ય જલ સંસાધનોને લિએ વર્ષા પર નિર્ભર હૈ ઇસિલિએ માનસૂન ન આને કે કારણ તીવ્ર જલ કી કમી વિશે સૂક્ખ્ય ભી પડે જાતા હૈ। ભારત કી પ્રતિ વ્યક્તિ વાર્ષિક જલ ઉપલબ્ધતા (ઘન મી./પ્રતિ વ્યક્તિ/વર્ષ) વિશે નીચે દર્શાવી ગઈ હૈ।

વર્ષ	ભારત કી પ્રતિ વ્યક્તિ વાર્ષિક જલ ઉપલબ્ધતા (ઘન મી./પ્રતિ વ્યક્તિ/વર્ષ)
1951	5177
2001	1820
2025	1341
2050	1140

યુવર્ણિજનુ

अन्तर्राष्ट्रीय मापदण्डों के अनुसार 1700 से कम (घन मी./प्रति व्यक्ति/वर्ष/) से जल उपलब्धता को कमी माना जाता है। 2025 तक भारत के बहुत सारे भूभाग में जल उपलब्धता की कमी महसूस होगी।

भारत के कृषि पारिस्थितिक क्षेत्र

भारत की कृषि मृदा एवं जलवायु पर बहुत निर्भर है। देश की लगातार बढ़ती जनसंख्या की भोजन आवश्यकताओं को पूरा करने हेतु एक प्रभावी भूमि उपयोग योजना बनाने के लिए मृदा एवं जलवायु संसाधनों की व्यवस्थित जानकारी की जरूरत होती है। भारत में भिन्न-2 प्रकार की भू-आकृतियों एवं जलवायु दशाएं हैं और यह विभिन्न मृदाओं एवं वनस्पतियों में दिखाई देती है। 50 वर्षों के जलवायु आंकड़े और नवीनतम डेटाबेस के आधार पर देश को 20 कृषि पारिस्थितिक क्षेत्रों में बांटा गया है। प्रत्येक कृषि क्षेत्र में सामान्यतः प्राकृतिक भौगोलिक परिस्थिति, मृदा, जलवायु, जमीन का उपयोग, फसलों की कालावधी तथा आवश्यक तकनीकी जरूरतें एक जैसी होती हैं।

भारत के कृषि मानचित्र / पारिस्थितिक क्षेत्रों की महत्वपूर्ण विशेषताएं

कृषि परिस्थितिक –तिक क्षेत्र का क्षेत्र (ईजेड) क्रमांक	कृषि—परिस्थितिक क्षेत्र का नाम	भौगोलिक क्षेत्रफल (मिलियन हेक्टेयर)	सकल फसल क्षेत्रफल (मिलियन हेक्टेयर)	भौगोलिक स्थिति	वर्षा (मि.मी.)	पी.ई.टी. (मि.मी.)	फसल की अवधि (दिन)	मुख्य फसलें
1	उथली स्केल मृदाओं वाले शीत शुष्क पर्यावरण क्षेत्र	15.2 (4.7%)	0.07	पश्चिमी हिमालय	<150	<800	<90	सब्जियाँ बाजरा, गेहूँ चारा, जौ और दलहन
2	मरुभूमि और लवणीय मृदाओं वाले गर्म शुष्क पर्यावरण क्षेत्र	31.9 (9.7%)	20.85	पश्चिमी मैदान और कच्छ प्रायः द्वीप	>300	1500-2000	>90	बाजरा, चारा दलहन
3	लाल और काली मृदा वाले गर्म शुष्क पर्यावरण क्षेत्र	4.9 (1.9%)	4.18	दक्षिणी पहाड़	400-500	1800-1900	>90	चारा, कुसुम्ब, कपास, मुंगफली, सूरजमुखी, गन्ना

બુવ્ધિજીનું

કૃષિ પરિસ્થિતિક –તિક ક્ષેત્ર કા નામ (એઝેડે) ક્રમાંક	કૃષિ–પરિસ્થિતિક ક્ષેત્ર કા નામ	મૌગોળિક ક્ષેત્રફળ (મિલિયન હેક્ટેર)	સકલ ફસલ ક્ષેત્રફળ (મિલિયન હેક્ટેર)	મૌગોળિક સ્થિતિ	વર્ષ (મિ.મી.)	પી.ઇ.ટી. (મિ.મી.)	ફસલ કી અવધિ (દિન)	મુખ્ય ફસલે
4	ગર્મ, અર્ધ શુષ્ક પર્યાવરણ ક્ષેત્ર મેં લોઢ મૃદાઓ કે સાથ	32.2 (9.8%)	30.05	ઉત્તરી મૈદાન ઔર ગુજરાત, મૈદાની હિસ્સોં સહિત મધ્ય	500-800	1400-1900	90-150	બાજરા, ગેંહૂં દલહન, મક્કા, સિંચિત કપાસ ઔર ગન્ના
5	ગર્મ અર્ધ શુષ્ક, મધ્યમ ઔર ગાહરી કાલી મૃદાઓં સહિત પર્યાવરણ ક્ષેત્ર	17.6 (5.4%)	11.04	મધ્ય (માલવા પહાડ, ગુજરાત મૈદાની ઇલાકા ઔર કાઠિયા—વાડ પ્રાય: દ્વીપ	500-1000	1600-200	90-2000	બાજરા, ગેંહૂં દાલે
6	ગર્મ અર્ધ શુષ્ક પર્યાવરણ ક્ષેત્ર ઉથલી ઔર મધ્યમ (પ્રમાણી) કાલી મૃદાઓ કે સાથ	31.0 (9.5%)	25.02	દક્ષિણી પહાડ	600-1000	1600-1800	90-150	બાજરા કપાસ દલહન ગન્ના (સિંચિત)
7	ગર્મ અર્ધ-શુષ્ક પર્યાવરણ ક્ષેત્ર લાલ ચિકની મૃદાઓં વાળા	16.5 (5.2%)	6.19	દક્ષિણી પહાડ (તેલંગાના વ પૂર્વી ઘાટ)	600-1000	1600-1700	90-150	બાજરા તિલહન, ધાન, કપાસ વ ગન્ના સિંચિત
8	લાલ ઔર કાલી મૃદાઓ વાળા ગર્મ અર્ધ શુષ્ક પર્યાવરણ ક્ષેત્ર	19.1 (5.8%)	6.96	દક્ષિણી પટાર (તેલંગાના ઔર પૂર્વી ઘાટ)	600-1000	1300-1600	90-150	બાજરા, દલહન મૂંગફલી) ગન્ના વ ધાન, સિંચિત

બુવ્ધિજીનુ

કૃષિ પરિસ્થિતિક –તિક ક્ષેત્ર કા નામ (એઝેડે) ક્રમાંક	કૃષિ–પરિસ્થિતિક ક્ષેત્ર કા નામ	મૌગોળિક ક્ષેત્રફળ (મિલિયન હેક્ટેર)	સકલ ફસલ ક્ષેત્રફળ (મિલિયન હેક્ટેર)	મૌગોળિક સ્થિતિ	વર્ષ (મિ.મી.)	પી.ઇ.ટી. (મિ.મી.)	ફસલ કી અવધિ (દિન)	મુખ્ય ફસલેં
9	ગર્મ ઉપ આર્ડ પર્યાવરણ ક્ષેત્ર (શુષ્ક) જલોદક પૂર્વી ઘાટ મૃદાઓં સહિત	12.1 (3.7%)	11.62	પૂર્વી ઘાટ (તમિલનાડુ) દક્ષિણ પઠાર કર્નાટક	1000-1200	1400-1800	150-180	ધાન, ગોહ્ય મટર, ગન્ના સરસોં ઔર મકા
10	ગર્મ સબમૂડ ઇકોરિજન લાલ ઔર કાલી મિટ્ટી કે સાથ મધ્ય	22.3 (5.8%)	14.55	પહાડિયાઁ (માલવા ઔર બુદેલખંડ)	100-1500	1300-1500	150-180	ધાન, ગોહ્ય જાર, સોયાબીન ચના એવં અરહર
11	ગર્મ સબમિંડ ઇકોરિજન લાલ ઔર પીલી મિટ્ટી કે સાથ	11.1 (4.3%)	6.47	પૂર્વી પઠાર (છત્તીસગઢ ક્ષેત્ર)	1200-1600	1400-1500	150-180	ચાવલ, બાજરા, ગોહ્ય અરહર મટર વ ઉડ્ડદ
12	ગર્મ સબહ્યૂમિડ ઇકોરિજન (લાલ ઔર બાદ કી મિટ્ટી કે સાથ) લેટરિટિક	26.8 (8.2%)	12.09	પૂર્વી (છોટા નાગપુર) પઠાર ઔર પૂર્વી ઘાટ	1000-1600	1400-1700	150-180	ચાવલ, દાલેં એવં બાજરા
13	ગર્મ સબહ્યૂમિડ (નમ) ઇકોરિજન (જલોઢ વ્યુપન્ન મૃદાઓં કે સાથ)	11.1 (3.4%)	10.95	પૂર્વી મેદાન	1400-1600	1300-1500	180-210	ચાવલ, ગોહ્ય ગન્ના
14	ગર્મ સબહ્યૂમિડ સે હ્યૂમિડ (ભૂરે જંગલ તથા પાંડ જોલિક મૃદા કે સાથ)	18.2 (5.6%)	3.20	પણિચમી હિમાલય	1600-2000	800-1300	180-210	ગોહ્ય બાજરા, મકા, ચાવલ

બુર્જિન્ડુ

કૃષિ પરિસ્થિતિક –તિક ક્ષેત્ર કા નામ (એઝેડે) ક્રમાંક	કૃષિ–પરિસ્થિતિક ક્ષેત્ર કા નામ	મૌગોળિક ક્ષેત્રફળ (મિલિયન હેક્ટેર)	સકલ ફસલ ક્ષેત્રફળ (મિલિયન હેક્ટેર)	મૌગોળિક સ્થિતિ	વર્ષ (મિ.મી.)	પી.ઇ.ટી. (મિ.મી.)	ફસલ કી અવધિ (દિન)	મુખ્ય ફસલે
15	ઉણ સબહ્યુમિડ સે હ્યૂમિડ જલોઢ વ્યુપન મૃતા કે સાથ	12.1 (3.7%)	8.99	બંગાલબેસિન ઔર અસમ કા રોપીન ફસલે મૈદાન	1400-2000	1000-1400	>210	ચાવલ, જૂટ
16	ગર્મ પરહયુમિડ ઇકોરિજન ભૂરા ઔર લાલ પહાડી મિટ્ટી	9.6 (2.9%)	1.37	પૂર્વી હિમાલય	2000-4000	<1000	>210	ચાવલ, બાજારા, આલૂ મકા, તિલ, ઝૂમ ખેતી કી જાતી હૈ।
17	ગર્મ પરહયુમિડ ઇકોરિજન (લાલ ઔર (લાલ ઔર લેટરિટિક મિટ્ટી કે સાથ	10.6 (3.3%)	1.56	ઉત્તર–પૂર્વ પાહાડિયાં	1600-2600	1000-1100	>210	ચાવલ, બાજારા, આલૂ રોપિત ફસલે ખેતી તથા ઝૂમ
18	ગર્મ પરહયુમિડ સે અર્ધ–શુષ્ક (તટીય જલોઢ મિટ્ટી કે સાથ)	8.5 (2.6%)	6.12	પૂર્વી તટીય મૈદાન	900-1600	1200-1900	90-210	ચાવલ, નારિયલ, ઉડદ, મસૂર સૂરજમંથી, મૂંગફલી
19	ગર્મ પરહયુમિડ ઇકોરિજન (લાલ, લેટરિટિક ઔર જલોઢ–વ્યુત્પન મિટ્ટી સે સાથ)	11.1 (3.6%)	5.70	પણિચમ ઔર તટીય મૈદાન	2000-3200	1400-1600	7210	ટૈપિટોકા, નારિયલ ઔર મસાલે

બુવ્ધિનુ

કૃષિ પરિસ્થિતિક –તિક ક્ષેત્ર કા ક્ષેત્ર નામ (એઝેડ) ક્રમાંક	કૃષિ–પરિસ્થિતિક ક્ષેત્ર કા ક્ષેત્ર નામ (એઝેડ)	મૌગોળિક ક્ષેત્રફળ (મિલિયન હેક્ટેયર)	સકલ ફસલ ક્ષેત્રફળ (મિલિયન હેક્ટેયર)	મૌગોળિક સ્થિતિ	વર્ષા (મિ.મી.)	પી.ઇ.ટી. (મિ.મી.)	ફસલ કી અવધિ (દિન)	મુખ્ય ફસલેં
20	ગર્મ હયૂમિડ / પરહયૂમિડ દ્વીપ ઇકોરિજન (લાલ ઔર રેતીલી મિટી કે સાથ)	0.8 (0.3%)	0.05	અંડમાન ઔર નિકોબાર ઔર લક્ષ્ણીપ સમૂહ	1600- 3000	1400-1600	>210	ચાવલ, નારિયલ સુપારી ઔર પામ વૃક્ષ

એ ઈ જેડ : એગ્રો ઇકોલાજિકલ જોન
પી ઈ ટી : પોટેન્શલ ઇવેપોટ્રોન્સમિશન

3. भूपृष्ठीय जल

विषय प्रवेश

भारत देश की महत्वपूर्ण नदियों का लिखित संदर्भ अपने प्राचीन ग्रंथों में मिलता है। ‘श्री शुक्लयजुर्वेदीय माध्यनदिनवाजसनेयिनां बृहद् बह्मनित्यकर्मसमुच्चयः षोडशसंस्कार प्रयोगः मंगलाष्टकम्’ में अहम नदियों का वर्णन किया है।

गंगा सिंधुसरस्वती च यमुना गोदावरी नर्मदा ।
कावेरी शारयूर्महेन्द्रतनया चर्मण्वती वेदिका ॥
क्षिप्रा वेत्रवती महासुरनदी ख्याता गया गंडकी ।
पुण्याः पुण्यजलैः समुद्रसहिताः कुर्यात् सदा मंगलम् ॥

गंगा, सिंधु एवं सरस्वती नदियों से आर्य संस्कृति का विकास जुड़ा है तो द्राविड़ी संस्कृति का विकास नर्मदा, गोदावरी, कृष्णा आदि दक्षिणी नदियों से सम्बन्धित है।

पीने के पानी की आपूर्ति, देश में कृषि एवं औद्योगिक विकास, विद्युत उत्पादन और जल परिवहन के माध्यम से व्यापारवृद्धि को बढ़ावा एवं आधार देकर नदियां मानव जाति का विकास निरंतर करती आयी हैं और उन्होंने प्राचीनतम काल से समृद्धि बढ़ाई है।

नदी का जलसंग्रहण क्षेत्र

जमीन की ढलान और पर्जन्यमान इन दो घटकों पर नदी की उत्पत्ति अवलंबित है। ऊँचे क्षेत्रों से संबंधित अधिकतर नदियां हिमक्षेत्र की हिमनदियों से उद्गमित होती हैं। वर्षा का पानी जमीन पर गिरने के बाद ढलान की दिशा में बहने लगता है। अधिक तीव्र ढलान से पानी का प्रवाह जल्द गति से बहता है और इसी कारण गहरे घांव (Gash) तैयार होते हैं। धीरे-धीरे घांव का आयतन बढ़ने लगता है और उसे नाली (Gully) का स्वरूप प्राप्त होता है। पानी के अधिकाधिक मात्रा में उपलब्ध होने से नाली का छोटी नदी (Rivulet) में रूपांतर होता है। छोटी-छोटी नदियों का एकत्र मिलने से उसे नदी का स्वरूप आता है। बड़ी नदियों में उसके सहायक उपनदियों का पानी आकर मिल जाता है। जिस भौगोलिक भूभाग का अतिरिक्त

બુન્ધાંગણ

જલ (Surplus water) મુખ્ય નદી તથા ઉસકે ઉપનદિયોં મેં સમ્મલિત હોકર ફેલ સકતા હૈ, ઉસ પૂરે ભૂભાગ કો મુખ્ય નદી કા જલસંગ્રહણ ક્ષેત્ર (Drainage area અથવા Catchment area) કહતે હૈન્। સમાન અર્થ કા અંગ્રેજી ભાષા મેં શબ્દ હૈ બેસિન (Basin) !

ભારત દેશ કી પ્રમુખ નદિયાં

ભારત દેશ કી પ્રમુખ નદિયોં કા જલસંગ્રહણ ક્ષેત્ર (જલનિસ્સાર ક્ષેત્ર) 252.8 મિલિયન (દસ લાખ) હેક્ટર હૈન્। ઇસમેં સે ગંગા-બ્રહ્મપુત્ર-મેઘના કે સંયુક્ત જલનિસ્સાર ક્ષેત્ર કી વ્યાપ્તિ 110 મિલિયન હેક્ટર હૈ। ઇસ કા અર્થ ઐસા હોતા હૈ કિ સમૂચે ભારત કે જલનિસ્સાર ક્ષેત્ર 43% ભૂભાગ ઇન નદિયોં કે સંયુક્ત જલસંગ્રહણ ક્ષેત્ર ને વ્યાપ્ત કિયા હૈ। (સંદર્ભ – જલસંપદા વિભાગ, ભારત સરકાર)

ભારત દેશ કી પ્રમુખ નદિયોં કા ચાર વિભાગ મે વર્ગીકરણ કિયા જાતા હૈન્।

1. પ્રાયદ્વીપીય જલનિસ્સાર ક્ષેત્ર કી નદિયાં
2. સિંધુ નદી જલનિસ્સાર ક્ષેત્ર કી નદિયાં
3. ગંગા નદી જલનિસ્સાર ક્ષેત્ર કી નદિયાં
4. બ્રહ્મપુત્ર નદી જલનિસ્સાર ક્ષેત્ર કી નદિયાં

પ્રાયદ્વીપીય જલનિસ્સાર ક્ષેત્ર કી નદિયાં

ભારતીય પ્રાયદ્વીપ કો અનગિનત નદિયોં ને છેદિત કિયા હૈ। ઇનમેં સે મુખ્ય દામોદર, સુવર્ણરીખા, બ્રાહ્મણી, મહાનદી, તામ્રપર્ણી નદિયાં બંગાલ કે ઉપસાગર મેં જાકર મિલતી હૈ। કુચ નદિયાં મધ્ય ભારત તથા અરાવલી પર્વત શૃંખલા સે ઉદ્ગમિત હો કર કચ્છ કા રણ અથવા ખમ્બાત ખાડી સે અરખ સાગર મેં સમાહિત હો જાતી હૈન્। કૃષ્ણા તથા ગોદાવરી જેસી નદીયાં સહયાદ્રી સે ઉદ્ગમિત હોકર બંગાલ કે ઉપસાગર મેં જાકર મિલતી હૈ।

દામોદર : બિહાર કે પલામૂ જિલે કે છોટા નાગપુર પઠાર સે દામોદર નદી કા ઉદ્ગમ હૈ। ગઢી, કોણાર, જામુની ઔર બરાકર નદી ઉસકી મુખ્ય સહાયક નદિયાં હૈન્। દામોદર કો જબ બરાકર નદી આકાર મિલતી હૈ તો ઉસકે દ્રોણી કા આકાર કાફી અધિક બડા લગતા હૈ। લગભગ 600 કિ.મી. દૂરી તય કર વો કોલકાતા કે નિકટ હુગલી નદી મેં મિલતી હૈ।

પણિચમ બંગાલ ઔર ઝારખંડ રાજ્ય સે ઉસકા પ્રવાહ બહતા હૈન્। નદી કે દ્રોણી પ્રદેશ મેં અનેક પ્રકાર કી ખનિજ રાશિયાં મિલતી હૈ ઇસલિએ નદી દ્રોણી કો ખનિજ ઔર ખાણ ક્ષેત્ર કા ઘર માના જાતા હૈ। પણિચમ બંગાલ, ઉસકે બાઢ કે કારણ કાફી

બુર્જિંગનુ

પ્રભાવિત હો જાતા હૈ ઇસકે કારણ પશ્ચિમ બંગાલ મેં 'દુઃખી' નદી કે નામ સે ભી ઉસે જાના જાતા હૈ।

સુવર્ણરેખા : રાંચી કે દક્ષિણ-પશ્ચિમ દિશા મેં કુછ દુરી પર સુવર્ણરેખા નદી કા ઉદ્ગમ હૈ। પૂર્વગામિની યહ નદી સિંહભૂમિ, મયુરભંજ ઔર મિદનાપુર જિલોને બહતી હૈની। નદી કી લંબાઈ લગભગ 480 કિ.મી. હૈ ઔર 29196 વર્ગ કિ.મી. કા ભૂમાગ ઉસકે જલનિસ્સાર ક્ષેત્ર મેં આતા હૈ।

બ્રાહ્મણી : કોયલ ઔર શંખ નદી કે સંયુક્ત પ્રવાહ કો બ્રાહ્મણી નદી સે જાના જાતા હૈ। બોનાઈ, તાલવીર ઔર બોલાસોર જિલોને બહકે વહ વૈતરણ નદી કો મિલતી હૈ। યહ પ્રવાહ આગે બંગાલ ઉપસાગર મેં સમાહિત હો જાતા હૈ। 420 કિ.મી. લંબાઈ વાલી યહ નદી કા દોનોં ટઠો કા ભૂમાગ જલોઢીય મૃદા સે વ્યાપ્ત હૈ। બ્રાહ્મણી – વૈતરણ કા સંયુક્ત જલનિસ્સાર ક્ષેત્ર 51822 વર્ગ કિ.મી. કા હૈ।

મહાનદી : રાયપુર (છત્તીસગઢ) જિલે કે સિંહાવા ભૂમાગ મેં મહાનદી કા ઉદ્ગમ સ્થળ હૈ। ઉદ્ગમ ક્ષેત્ર કે પાસ ઉત્તર-પૂર્વ દિશા મેં બહનેવાલા ઉસકા પ્રવાહ શિવનાથ નદી કો મિલતા હૈ ઔર પૂર્વ દિશા સે બદલકર દક્ષિણ-પૂર્વ દિશા મેં બહતા હૈ।

સંબલપુર કે નજદીક ઉસકા પાત્ર કાફી વિશાલ હૈ। પૂર્યો ઘાટ કે બાહર, નદી બંગાલ ઉપસાગર મેં જાકર મિલતી હૈ, તબ ઉસકે તિકોને પ્રદેશ મેં ઉસકે હી અલગ અલગ પ્રવાહ બહતે હૈની। ઉદ્ગમ સે સાગર તક ઉસકી યાત્રા લગભગ 885 કિ.મી. કી હૈની। ઉસકા 141589 વર્ગ કિ.મી. કા વિશાલતમ જલનિસ્સાર ક્ષેત્ર હૈની।

ગોદાવરી : પ્રાયદ્વીપીય ભારત કી સબસે વિશાલ નદી ગોદાવરી નદી હૈ। 342818 વર્ગ કિ.મી. જલનિસ્સાર ક્ષેત્ર હોને વાલી ઇસ નદી કી લંબાઈ 1500 કિ.મી. હૈ। નાસિક (મહારાષ્ટ્ર) જિલે સે ઉદ્ગમિત ઇસ નદી કી પુર્ણ, માનેર, પ્રાણહિતા (વર્ધા-વૈનગંગ સંયુક્ત પ્રવાહ), ઇંદ્રાવતી, તાલ ઔર શાબરી મુખ્ય સહાયક નદિયાં હૈની। ગોદાવરી નદી કા પ્રવાહ કબી ઘને જંગલોને બહતા હૈ તો કબી શિલાઓનો કાટકર પથરીલી જમીન સે બહતા હૈ। રાજામુંડી કે પાસ ઉસકે ચૌડાઈ કા વિસ્તાર લગભગ 2750 મીટર હૈની ઔર આગે ઉસકે તિકોને પ્રદેશ મેં ઉસકા પ્રવાહ અલગ-અલગ ધારા મેં વિભાજિત હોકર સાગર મેં સમાહિત હો જાતા હૈ।

વૈનગંગા : દક્ષિણ મધ્યપ્રદેશ કે મહાદેવ પહાડીયોને સે વૈનગંગા નદી કા ઉદ્ગમ હૈ। લગભગ 580 કિ.મી. કા દક્ષિણ દિશા મેં બહનેવાલા ઉસકા પ્રવાહ વર્ધા નદી કો મિલતા હૈ। ઇસ સંયુક્ત પ્રવાહ કો આંધ્ર પ્રદેશ મેં 'પ્રાણહિતા' કહતે હૈની। વાઘ, બાવનથડી, કન્ધાન, ચુલબંદ, ગાઢવી, ખોગ્રાગડી, ઔર ધનવરા નદી ઉસકી સહાયક નદિયાં હૈની। પૂર્વ મહારાષ્ટ્ર કી વહ કેવલ એકમાત્ર નદી હૈ જો 'સદાનીરા' હૈ। વિદર્ભ પ્રદેશ કે ઝુલસા દેનેવાલે ધૂપકાલ મેં ભી કુછ ભૂમાગ મેં ઉસકે પાત્ર મે રહનેવાલા પાની ઉસકી વિશાલતા દશાતા હૈ।

वैनगंगा नदी का जलभंडारण क्षेत्र, अंभोरा, महाराष्ट्र

कृष्णा नदी और उसकी सहायक नदियां

प्रायद्वीपीय भारत में कृष्णा दूसरी सबसे बड़ी पूर्वमुखी अंतर्राज्यीय नदी है।

यह महाराष्ट्र राज्य में महाबलेश्वर के पास समुद्र तट से 1,337 मीटर की ऊंचाई पर पश्चिमी घाट की महादेव पहाड़ों से उद्गम होती है। अरब सागर से उद्गम स्थान का अंतर 64 किमी है।

कृष्णा नदी की दूरी महाराष्ट्र में 305 किमी, कर्नाटक में 483 किमी और आंध्र प्रदेश में 612 किमी और नदी की कुल लंबाई लगभग 1,400 किमी है। अंत में बंगाल की खाड़ी में मिलती है।

कृष्णा बैसिन अक्षांश $13^{\circ}7'$ उत्तर और $19^{\circ}20'$ उत्तर और रेखांश $73^{\circ}22'$ और $81^{\circ}10'$ पूर्व के बीच स्थित है।

कृष्णा नदी के जलग्रहण क्षेत्र के उत्तर की ओर गोदावरी का जलग्रहण क्षेत्र है। दक्षिण में कावेरी तथा नेन्ना नदियों का जलग्रहण क्षेत्र आता है। पूर्व में पूर्वी घाट आता है। कृष्णा नदी का जलग्रहण क्षेत्र 2,58,948 वर्ग किमी है।

सहायक नदी का नाम	जल निकासी क्षेत्र (वर्ग कि मी)
कोयना	4,890
पंचगंगा	2,575
दूधगंगा	2,350
घटप्रभा	8,829
मलप्रभा	11,549
भीमा	70,614
तुंगभद्रा	71,417
डिढ़ल	3,490
पेड़ावागु	3,780
हालियाँ	11,212

કृष्णा नदी के जल ग्रहण क्षेत्र की प्रमुख परियोजना :

अपर कृष्णा प्रोजेक्ट स्टेज – 1, अपर कृष्णा प्रोजेक्ट स्टेज – 2, श्रीशैलम डैम, पुलिचिंतला प्रोजेक्ट, नागर्जुनसागर प्रोजेक्ट, घट प्रभा डैम, तुंगभद्रा प्रोजेक्ट, वनविलास सागर प्रोजेक्ट, बेन्नेहोरा प्रोजेक्ट, मदा रिजर्वार्यर प्रोजेक्ट, भीमा सिंचाई प्रोजेक्ट, हिप्पारगी बैराज, मल प्रभा प्रोजेक्ट, ऊपरी तुंगा परियोजना, कोयना बांध, मार्केडाया परियोजना, सिंगतालूर लिफ्ट सिंचाई, कृष्णा सिंचाई परियोजना, उस्मानसागर जलाशय और प्रकाशम बैराज।

બુદ્ધિજીલુ

કૃષ્ણા નરી કા રાજ્યવાર જલ નિકાસી ક્ષેત્ર

ક્રમાંક	રાજ્ય કા નામ	જલ નિકાસી ક્ષેત્ર (વર્ગ કિ.મી.)
1.	મહારાષ્ટ્ર	69,425
2.	કર્નાટક	1,13,271
3.	આંધ્ર પ્રદેશ	76,252
4.	કુલ	2,58,948

કૃષ્ણા નરી કે જલ નિકાસી ક્ષેત્ર મેં સત્તા જલ ઉપલબ્ધતા 78.1 ઘન કિ.મી. તથા ભૂજલ ઉપલબ્ધતા 26.41 ઘન કિ.મી. હૈ।

કૃષ્ણા નરી કે જલ નિકાસી ક્ષેત્ર જલ વિદ્યુત (હાઈડ્રોપાવર) ક્ષમતા

ક્રમાંક	જલ વિદ્યુત પરિયોજના	સ્થાપિત ક્ષમતા 50 મેગા વૉટ તથા અધિક
1	નાગાર્જુનસાગર	815
2	શ્રીશૈલમ	770
3	નાગાર્જુનસાગર આર.સી.	91
4	નાગાર્જુનસાગર સી.એ.ચ.	61
5	શ્રીશૈલમ એલ.બી.	900

પેન્નાર : પેન્નાર નરી કા ઉદ્ગમ કર્નાટક કે કોલાર જિલે સે હૈ। ચિત્રાવતી ઔર પાપાઘની યહ દો ઉસકી મુખ્ય સહાયક ઉપનદિયાં હૈની। કદળ્પા જિલે મેં ગંદીકોટા શહર કે નજદીક વહ કવાર્ટઝાઇટ પથરોં મેં બની ગહરી ખાઈ સે બહતી હૈ ઔર વેલ્લોર શહર કે પાસ વહ સાગર કો જા મિલતી હૈ। 55213 વર્ગ કિ.મી. પેન્નાર નરી કા જલનિસ્સાર ક્ષેત્ર હૈની।

કાવેરી : કૂર્ગ કે નજદીક સે ઉદ્ગમિત કાવેરી નરી મૈસૂર પઠાર કે સમીપ પ્રદેશ સે બહ કે મૈદાની પ્રદેશ મેં આતી હૈ। 765 કિ.મી. લંબાઈ વાલી ઇસ નરી કા જલનિસ્સાર ક્ષેત્ર 81155 વર્ગ કિ.મી. હૈની। ભવાની, નોઈલ ઔર અમરાવતી નરી ઉસકી સહાયક ઉપનદિયાં હૈની। ત્રિચનાપલ્લી કે આસપાસ કા ભૂભાગ નરી દ્વારા લાઈ મૃદા સે ઉપજાઉ બના હૈ।

તામ્રપર્ણી : તિરુનેલવેલી જિલે સે તામ્રપર્ણી નરી કા ઉદગમ હૈ ઔર વો મન્નાર કી ખાડી સે બહતી હૈ।

નર્મદા : અમરકંટક પઠાર કે પણ્ચમ દિશા કે ભૂભાગ સે નર્મદા નરી કા ઉદગમ હૈ। ઉદગમ સ્થતી મેં કાફી છોટે જલાશય કે સ્વરૂપ મેં વહ પ્રકટ હુઈ હૈ। રામનગર

બૃગ્રિજનુ

और મંડલા મેં ઉસકા પ્રવાહ ગહરા ઔર શાંત હૈ, તથા જબલપુર મેં કુછ જગહ પર ઉછલા તથા ખિલખિલતા હૈ। ભેંડાઘાટ મેં સંગમરમર પત્થરોં મેં તૈયાર હુआ 9 મીટર ગહરા જલપ્રપાત પ્રસિદ્ધ હૈ। જબલપુર સે પણ્ચમ દિશા મેં બહનેવાળા ઉસકા 300 કિ.મી. લંબા પ્રવાહ વિધ્ય ઔર સતપુડા પર્વતશ્રૂંખલા સે બહતા હૈ। હાંદીયા ઔર પુનાસા ગાંવ કો પીછે છોડકર, ઇંદૌર કે નજરીક વો જલોઢીય મૃદા કે વિશાલકાય પ્રદેશ મેં પ્રવેશ લેતી હૈ। ભરૂચ શહર કે પાસ ખમ્માત કી ખાડી મેં સમાહિત હોતે હુએ ઉસકે મુખ કી લંબાઈ 27 કિ.મી. હૈ। નર્મદા નદી કી કુલ લંબાઈ 1300 કિ. મી. હૈ ઔર 98796 વર્ગ કિ.મી. કા ઉસકા જલનિસ્સાર ક્ષેત્ર હૈ।

તાપી : તાપી (તાપ્તી) નદી સતપુડા પર્વત સે ઉદગમિત હોતી હૈ। બૈતૂલ જિલે સે બહનેવાળા ઉસકા પ્રવાહ સંકીર્ણ, લેકિન ગહરા હૈ। ખાનદેશ (મહારાષ્ટ્ર કા મધ્ય-ઉત્તરી હિસ્સા) મેં આને કે પહલે હી પુર્ણ નદી ઉસકો બાહર આકાર મિલતી હૈ। સૂરત કે પાસ મૈદાની પ્રદેશ મેં બહતે હુએ વો અરબ સાગર સે મિલતી હૈ। લગભગ 700 કિ.મી. લંબાઈ વાલે ઉસકે પ્રવાહ કે આખરી 48 કિ.મી. જ્વાર ભાટે સે પ્રભાવિત હોતા હૈ। 65145 વર્ગ કિ.મી. કા ઉસકા જલનિસ્સાર ક્ષેત્ર હૈને।

લુની : અજમેર કે દક્ષિણ-પણ્ચમ દિશા કે અરાવલી પર્વતશ્રૂંખલા મેં લુની (લવણાવરી) નદી કા ઉદ્ગમ હૈ। લગભગ 320 કિ.મી. લંબાઈ વાલા ઉસકા પ્રવાહ કચ્છ કી ખાડી કે ઉત્તર દિશા મેં સાહની દલદલી પ્રદેશ મેં વિલુપ્ત હો જાતા હૈ।

નર્મદા નદી પર બના હુઆ જલપ્રપાત, ભેંડાઘાટ, જબલપુર, મધ્યપ્રદેશ

બુર્જિંગનુ

પર્જન્યકાલ કે બાદ કુછ અવધિ તક નદી પાત્ર મેં પાની બહતા હૈ ઔર બાદ મેં જલદી હી વો સૂખ જાતી હૈ। આરંભ કે કુછ અંતર સે બાલોત્રા ગાંબ તક ઉસકા પાની મિઠા રહતા હૈ લેકિન ઉસકે બાદ પાની ખારા હો જાતા હૈ।

સૌરાષ્ટ્ર ઔર કચ્છ કે ક્ષેત્ર સે બહનેવાલી પણિચમ ગામિની નદિયાં એવં લુની નદી કે સંયુક્ત જલનિસ્સાર ક્ષેત્ર કી વ્યાપ્તિ 321851 વર્ગ કિ.મી. હૈ।

બનાસ : માઉંટ આબૂ કે ઉત્તર-પણિચમ દિશા મેં બનાસ નદી કી ઉદ્ગમ સ્થળી હૈ। 270 કિ.મી. લંબાઈ વાલા ઉસકા પ્રવાહ છોટે રણ સે સાગર મેં સમાહિત હો જાતા હૈ।

સાબરમતી : મેવાડ કે પહાડી ઇલાકોં સે સાબરમતી કા ઉદ્ગમ હૈ। 320 કિ.મી. લંબી યાત્રા કરકે વો ખમ્બાત કી ખાડી મેં સાગર કો મિલતી હૈ। ઇંદૌર પ્રક્ષેત્ર કે પાસ સાબર નામ કી ઉપનદી ઉસકો મિલતી હૈ તથા માહિકંઠા મેં હાથમતી નદી કા પ્રવાહ ઉસકે પ્રવાહ સે મિલતા હૈ। સાબરમતી નદી કે જલનિસ્સાર ક્ષેત્ર કી વ્યાપ્તિ 21674 વર્ગ કિ.મી. હૈનું।

માહી : ગ્વાલ્હેર સે ઉદ્ગમિત હોને વાલી માહી નદી ધાર, છાબુઆ, રતલામ ઐસી યાત્રા કર ગુજરાત મેં ખમ્બાત કી ખાડી સે સાગર કો મિલતી હૈ। 560 કિ.મી. લંબાઈ વાલા ઉસકા પ્રવાહ અંતિમ ચરણ કે 65 કિ.મી. જ્વાર ભાટે સે પ્રભાવિત હોતા હૈ। 34842 વર્ગ કિ.મી. કા ઉસકા જલનિસ્સાર ક્ષેત્ર હૈનું।

સિંધુ નદી જલનિસ્સાર ક્ષેત્ર કી નદિયાં

સિંધુ : હિમાલય પર્વત સે ઉદ્ગમિત હોને વાલી ઔર પણિચમ દિશા મે અખિરી છોએ સે બહને વાલી અંતિમ નદી, સિંધુ નદી હૈ। બાઢ કે સમય ઉસકા પાટ વિશાલકાય સમુદ્ર કા રૂપ લે લેતા હૈ। વैદિક કાલ સે જિન નદિયોં કો મહત્વ હૈ, ઉસમે સિંધુ એક અત્યંત મહત્વ કી નદી હૈ। ઊંઘી-ઊંઘી પર્વત શ્રુંખલાઓં કો બગલ મેં લેકર બહને વાલી વહ વિશ્વ કી એકમાત્ર નદી હૈ। ઇસમે, અલિંગ કાંગરી (7315 મી), તીરિચ મીર (7690 મી), ગાશેરબુમ (8068 મી) ઔર નંગા પર્વત (8114 મી) ઇન પર્વત શિખરોં કા અંતર્ભાવ હૈનું।

સિંધુ નદી કી લંબાઈ 2900 કિ.મી. હૈ ઔર 1166500 વર્ગ કિ.મી. વિશાલ ઉસકા જલનિસ્સાર ક્ષેત્ર હૈનું। તિબ્બત મેં ઉસકો સિંગી ખમ્બાબ કહતે હૈનું, જિસકા અર્થ 'સિંહમુખ' હૈ। અતિ ઉત્તર કી દિશા સે બહને વાલી ઉસકી ઉપનદી કા યહ વાસ્તવિક નામ હૈ। ઇસ નદી કા ઉદ્ગમ કૈલાશ પર્વત કે ઉત્તરપૂર્વ (બોકર ચૂ) હિમનદી સે હૈ। દક્ષિણ દિશા કી ઉસકી દૂસરી ઉપનદી 'ગરટંગ ચૂ' ભી ઇસ હી ક્ષેત્ર સે ઉદ્ગમિત હોતી હૈ।

લદાખ પર્વત શ્રુંખલા સે ઉસકી 290 કિ.મી. યાત્રા પૂર્ણ હોતી હૈ। નંગા પર્વત સે મુડ કે વહ દક્ષિણ-પણિચમ પંજાબ કે મૈદાની પ્રદેશ મેં ઉત્તરકર આતી હૈ। ઝાંસ્કાર

सिंधु और झंस्कार नदियों का संगम, लद्दाख

पर्वतश्रृंखला से उद्गमित होने वाली झंस्कार नदी, सिंधु नदी की मुख्य सहायक उपनदी है। इसके साथ, जोजीला क्षेत्र से बहनेवाली द्रास नदी, काराकोरम पर्वतश्रृंखला से बहनेवाली श्योक नदी और 'के-2' पर्वत शिखर के पास से बहने वाली शिगार नदी सिंधु नदी में हिमनगों का पानी लाकर डालती हैं।

झेलम (संस्कृत – वितस्ता) : शेषनाग पर्वत शिखर के तलहटी में झरने से झेलम नदी का उद्गम है ऐसा माना जाता है। यहाँ से वह 110 कि.मी. उत्तर-पश्चिम दिशा में बहती है और वूलर जलाशय में समाहित होती है। श्रीनगर के नजदीक सिंद नदी उसको आकर मिलती है। बारामुल्ला के पास से वह लगभग 2130 मीटर गहरी संकीर्ण खाई से बहती है। आगे, उरी और पीर पांजाल होकर मुज्जफराबाद के पास उसके प्रवाह में किशनगंगा नदी मिलती है। लगभग 725 कि.मी. लंबाई वाले उसके प्रवाह का और चिनाब नदी के प्रवाह का ट्रिमू के पास संगम हैं।

चिनाब (संस्कृत – आसिकनी, चंद्रभागा) : लाहौर क्षेत्र के बारलच्चा संकीर्ण भूभाग में विरुद्ध दिशा से बहने वाली चंद्र और भागा नाम के दो नदियों के संगम से चिनाब को पानी मिलता है। मुलतान के उत्तरपूर्व दिशा में झेलम, चिनाब और रावी नदी का संगम-क्षेत्र है। मुलतान के दक्षिण दिशा में 45 कि.मी. दूरी पर इस संयुक्त प्रवाह को व्यास नदी आकर मिलती है।

બૃગ્ઝિંજરુ

રાવી (સંસ્કૃત – પરુષણી અથવા ઇરાવતી) : બંગાહાલ પર્વતશૃંખલા સે ઉત્પન્ન હુઈ ઇસ નદી કા સ્વરૂપ પંજાબ મેં કેવલ એક છોટી નદી કા હી હૈ। તથાપિ, લાહૌર કે નજદીક ઉસકા સ્વરૂપ વિશાળકાય હૈ। ઇસ નદી કે જલનિસ્સાર ક્ષેત્ર મેં ધૌલાધર પર્વતશૃંખલા કી ઉત્તર દિશા કા ઢલાની ભૂભાગ, ઔર પીર પાંજાલ પર્વત શૃંખલા કા દક્ષિણ દિશા વાલે ઢલાની પ્રદેશ કા અંતર્ભાવ આતા હૈન। 720 કિ.મી. લંબાઈ વાળા ઉસકા પ્રવાહ ચિનાબ નદી મેં સમા જાતા હૈ।

બ્યાસ (સંસ્કૃત – બિપાશા અથવા અગિર્ક્ય) : કુલ્લૂ ક્ષેત્ર કે રોહતાંગ ભૂભાગ કે દક્ષિણ દિશા મેં ઇસ નદી કા ઉદ્ગમ હૈ। ઉદ્ગમ સ્થળ સે કેવલ 10 કિ.મી. દૂરી પર કોટી નામ કે તંગ ઘાટી સે વો બહતી હૈ। ઇસ તંગ ઘાટી કી ચૌડાઈ કેવલ 6 મી. હૈ ઔર લંબાઈ 275 મી. હૈ। ધૌલાધર પર્વતશૃંખલા કો કાટકર વહ લારજી, કુલ્લૂ મંડી ઔર કાંગડા હોકર યાત્રા કરતી હૈ। આગે વહ કપૂરથલા ઔર અમૃતસર કે નજદીક સે બહતે-બહતે સતલુજ નદી મેં મિલતી હૈ। ઉદ્ગમ સ્થળ સે સંગમ તક ઉસકી લંબાઈ 465 કિ.મી. હૈ।

સતલુજ (સંસ્કૃત – શતાબ્દુ અથવા શાતુદ્રી) : માનસરોવર કે અત્યંત નિકટ રાકસ (રાક્ષસ) જલાશય સે, સમુદ્ર સતહ કી 4630 મી. ઊંચાઈ પર ઇસ નદી કા ઉદ્ગમ હૈ। કેલાસ પર્વતશૃંખલા કે દક્ષિણ દિશા કે હિમનગ ઔર કામેત પર્વત શિખર કે ઉત્તર દિશા કે હિમખંડો સે ઇસ નદી કો પાની કી આપૂર્તિ હોતી હૈન। ‘નગરી ખોર્સસમ’ ક્ષેત્ર મેં સમુદ્ર સતહ સે લગભગ વહ સાઢે ચાર હજાર મીટર કી ઊંચાઈ સે, રાકસ જલાશય સે શિપકી તક વહ યાત્રા કરતી હૈન। ઉસકે જલદ ગતિ પ્રવાહ કે કારણ કુછ ક્ષેત્ર મેં 900 મીટર ગહરાઈ તક કા ભૂભાગ કટ ગયા હૈન। મય્ય હિમાલય પર્વત શૃંખલા સે બહને વાલી ‘રિથતી’ નદી, સતલુજ નદી કી મુખ્ય સહાયક ઉપનદી હૈ। કપૂરથલા કે પાસ બ્યાસ નદી ઉસકો આકર મિલતી હૈ। વૈદિક કાલ મેં વહ સ્વયં સરસ્વતી નદી કી સહાયક નદી થી। સતલુજ નદી કી લંબાઈ 1440 કિ.મી. હૈ।

સરસ્વતી : સિરમૌર કે સમીપવર્તી શિવાલિક પહાડિયોં કે આદિબદ્રી સ્થાન સે સરસ્વતી નદી કા ઉદ્ગમ હૈ। ઇસ પ્રદેશ મેં, યમુના નદી કે જલોઢીય પ્રક્ષેત્ર ને પૂર્વ દિશા કા ભૂભાગ વ્યાપ્ત કિયા હૈ ઔર પણ્ચમ દિશા કો સતલુજ નદી કા પ્રવાહ હૈ। લગભગ 5000 સાલ પૂર્વ યહ દોનોં નદિયાં ભી (યમુના એવં સતલુજ) સરસ્વતી નદી કી સહાયક ઉપનદિયાં થી। હરિયાણા રાજ્ય કે આદિબદ્રી સે સરસ્વતી નદી મૈદાની પ્રદેશ મેં ઉત્તરતી હૈ। ભવાનીપુર ઔર બાલચ્છાપુર કે સમીપવર્તી મરુસ્થલી મેં વહ વિલુપ્ત હોતી હૈ ઔર કુછ દૂરી પર ફિર સે દિખને લગતી હૈ। ઇસ પ્રદેશ મેં ઘગ્નર નદી ભી ઉસકો આકર મિલતી હૈ। હનુમાનગઢ તથા ભાતનેર મેં વિલુપ્ત હુઆ નદી કા સૂખા પાટ મિલતા હૈ। યહ સૂખા પાટ હાકરા (સોતાર) નદી કા હૈ, એસી ભી એક ધારણા થી। ભાતનેર કે પૂર્વ દિશા મેં ચિત્રાંગ નદી કા સૂખા પાટ હૈ। યહ સૂખા હુઆ નદી પાટ ઉત્તર-પૂર્વ દિશા મેં સીધે યમુના નદી તક પહુંચતા હૈ। ઇસી કારણવશ પ્રાચીન કાલ મેં યમુના નદી બીકાનેર કે નિકટ બહતી થી એસી માન્યતા થી।

बीकानेर के आस—पास वाले प्रदेश में सूखे नदी के पाट की चौड़ाई 5 से 8 कि.मी. हैं और लंबाई 160 कि.मी. हैं। पाट में गहरे रंग की मृदा है और पाट के दोनों तट पर बालू कण निष्केपित हैं, इसलिए स्थानीय लोग इसे सरस्वती नदी का ही पाट मानते हैं। मृदा में बढ़ी वनस्पति ने मरुस्थली के बालू की मार से पाट को संरक्षित रखा है। नदी तट की दोनों प्रदेश में ऐतिहासिक पुरातात्त्विक वस्तुएं भी मिलती हैं।

गंगा नदी के जलनिस्सार क्षेत्र की नदियां

गंगा : भागीरथी और अलकनन्दा इन दो उपनदियों के मिलाप से गंगा नदी का उद्गम होता है। इसमें अलकनन्दा नदी का प्रवाह बड़ा है। झंस्कार पर्वत श्रृंखला के बीच नीति नाम की तंग घाटी वाली भूभाग से बहने वाली धौली और बद्रीनाथ के उत्तर दिशा की माना नाम की तंग घाटी वाली प्रदेश से उद्गमित विष्णु गंगा के संगम से अलकनन्दा निर्मित होती है। मध्य हिमालय के, नैनादेवी (7816 मी.) और बद्रीनाथ (7068 मी.) पर्वत शिखरों के बीच तंग घाटी से वह बहती है।

कर्णप्रयाग में पिंडार और पूर्व दिशा से त्रिशुली नदियां अलकनन्दा नदी को आकर मिलती हैं। नंदप्रयाग में उसका मंदाकिनी से संगम होता है। मसुरी पहाड़ियों के उत्तर दिशा में स्थित देवप्रयाग में अलकनन्दा और भागीरथी का संगम है। आगे यह संयुक्त प्रवाह शिवालिक पहाड़ियों से (हरिद्वार और ऋषिकेश से) बाहर आता है।

अलकनन्दा नदी, बड़ी नदी होकर भी, गंगा नदी का मूल प्रवाह भागीरथी का है ऐसे माना जाता है। मूलतः गोमुख स्थान से गंगोत्री हिमखण्डों से उसका उद्गम

अलकनन्दा और भगीरथी नदियों का संगम, देवप्रयाग, उत्तराखण्ड

બુવ્રિજીનુ

है। उद्गम स्थली से लगभग 21 कि.मी. दूरी पर गंगोत्री मंदिर है और वहाँ पर गंगा की पूजा अर्चना की जाती है। गंगोत्री के 11 कि.मी. दूरी पर जान्हवी नदी उसे आकर मिलती है।

गंगा नदी के छः मुख्य प्रवाह और पांच संगम पूजनीय माने जाते हैं। छः मुख्य प्रवाह हैं – अलकनंदा, धौलीगंगा, नंदाकिनी, पिंडार, मंदाकिनी और भागीरथी। अलकनंदा नदी के साथ हुए पांच संगमों को पंचप्रयाग के नाम से जाना जाता है। विष्णुप्रयाग में धौलीगंगा, नंदप्रयाग में नंदाकिनी, कर्णप्रयाग में पिंडार, रुद्रप्रयाग में मंदाकिनी और देवप्रयाग में भागीरथी, ऐसे प्रवाहों का अलकनंदा नदी के साथ संगम हैं।

लगभग 250 कि.मी. की हिमालय में यात्रा कर के ऋषिकेश के पास से वह हिमालय से बाहर आती है। हरिद्वार से आगे लगभग 800 कि.मी. की दूरी, कम ज्यादा चक्राकार चक्रर लेकर, कनौज, फर्रुखाबाद और कानपुर शहरों के नजदीक से वह बहती हैं।

प्रयागराज (इलाहाबाद) में यमुना, सरस्वती (अदृश्य) और गंगा के त्रिवेणी संगम स्थान को हिंदू धर्म में पवित्र माना जाता है। संगम में यमुना नदी का प्रवाह (58.5%), गंगा नदी के प्रवाह से बड़ा है।

प्रयागराज (इलाहाबाद) से मालदा (प. बंगाल) तक के चरण में वह चुनार, मिर्जापुर, वाराणसी, गाजीपुर, पटना, भागलपुर, बलिया, बक्सर, सिमरिया, सुलतानगंज और सैदपुर शहरों से बहती है। आगे वह बांग्लादेश में बहती है। बांग्लादेश में उसके आगमन से पूर्व ही भारत देश में फरक्का बराज से उसके प्रवाह को नियंत्रित किया जाता है।

बांग्लादेश में उसके मुख्य प्रवाह का नाम पदमा है। स्वयं के बनाये हुए तिकोने प्रदेश से प्रवास कर वह बंगाल की खाड़ी में विलीन हो जाती है। उद्गम स्थल से बंगाल की खाड़ी तक उसके प्रवाह की लंबाई 2525 कि.मी. है और 1186000 वर्ग कि.मी. का उसका जलसंग्रहण क्षेत्र है।

यमुना : गंगा नदी के जल संग्रहण घाटी के सब से दूरी पर, पश्चिम दिशा से यमुना नदी बहती है। बंदरपूछ पर्वत शृंखला के पश्चिमी ढलान क्षेत्र के हिमनदियों से यमुना नदी का उद्गम हुआ है। मसूरी पहाड़ियों के उत्तरी भूभाग से तोन्स नदी उसके आकर मिलती है। इन पहाड़ियों से बाहर आने के बाद गिरी और आसान नदियां उसमें विलीन हो जाती हैं। मसूरी पहाड़ियों से मैदानी प्रदेश में आने के बाद बड़ा सा चक्राकार मार्ग अपनाकर दिल्ली, मथुरा एवं आगरा शहर से बहकर प्रयागराज (इलाहाबाद) में गंगा नदी के साथ उसका संगम होता है।

गंगा और यमुना नदियों का संगम, अलाहाबाद, उत्तर प्रदेश (गुगल संकेतस्थल)

मैदानी प्रदेश की चंबल और सिंध नदी इटावा के पूर्व ही यमुना में आकर मिलती हैं। हमीरपुर के नजदीक बेतवा और प्रयागराज (इलाहाबाद) से थोड़ी दूरी पर केन नदी के साथ उसका संगम हैं। उद्गम स्थल से प्रयागराज (इलाहाबाद) के संगम तक की यमुना नदी की लंबाई 1380 कि.मी. है। सरस्वती नदी के प्रवाह का उसने अपहार (चोरी) किया है ऐसी एक धारणा है।

काली (कालीगंगा अथवा शारदा) : मिलाम हिमानी (ग्लेशियर) से उत्पत्ति होते समय इस नदी के प्रवाह को गोरीगंगा के नाम से जाना जाता है। कुंग्री, बिंग्री, लिपूलेख पर्वत शिखरों से आने वाले अनेक प्रवाह उसको आकर मिलते हैं। यह सभी प्रवाह, मुख्य हिमालय पर्वतशृंखला के उत्तर दिशा में स्थित नंदादेवी एवं अपिनांपा क्षेत्र से बहते हुए आते हैं। प्रवाह मार्ग में आगे, धर्मा और लिस्सार ऐसी दो सहायक उपनदियां उसको आकर मिलती हैं। इस संयुक्त प्रवाह में पंचेश्वर के नजदीक सरयू और रामगंगा नदियों के प्रवाह भी विलीन हो जाते हैं। पंचेश्वर के आगे इस प्रवाह को शारदा के नाम से संबोधित किया जाता है। यह शारदा नदी बहरामघाट के पास घाघरा नदी में मिलती है।

कर्णाली : पर्वतीय क्षेत्र में इस नदी को कौरिआला कहते हैं। इसे ही मैदानी प्रदेश में घाघरा नदी के नाम से जाना जाता है। टाकलाकोट के उत्तर-पश्चिम दिशा के 'मापच्याद छुंगो' हिमनद से इस नदी का उद्गम है। मुख्य हिमालय पर्वतशृंखला को काट कर वो दक्षिण-पश्चिम दिशा में बहती है। महाभारत पहाड़ी शृंखला से बहने के पूर्व, सती और अपी नाम की दो उपनदियां उसे आकर मिलती हैं। शिवालिक

બુર્જિંગનુ

પહાડિયોં સે બાહર આને કે બાદ મૈદાની પ્રદેશ મેં ઉસે ઘાઘરા કે નામ સે સંબોધિત કિયા જાતા હૈ। ઘાઘરા યહ શબ્દ કી ઉત્પત્તિ ‘ઘારઘરા’ સે હૈ, જિસકા અર્થ ઊંચી આવાજ મેં હુંસના હોતા હૈ। અયોધ્યા નગરી મેં ઇસે હી સરયુ નદી કે નામ સે જાના જાતા હૈ। છપરા મેં ઉસકા ગંગા નદી કે સાથ સંગમ હોતા હૈ।

ગંડકી (સંસ્કૃત – સદાનિરા) : નેપાલ મેં ઇસ નદી કો શાલિગ્રામી કે નામ સે સંબોધિત કિયા જાતા હૈ ઔર મૈદાની પ્રદેશ મેં ઉસકા નામ નારાયણી હૈ। જ્યુન્યાસિક યુગ કે સ્પિતી શૈલ મેં મિલને વાલે ‘અમોનાઈટ જીવાશ્મ’ વહ અપને સાથ બહાકર લાતી હૈ। ઇસ જીવાશ્મ કો ‘શાલિગ્રામ’ કહતે હુંદે હોય છે। મુક્તીનાથ પ્રક્ષેત્ર કી ‘પોટૂ ઘાટી’ સે ઉદ્ગમિત કાલીગંડકી ઔર ત્રિશૂલગંગા ઉસકી સહાયક ઉપનદિયાં હૈનું। શિવાલિક પહાડિયોં કે ત્રિવેણી ક્ષેત્ર સે બહતે હુએ પટના શહર કે સમીપ વો ગંગા નદી મેં મિલતી હૈ।

કોસી (સંસ્કૃત – કૌશિકા) : ગંગા નદી કી યહ એક પ્રમુખ ઉપનદી હૈ। સિંધુ તથા બહ્યપુત્ર નદિયોં કે બાદ મેં ઇસી નદી કી પાની વિસર્ગ–ક્ષમતા સબસે અધિક હૈ। ગોસાઇનાથ સે કંચનજંગા પર્વતશ્રુંખલા તક ઉસકે જલસંગ્રહણ ક્ષેત્ર કી શુરૂઆત હો જાતી હૈ। ઉસકે મુખ્ય પ્રવાહ કો કુછ ભૂમાગ મેં અરુણ (અરુણી) ભી કહતે હુંદે હોય। તિબ્બત ક્ષેત્ર મેં ઉસકો ‘ફુંગાચૂ’ કે નામ સે જાના જાતા હૈ। ડિંગરી કે મૈદાની ક્ષેત્ર સે બહને કે બાદ, ‘યારુ’ નામ કી નદી ઉસે આકર મિલતી હૈ। યહ સંયુક્ત પ્રવાહ આગે માઉંટ એવરેસ્ટ કે દક્ષિણ દિશા સે ઔર કંચનજંગા શિખરોં કે પણ્ણિચમ દિશા સે બહતા હુંદે હોય। ઇસ પૂરે ક્ષેત્ર મેં અનગિનત છોટે–છોટે પ્રવાહ ઉસ સે મિલતે હુંદે હોય। મુખ્ય હિમાલય પર્વતશ્રુંખલા કો કાટ કર આને કે બાદ ઉસ મેં સૂર્ય કોસી ઔર તામૂર કોસી કે પ્રવાહ વિલીન હો જાતે હુંદે હોય। મહાભારત પહાડિયોં મેં ઇન દો નદિયોં કે પ્રવાહ એક દૂસરે કો સમાંતર બહતે હુંદે હોય। સૂર્ય કોસી કી, મોટી કોસી, તાંબા કોસી, લિખ્યુ દૂધ કોસી આદિ સહાયક ઉપનદિયાં હુંદે હોય। દૂધ કોસી કા ઉદ્ગમ ગૌરીશંકર ઔર માઉંટ એવરેસ્ટ શિખરોં કે બીચ વાલે ભૂક્ષેત્ર સે હૈ। કંચનજંગા પર્વત શિખર કે ઉત્તર દિશા વાલે ઢલાન સે તામૂર કોસી કા ઉદ્ગમ હૈ।

દાર્જિલિંગ હિમાલય સે બહકર આને વાલી મહાનંદા નદી સે ઉસકા સંગમ હોતા હૈ। એક મતપ્રવાહ સે, લગભગ 200 સાલ પહલે કોસી નદી કા પ્રવાહ ‘પુર્ણિયા શહર’ કે પાસ સે બહતા થા। આજ ઉસકા પ્રવાહ લગભગ 160 કિ.મી. દૂરી સે બહતા હૈ। મનિહારી શહર કે પણ્ણિચમ દિશા મેં 32 કિ.મી. દૂરી પર વહ ગંગા નદી મેં વિલીન હોતી હૈ। પહલે યહ સંગમ મનાહારી મેં હી થા એસે માના જાતા હૈ। હરદમ પાટ બદલને કી કોસી નદી કી પ્રકૃતિ કે કારણ, પ્રવાહ ક્ષેત્ર મેં વહ કુઞ્ચિત હૈ। હરસાલ બાઢ સે દશલક્ષ ક્યુસેક કી પ્રવંદ માત્રા મેં પાની કે સાથ વો ઉપજાઊ મિટ્ટી ભી બહાકર લાતી હૈ।

ચંબલ : મધ્ય ભારત કે મહૂ ક્ષેત્ર સે ચંબલ નદી કા ઉદ્ગમ હૈ। બુંદી, કોટા ઔર ધોલપૂર શહરોં કે પાસ સે બહને વાલી યહ નદી ઇટાવા કે પૂર્વ દિશા મેં લગભગ

બુર્જિંગનુ

40 કि.મી. દૂરી પર યમુના નદી કો મિલતી હૈ। ઉદ્ગમ ક્ષેત્ર સે સંગમ તક ઉસકી લંબાઈ 960 કि.મી. હૈ।

સિંધ : ટાંક ક્ષેત્ર સે ઉદ્ગમિત હોને વાલી યહ નદી, ઉત્તર ભારત કી એક બડી નદી હૈ। વિષ્ણુપુરાણ મેં ઉસ કા સંદર્ભ સિંધુ કરકે આયા હૈ વહ હી સિંધ નદી હો સકતી હૈ એસા એક મતપ્રવાહ હૈ। સાલભર બહને વાલી યહ નદી જગમાનપુરા મેં યમુના નદી મેં વિલીન હો જાતી હૈ।

બેતવા (સંસ્કૃત – વેત્રાવતી) : ભોપાલ શહર કે દક્ષિણ–પશ્ચિમ દિશા સે કુછ દૂરી પર ઇસ નદી કા ઉદ્ગમ હૈ। યહ સાંચી, ગ્વાલિયર, ઝાંસી ઔર ઓરછા શહરો કે પાસ સે બહતી હૈ। વિંધ્ય પહાડિયોં સે વો શુરુઆતી દૌર મેં બહતી હૈ ઔર આગે ગ્રેનાઇટિક પથ્થરોં પર ઉસકા પ્રવાહ માર્ગક્રમણ કરતા હૈ। કાનપુર શહર સે લગભગ 50 કि.મી. કી દૂરી પર દક્ષિણ દિશા સે હમીરપુર મેં યમુના નદી કો મિલતી હૈ।

કેન (સંસ્કૃત – કર્ણાવતિ) : કૈમૂર પહાડિયોં કે ઉત્તર દિશા સે ઇસ નદી કા ઉદ્ગમ હૈ। બુંદેલખંડ પ્રદેશ સે પ્રવાહિત હો કર બાંદા મેં યમુના નદી કો મિલ જાતી હૈ।

ટોન્સ (સંસ્કૃત – તમસા) : મૈહર પ્રદેશ કે કૈમૂર પહાડિયોં સે તમસા નદી ઉદ્ગમિત હોતી હૈ। વહ્યોં કે પઠાર પ્રદેશ સે બાહર આને કે માર્ગ મેં ઉસકે અનેક જલપ્રપાત બન ગયે હૈન્ન। ઇસમેં સે સબસે બઢે જલપ્રપાત કો વિહાર જલપ્રપાત કે નામ સે સંબોધિત કિયા જાતા હૈ। બેલન નદી ટોન્સ નદી કી સહાયક ઉપનદી હૈ। પ્રયાગરાજ કે નજદીક સિર્સા કે પાસ તમસા નદી ગંગા નદી મેં વિલીન હો જાતી હૈ।

સોન (સંસ્કૃત – સ્વર્ણ નદી) : મધ્ય ભારત કી યહ એક મુખ્ય નદી હૈ। અમરકંટક પઠાર સે નર્મદા નદી કે ઉદ્ગમ સ્થળ કે પાસ હી ઇસ નદી કા ઉદ્ગમ હૈ। ઉદ્ગમ સે વો ઉત્તર–પશ્ચિમ દિશા મેં સુહગપુર, રેવા ઔર બુંદેલખંડ ભૂભાગ સે પ્રવાહિત હોતી હૈન્ન। મહાનદી, વનાસ, ગોપદ, રિહન્દ ઔર કુન્હાર નદિયાં ઉસકી મુખ્ય સહાયક ઉપનદિયાં હૈન્ન। મૈદાની પ્રદેશ કે કુછ ભૂભાગ મેં ઉસકે પાત્ર કી ચૌડાઈ 4.8 કि.મી. હૈ। બાઢ કે સમય ઉસકે પ્રવાહ કા સ્વરૂપ અત્યંત ભયંકર હોતા હૈ। એસે સમય પર ઉસકે પાટ સે લગભગ તીન દશલક્ષ ક્યુસેક પાની કા વિસર્ગ હોતા હૈ।

લગભગ 1000 સાલ પહલે, પટના કે સમીપ સોન ઔર ગંગા નદી કા સંગમ હોતા થા એસી માન્યતા હૈ। લેકિન ગત દો શતકોં સે ઉસકા પાત્ર ધીરે–ધીરે પશ્ચિમ દિશા મેં ખિસક રહા હૈ। ઉદ્ગમ સે સંગમ તક ઉસકે પ્રવાહ માર્ગ કી લંબાઈ 775 કિ.મી. હૈ ઔર 54000 વર્ગ કિ.મી. કા ઉસકા જલનિસ્સાર ક્ષેત્ર હૈ।

મહાનંદા : દાર્જિલિંગ હિમાલય સે ઇસ નદી કા ઉદ્ગમ હૈ। સિલીગુડી સે વહ મૈદાની પ્રદેશ મેં પ્રવાહિત હોના શુરુ હો જાતી હૈ। પુર્ણિયા સે માલદા તક યાત્રા કર ગોદાગિરી ક્ષેત્ર મેં કોર્સી કે સાથ સાથ ગંગા નદી મેં સમાહિત હો જાતી હૈ।

ब्रह्मपुत्र नदी जलनिस्सार क्षेत्र की नदियाँ

तिस्ता (संस्कृत – त्रिष्णा अथवा त्रिस्त्रोता) : त्रिस्त्रोता संस्कृत नाम के अनुसार इस नदी के एक प्रवाह का उदगम तिब्बत के चिटामू जलाशय से हुआ है ऐसी मान्यता है। बाकी प्रवाहों का उदगम कंचनजंगा पर्वत श्रृंखलाओं से होता है ऐसी धारणा है। पश्चिम बंगाल के रंगापूर जिले में उसका संपूर्ण प्रवाह ब्रह्मपुत्र नदी में समाहित हो जाता है। रंगपो, रंगित, रंगजो और शिवोक ऐसी उसकी सहायक उपनदियाँ हैं। दार्जिलिंग जिले के शिवोकगोला तंग घाटी से उसकी यात्रा होती है। इसे यहाँ जंगली नदी कहा जाता है क्योंकि उसका प्रवाह अत्यंत घने जंगलों से प्रवाहित होता है। अठारहवीं सदी तक वह गंगा नदी में मिलती थी, लेकिन 1787 साल में आयी बाढ़ के कारण उसने अपना पहला प्रवाह मार्ग छोड़ दिया और अचानक पूर्व दिशा में बहने लगी, और ब्रह्मपुत्र में समाहित हो गई।

रैदक : चामोल्हारी पर्वतश्रृंखला से रैदक नदी का उदगम होता है। कुरीग्राम में वह ब्रह्मपुत्र नदी में मिल जाती है।

संकोश : इस बड़ी नदी का जलनिस्सार क्षेत्र कुला कांगरी से चामोल्हारी तक है। पुनाका में इस के पात्र की चौड़ाई 365 मी. है। आगे वह, तंग घाटी से ही प्रवाहित होती है। दूबरी क्षेत्र में पाटमारी के पास वह ब्रह्मपुत्र नदी में समाहित हो जाती है।

मानस : अनेकों स्त्रोतों से मानस नदी की उत्पत्ति होती हैं। कुला कांगरी की ढलान से उदगमित होने वाली ल्होब्रक नदी उसकी मुख्य सहायक उपनदी है। मुख्य हिमालय के ऊँचे पर्वत शिखरों से तथा कम ऊँचाई वाले हिमालयी भूभाग से अनेक प्रवाह उसे आकर मिलते हैं। मैदानी प्रदेश में आकर उसका ब्रह्मपुत्र नदी के साथ संगम होता है।

मेघना : ब्रह्मपुत्र और उसकी उपनदी सुरमा के संयुक्त प्रवाह को मेघना नदी का नाम है। बांग्लादेश में चांदपुर के नजदीक मेघना और पद्मा नदी का संगम है। आगे, संयुक्त प्रवाह को मेघना नदी के नाम से ही जाना जाता है और वह बंगाल की खाड़ी में समाहित हो जाती है।

सुरमा : मणिपुर के उत्तर दिशा में पाये जाने वाले पर्वतश्रृंखला के दक्षिण ढलान से सुरमा नदी का उदगम है। उदगम स्थली के पास उसके प्रवाह को बराक नदी भी कहते हैं। बादरपूर में उसका प्रवाह दो भागों में बट जाता है और हबीगंज में किर से संयुक्त हो जाता है। अनेक छोटी-छोटी उपनदियाँ वाली इस नदी की लंबाई 900 कि.मी. हैं और अंत में वह ब्रह्मपुत्र नदी में मिल जाती है।

ब्रह्मपुत्र : तिब्बत के दक्षिण-पश्चिम दिशा के 'तालुंग त्सो' तालाब से ब्रह्मपुत्र नदी का उदगम है। तिब्बत में उसे 'यारलुंग त्सांगपो' नदी कहा जाता है। हिमालय के नामधा बारवा पर्वतश्रृंखला तक उस की यात्रा समतल और रुक्ष प्रदेश से होती है।

બુદ્ધિજીનું

અમोછુ, રૈદક, સંકોશ, માનસ, ભરેલી, સુબનશીરી, દિબાંગ ઔર લૂહિત (જાયૂલ) યહ નદિયાં ભારત દેશ મેં ઉસકી મુખ્ય સહાયક ઉપનદિયાં હુંનીએ।

ભારત દેશ મેં વહ અરુણાચલ પ્રદેશ સે પ્રવેશ લેતી હૈ। વહું ઉસે સિયાંગ નામ સે જાના જાતા હૈ। મૈદાની પ્રદેશ મેં ઉસે દિહાંગ કે નામ સે જાના જાતા હૈ। મૈદાની પ્રદેશ મેં 35 કિ.મી. કી યાત્રા કે બાદ દિબાંગ નદી કે સાથ ઉસકા સંગમ હૈ।

ડિલ્લીગઢ સે લખીમપુર જિલે કે ભૂભાગ મેં ઉસકા પ્રવાહ વિભાજિત હો જાતા હૈ ઔર 100 કિ.મી. દૂરી પર ફિર સે સંયુક્ત હો જાતા હૈ। વિભાજિત પ્રવાહ કે કારણ બને દ્વીપ કો 'મજુલી' કહતે હુંનીએ। ઉદગમ સ્થળ સે બંગાલ કે ઉપસાગર તક ઉસકી લંબાઈ 2900 કિ.મી. હુંનીએ ઔર 621723 વર્ગ કિ.મી. વિશાલકાય જલસંગ્રહણ ક્ષેત્ર હુંનીએ।

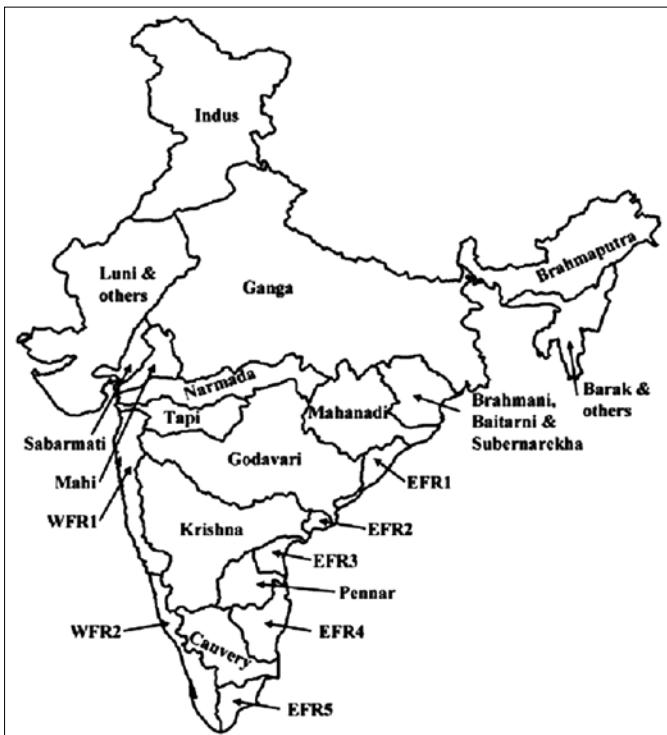
ઇસ અધ્યાય મેં અભી તક ગંગા, સિંધુ, બ્રહ્મપુત્ર તથા પ્રાયદ્વીપીય ક્ષેત્ર કી નદિયોં કે બારે મેં વિસ્તૃત ચર્ચા કી। લેકિન પ્રાયદ્વીપ કે બહુત નદિયોં કે સ્વતંત્ર બેસીન હૈ। ઉનકા ઉલ્લેખ યહું હોના જરૂરી હૈ। ઇસલિએ ભારત કી નદી ઘાટિયોં કી સૂચી નીચે દી હૈ।

ભારત કે નદી ઘાટિયોં કે નામ

- રાજસ્થાન રેગિસ્ટ્રાન મેં અંતર્દેશીય જલ નિકાસી કા ક્ષેત્ર
- બ્રહ્મપુત્ર ઔર બરાક બેસિન
- બ્રાહ્મણી ઔર બૈતરની બેસિન
- કાવેરી બેસિન
- મહાનદી સે પેન્નાર તક પૂર્વી બહને વાલી નદિયાં
- પેન્નાર સે કન્યાકુમારી તક પૂર્વી બહને વાલી નદિયાં
- ગંગા બેસિન
- ગોદાવરી બેસિન
- સિંધુ બેસિન
- કૃષ્ણા બેસિન
- માહી બેસિન
- મહાનદી બેસિન
- બાંગલાદેશ ઔર મ્યાંમાર મેં જાને વાલી છોટી-છોટી નદિયાં
- નર્મદા બેસિન
- પેન્નાર બેસિન

યુવરંગણ

- સાબરમતી બેસિન
- સુવર્ણરખા બેસિન
- કચ્છ ઔર સૌરાષ્ટ્ર સે પશ્ચિમ કી ઓર બહને વાલી નદિયાં (લૂની સહિત)
- તાપી કે દક્ષિણ મેં પશ્ચિમ કી ઓર બહને વાલી નદિયાં
- તાપી

વિભિન્ન નદી ઘાટિયોં કો દર્શાને વાલા ભારત કા નવશા

બુર્જિંગનુ

देश के प्रमुख नदी घाटियों का विवरण

सं.	नदी का नाम	उद्गम स्थान	लम्बाई (कि.मी.)	जलग्रहण क्षेत्र (वर्ग कि.मी.)	संबंधित राज्य
1	सिंधु	मानसरोवर (तिब्बत)	1,114 से ज्यादा	3,21,289 से ज्यादा	जम्मू और कश्मीर, पंजाब, हिमाचल प्रदेश, राजस्थान और चंडीगढ़ (केन्द्र शासित)
2	क) गंगा	गंगोत्री (उत्तर काशी)	2,525 से ज्यादा	861,452 से ज्यादा	उत्तरांचल, उत्तर प्रदेश, हिमाचल प्रदेश, हरियाणा, राजस्थान, मध्य प्रदेश, बिहार, पश्चिम बंगाल और दिल्ली
	ख) ब्रह्मपुत्र	कैलाश रेज (तिब्बत)	916 से ज्यादा	194,413 से ज्यादा	अरुणाचल प्रदेश, असम, मेघालय, नागालैंड, सिक्किम, पश्चिम बंगाल, मिजोरम और त्रिपुरा
	ग) बराक और अन्य नदियाँ, जो मेघना को मिलती हैं			41,723 से ज्यादा	असम, मेघालय, नागालैंड, मणिपुर, मिजोरम और त्रिपुरा
3	साबरमती	अरावली पहाड़ी (राजस्थान)	371	21,674	राजस्थान और गुजरात
4	माही	धार (मध्यप्रदेश)	583	34,842	राजस्थान, मध्य प्रदेश और गुजरात
5	नर्मदा	अमरकंटक (मध्यप्रदेश)	1,312	98,796	मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र और गुजरात
6	तापी	बेतुल (मध्यप्रदेश)	724	65,145	मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र और गुजरात
7	ब्राह्मणी	रांची (झारखण्ड)	799	39,033	मध्य प्रदेश, झारखण्ड और उड़ीसा
8	महानदी	नाजरी टाउन	851	141,589	मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र, बिहार, छत्तीसगढ़ और उड़ीसा
9	गोदावरी	नासिक (महाराष्ट्र)	1,465	312,812	महाराष्ट्र, आंध्र प्रदेश, मध्य प्रदेश, उड़ीसा और पुडुचेरी

યુવર્ણિજનુ

सं.	नदी का नाम	उद्गम स्थान	लम्बाई (कि.मी.)	जलग्रहण क्षेत्र (वर्ग कि.मी.)	संबंधित राज्य
10	कृष्णा	महाबलेश्वर (महाराष्ट्र)	1,401	258,948	महाराष्ट्र, आंध्र प्रदेश और कर्नाटक
11	पेन्नार	कोलार	597	55,213	आंध्र प्रदेश और कर्नाटक
12	कावेरी	कुर्ग (कर्नाटक)	800	81,155	तमिलनाडु, कर्नाटक, केरल और पुडुचरी
	कुल			25,28,084	

देश के मध्यम नदी घाटीयों का विवरण

सं.	नदी का नाम	उद्गम स्थान	उद्गम का राज्य	लम्बाई (कि.मी.)	जलग्रहण क्षेत्र (वर्ग कि.मी.)
पश्चिम की ओर बहती नदियाँ					
1	ओङ्कर	काठियावाड	ગुजरात	128	3189
2	शेतरुजी	ડालकानिया	ગुजरात	182	5514
3	भाद्र	राजकोट	ગुजरात	198	7094
4	अजी	राजकोट	ગुजरात	106	2139
5	धाधर	पंचमहल	ગुजरात	135	2770
6	पूर्णा	ડोसा	महाराष्ट्र	142	2431
7	अंबिका	ડांग	महाराष्ट्र	142	2715
8	वैतरणा	नासिक	महाराष्ट्र	141	3637
9	दमनगंगा	नासिक	महाराष्ट्र	143	2357
10	उल्हास	रायगढ़	महाराष्ट्र	145	3864
11	सावित्री	पुणे	महाराष्ट्र	99	2899
12	शास्त्री	रत्नागिरी	महाराष्ट्र	64	2174
13	वाशिष्ठी	रत्नागिरी	महाराष्ट्र	48	2239
14	मांडवी	बेलगाव	कर्नाटक	87	2032
15	कालीनदी	बेलगाव	कर्नाटक	153	5179
16	गंगावती या बेदटी (ऊपरी पहुँच में)	धारवाड	कर्नाटक	152	3902
17	शरावती	शिमोगा	कर्नाटक	122	2209

બુવ્ધિજીનું

सं.	नदी का नाम	उद्गम स्थान	उद्गम का राज्य	लम्बाई (कि.मी.)	जलग्रहण क्षेत्र (वर्ग कि.मी.)
18	नेत्रावती	दक्षिण कन्नड़	कर्नाटक	103	3657
19	चालियार या बेयपोर	एलामतालवी हिल्स	केरल	169	2788
20	भारतपुज्जा (पोन्नानी के रूप में जाना जाता है)	अन्नामलाई हिल्स	तमिलनाडु	209	6186
21	पेरियार	सिवाजिनी हिल्स	केरल	244	5398
22	पम्बा	देवरमलाई	केरल	176	2235

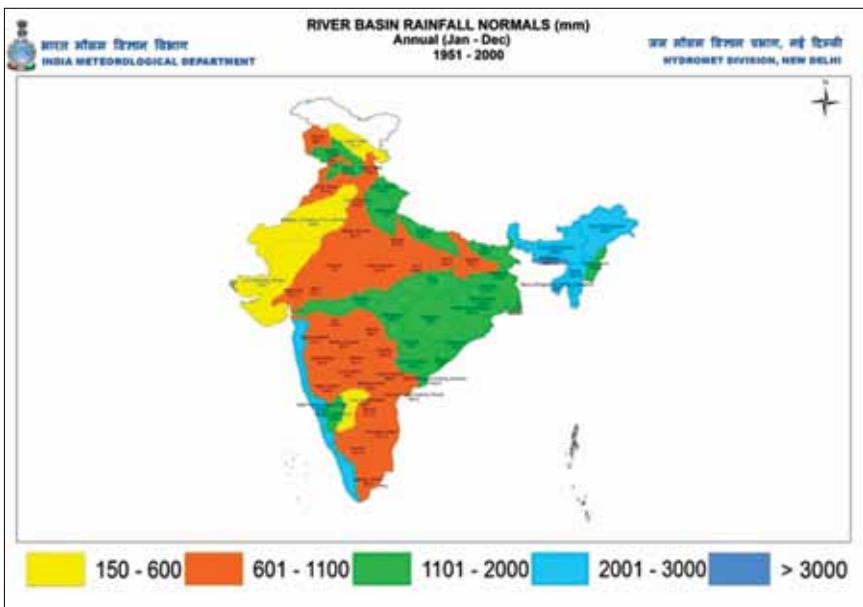
पूर्वी बहने वाली नदियाँ

23	बुरहाबालंग	मयुरभंज	उड़ीसा	164	4837
24	बैतरणी	क्योंझर	उड़ीसा	365	12789
25	रुशिकुल्या	फूलबनी	उड़ीसा	146	7753
26	बहुदा	रामगिरी गाँव	उड़ीसा	73	1248
27	वामसधारा	कलहांडी	उड़ीसा	221	10830
28	नागवली	कलहांडी	उड़ीसा	217	9410
29	शारदा	विषाखापट्टनम	आंध्र प्रदेश	104	2725
30	इलरु	विषाखापट्टनम	आंध्र प्रदेश	125	3809
31	वोगारीवागु	गुंटूर	आंध्र प्रदेश	102	1348
32	गुंडलाकामा	कुरनूल	आंध्र प्रदेश	220	8494
33	मूसी	नेल्लोर	आंध्र प्रदेश	112	2219
34	पालेरु	नेल्लोर	आंध्र प्रदेश	104	2483
35	मुनेरु	नेल्लोर	आंध्र प्रदेश	122	3734
36	स्वर्णमुखी	कोरापुट	उड़ीसा	130	3225
37	कांडलेरु	विनुकोंडा	आंध्र प्रदेश	73	3534
38	कारटालयार	चिंगलपेट	तमिलनाडु	131	3521
39	पालर (सहायक नदी शयार सहित)	कोलार	कर्नाटक	348	17871

યુવર્ણિંગ

सं.	नदी का नाम	उदगम स्थान	उदगम का राज्य	लम्बाई (कि.मी.)	जलग्रहण क्षेत्र (वर्ग कि.मी.)
40	वराहांडी	उत्तर अरकोट	तमिलनाडु	94	3044
41	पोनीयार	कोलार	कर्नाटक	396	14130
42	वेलार	चितरी हिल्स	तमिलनाडु	193	8558
43	वैगई	मदुरै	तमिलनाडु	258	7031
44	पाम्बर	मदुरै	तमिलनाडु	125	3104
45	गुंडर	मदुरै	तमिलनाडु	146	5647
46	वैपार	तिरुनोलवली	तमिलनाडु	130	5288
47	तांब्रापर्णी	तिरुनोलवली	तमिलनाडु	130	5969
48	सुवर्णरेखा	नगरी रांची	बिहार	395	19296
कुल					248505

नदियों के जलग्रहण क्षेत्रों के अनुसार विभिन्न नदी जलग्रहण क्षेत्र में सामान्य वार्षिक वर्षा

યુવર્ણિંહ

વિમિન ઘાટિયો મેં પાની કી ઉપલબ્ધતા:

- જલગ્રહણ ક્ષેત્રોમાં સ્થળ ઔર કાલ કે અનુસાર પાની કી ઉપલબ્ધતા મેં કાફી અસમાનતા હૈ।
- વાર્ષિક વર્ષ કા લગભગ 80% કેવળ 3 સે 4 મહીનોમાં હોતા હૈ।
- બ્રહ્મપુત્ર – બરાક – ગંગા કે બેસિન મેં કુલ સતહ કે જલ સંસાધનોનો કા લગભગ 60% હિસ્સા હૈ।
- પશ્ચિમી ઔર દક્ષિણી ક્ષેત્ર કી નદીયોમાં પાની કી ઉપલબ્ધતા કાફી કમ રહતી હૈ।
- સૂર્ખા–બાઢ–સૂર્ખા ચક્ર સાલ દર સાલ દેખા જાતા હૈ।

સતહી જલ સંસાધન ભારત કે નદી ઘાટિયો (ઘન કિમી) કી ક્ષમતા

ક્રમાંક	નદી બેસિન કા નામ	ઓસત વાર્ષિક જલ સંપદા	એન સી આઈ આર ડી ડબ્લ્યૂ (1999) કે અનુસાર
1.	સિંધુ (ભારતીય ક્ષેત્ર)	73.31	73.31
2.	ક) ગંગા	525.02	525.02
	ખ) બ્રહ્મપુત્ર, બરાક ઔર અન્ય	585.60	677.41
3.	ગોદાવરી	110.54	110.54
4.	કૃષ્ણા	78.12	69.81
5.	કાવેરી	21.36	21.36
6.	પેન્નાર	6.32	6.32
7.	મહાનદી સે ગોદાવરી ઔર કૃષ્ણા સે પેન્નાર તક પૂર્વ કી ઓર બહને વાલી નદિયાં	22.52	22.52
8.	પેન્નાર ઔર કન્યાકુમારી કે બીચ પૂર્વ મેં બહને વાલી નદિયાં	16.46	16.60
9.	મહાનદી	66.88	66.88
10.	બ્રાહ્મણી ઔર બૈતરની	28.48	24.48
11.	સુવર્ણરિખા	12.37	12.37
12.	સાબરમતી	3.81	3.81
13.	માહી	11.02	11.02
14.	લુની સહિત કલ્યા ઔર સૌરાષ્ટ્ર કી પશ્ચિમ બહને વાલી નદિયાં	15.10	15.10
15.	નર્મદા	45.64	45.64

યુવર્ણિંગ

क्रमांक	नदी बेसिन का नाम	औसत वार्षिक जल संपदा	एन सी आई आर डी ડાલ્ફ્ટ્યૂ (1999) के अनुसार
16.	तापी	14.88	14.88
17.	तापी से ताड़री तक पश्चिम की बहने वाली नदियाँ	87.41	87.41
18.	ताड़री से कन्याकुमारी तक बहने वाली पश्चिम की नदियाँ	113.53	113.53
19.	राजस्थान रेगिस्टान में अंतर्रेशीय जल निकासी का क्षेत्र	नगण्य	नगण्य
20.	म्यांमार (बर्मा) और बांग्लादेश में बहने वाली छोटी नदियाँ	31.00	31.00
	कुल	1869.00	1952.80

भारत की नदी घाटियों में भूजल क्षमता (प्रो राटा बेसिस) (घन कि.मी./वर्ष)

क्रमांक	बेसिन का नाम	बारंबार प्रयोग में आने वाला कुल भूजल संसाधन	भूजल की संभावित उपयोग के लिए उपलब्धता
1.	ब्राह्मणी अणि वैतरणी	4.05	3.16
2.	ब्रह्मपुत्र	26.55	21.80
3.	चंबल सकल	7.19	3.66
4.	कावेरी	12.30	4.67
5.	गंगा	170.99	96.37
6.	गोदावरी	40.65	24.94
7.	सिंधु	26.49	5.22
8.	कृष्णा	26.41	14.50
9.	कच्छ और सौराष्ट्र समग्र	11.23	4.64
10.	मद्रास और दक्षिण तमिलनाडु	18.22	6.55
11.	महानदी	16.46	13.02
12.	मेघना	8.52	6.95
13.	नर्मदा	10.83	7.18
14.	ईशान कोण	18.84	13.26
15.	कम्पोजिट	4.93	2.66

બૂજુંગણુ

ક્રમાંક	બેસિન કા નામ	બારંબાર પ્રયોગ મેં આને વાળા કુલ ભૂજલ સંસાધન	ભૂજલ કી સંભાવિત ઉપયોગ કે લિએ ઉપલબ્ધતા
16.	પેન્નાર	1.82	1.40
17.	સુવર્ણરેખા	8.27	3.97
18.	તાપી	17.69	11.18
	કુલ	431.43	245.13

ભારત કા જલ બજટ

ભારત મેં પ્રાપ્ત હોને વાળી ઔસત વાર્ષિક વર્ષા 4,000 ઘન કિ. મી. હૈ, જિસમેં સે 700 ઘન કિમી તુરંત વાતાવરણ મેં વિલીન હો જાતી હૈ, 2,150 ઘન કિમી જમીન મેં ઔર 1,150 ઘન કિમી સતહ અપવાહ કે રૂપ મેં બહતી હૈ। દેશ મેં કુલ જલ સંસાધનોની અનુમાન 1,953 ઘન કિમી હૈ। ગંગા-બ્રહ્મપુત્ર-મેઘના બેસિન મેં કુલ જલ સંસાધનોની લગભગ 62% યા 1,202 ઘન કિમી ઉપલબ્ધ હૈ। શેષ 23 ઘાટિયોનું કુલ જલ સંસાધનોની કા 751 ઘન કિમી હૈ। ભારત મેં ઉપયોગ યોગ્ય જલ સંસાધનોની સંદર્ભ મેં વાર્ષિક જલ ઉપલબ્ધતા 1,122 ઘન કિ. મી. હૈ। ઇસકે અલાવા, વર્ષ 2050 મેં સિંચાઈ ક્ષેત્ર સે સ્ટિર્ન ફલો 123 ઘન કિ. મી. સે 169 ઘન કિ. મી. તક બઢ સકતા હૈ। વહ ઘરેલૂ ઔર ઔદ્યોગિક ઉદ્દેશ્યોની લિએ ઉપલબ્ધ હો સકતા હૈ।

કૃષિ (Agriculture) માનવ જીવન કે લિયે સબસે મૌલિક ગતિવિધિ હૈ।

'Agriculture' શબ્દ મૂલ લેટીન ભાષા સે હૈ। લેટીન મેં Agri કા અર્થ મિટ્ટી હૈ, culture કા અર્થ કૃષિ કરને કી પદ્ધતિ હૈ। યહ કહા જાતો હૈ કિ ભારત કૃષિ પ્રધાન દેશ હૈ, તથા કૃષિ સિંચાઈ સે પૈદાવાર બઢતી હૈ।

ભારત મેં સકળ સિંચિત ક્ષેત્ર 1950–51 મેં કેવળ 22.6 મિલિયન હેક્ટેયર થા। શુદ્ધ સિંચિત ક્ષેત્ર 20.9 હેક્ટેયર થા, જિસમેં પ્રમુખ ઔર મધ્યમ પરિયોજનાઓનું દ્વારા 9.71 મિલિયન હેક્ટેયર (શુદ્ધ 8.3 મિલિયન હેક્ટેયર), મામૂલી સતહ જલ યોજનાઓનું દ્વારા 6.4 મિલિયન હેક્ટેયર ઔર ભૂજલ દ્વારા 6.5 મિલિયન હેક્ટેયર શામિલ થે। ચૂંકિ ખાદ્ય ઉત્પાદન આવશ્યકતા સે બહુત કમ થા, ઇસલિએ સરકાર દ્વારા ઇમાનદારી સે પ્રયાસ કિએ ગએ થે। ભારત કી સતહ ઔર ભૂજલ પરિયોજનાઓની માધ્યમ સે સિંચાઈ કે વિસ્તાર કે લિએ પ્રયાસ કિયે ગયે। બઢે પૈમાને પર જલ સંસાધનોની વિકાસ કે લિએ એક મહત્વાકાંક્ષી લક્ષ્ય નિર્ધારિત કિયા ગયા થા ઔર ઇસે પંચવર્ષીય યોજનાઓની માધ્યમ સે પ્રાપ્ત કરને કે લિએ પ્રયાસ શરૂ કિએ ગએ થે।

ભારત મેં, સિંચાઈ પરિયોજનાઓની પ્રમુખ (ખેતી યોગ્ય કમાંડ ક્ષેત્ર યા 10,000 હેક્ટેયર સે અધિક સિંચિત ક્ષેત્ર), મધ્યમ (2,000 હેક્ટેયર સે 10,000 હેક્ટેયર કે બીચ

બુદ્ધિજીનું

સિંચિત ક્ષેત્ર) ઔર મામૂલી (2,000 હેક્ટેયર સે નીચે સીસીએ) કે રૂપ મેં વર્ગીકૃત કિયા જાતા હૈ। પ્રમુખ ઔર મધ્યમ યોજનાઓ મેં પાની કા સ્નોત સતહી જલ હૈ જબકિ છોટી યોજનાઓ મેં પ્રમુખ સ્નોત ભૂજલ હૈ। પ્રમુખ, મધ્યમ ઔર લઘુ સિંચાઈ યોજનાઓ સે અંતિમ કુલ સિંચાઈ ક્ષમતા 140 મિલિયન હેક્ટેયર અનુમાનિત કી ગઈ હૈ। ઇસમાં સે 76 મિલિયન હેક્ટેયર સતહી જલ સે ઔર 64 મિલિયન હેક્ટેયર ભૂજલ સ્નોતો સે આએગા। પ્રમુખ ઔર મધ્યમ પરિયોજનાઓ સે અંતિમ ક્ષમતા લગભગ 59 મિલિયન હેક્ટેયર હૈ ઔર યહ મામૂલી પરિયોજનાઓ સે 81 મિલિયન હેક્ટેયર હૈ।

ભારત મેં, સિંચાઈ વિકાસ કી પ્રગતિ કો આંકડોને કે તીન સેટોને કે માધ્યમ સે બતાયા ગયા હૈ, સિંચાઈ ક્ષમતા સંભાવિત ઉપયોગ ઔર સ્નોત (સતહ યા ભૂજલ) દ્વારા સિંચાઈ। વર્ષ 1997 મેં નિર્મિત ક્ષમતા લગભગ 91 મિલિયન હેક્ટેયર જિસમાં સતહી જલ દ્વારા 45 મિલિયન હેક્ટેયર ઔર ભૂજલ સ્નોતો દ્વારા 46 મિલિયન હેક્ટેયર શામિલ થે। ઇસ પ્રકાર 1997 તક લગભગ 65% ક્ષમતા વિકસિત હો ચુકી થી। વાસ્તવિક ઉપયોગ લગભગ 81 મિલિયન હેક્ટેયર થા। પ્રમુખ ઔર મધ્યમ પરિયોજનાઓ કી હિસ્સેદારી 28 મિલિયન હેક્ટેયર ઔર 53 મિલિયન હેક્ટેયર કી મામૂલી પરિયોજનાઓ કા યોગદાન થા। સ્નોત—વાર ઉપયોગ સતહ સે 39 મિલિયન હેક્ટેયર ઔર ભૂજલ સે 42 મિલિયન હેક્ટેયર થા।

આજાદી કે સમય, નહરોને ને દેશ ભર મેં બઢે કમાંડ ક્ષેત્રોનો કો સિંચાઈ પ્રદાન કી। પ્રમુખ પ્રણાલિયોને સરહિંદ નહર (0.6 મિલિયન હેક્ટેયર કો સિંચાઈ પ્રદાન કરના), ઊપરી બારી દોઆબ નહર (0.33 મિલિયન હેક્ટેયર) સોન (1.35 મિલિયન હેક્ટેયર), યમુના નહરેં (0.68 મિલિયન હેક્ટેયર), ઔર ઊપરી ગંગા નહર (0.7 મિલિયન હેક્ટેયર) શામિલ થી। વૈદ્યનાથન (1999) કે અનુસાર, ડાયવર્સન આધારિત પ્રણાલિયોને કુલ સિંચાઈ પ્રમુખ ઔર મધ્યમ પરિયોજનાઓને લગભગ 80% સિંચાઈ થી। ડાયવર્સન યોજનાઓને સમર્થકોને કા તર્ક હૈ કે ઇન સંરચનાઓને પ્રતિકૂલ સામાજિક ઔર પર્યાવરણીય પ્રભાવ બડે બાંધ પરિયોજનાઓની તુલના મેં બહુત કમ હૈને। લેકિન યહ ધ્યાન દિયા જા સકતા હૈ કે જહાં તક કમાંડ ક્ષેત્ર કા સંબંધ હૈ, દોનોને કા પ્રભાવ સમાન હૈ ઔર ડાયવર્સન યોજનાઓની વિશ્વસનીયતા મેં સુધાર કે લિએ અકસ્ર ભંડારણ કી આવશ્યકતા હોતી હૈ।

યુવર્જન

પાંચ સાલ કી યોજના (મિલિયન હૈકટર) કે અનુસાર નિર્મિત સિંચાઈ ક્ષમતા તથા પ્રયોગ ક્ષમતા

યોજના	નિર્મિત ક્ષમતા						ઉપયોગ ક્ષમતા					
	પ્રમુખ ઔર મધ્યમ	છોટે પ્રકલ્પ				પ્રમુખ ઔર મધ્યમ	છોટે પ્રકલ્પ				સતહી જલ	મૂજાલ સતહી
		સતહી જલ	મૂજાલ	કુલ	કુલ		સતહી જલ	મૂજાલ	કુલ	કુલ		
1951 કે પૂર્વ	9.70	6.40	6.50	12.90	22.60	9.70	6.40	6.50	12.90	22.60		
પહલી પંચવર્ષીય યોજના (1951–56)	12.20	6.43	7.63	14.06	26.26	10.78	6.43	7.63	14.06	25.04		
દૂસરી પંચવર્ષીય યોજના (1956–61)	14.33	6.45	8.30	14.75	27.08	13.05	6.45	8.30	14.75	27.80		
તૃતીય પંચવર્ષીય યોજના (1961–66)	16.57	6.48	10.52	17.00	33.57	15.17	6.48	10.52	17.00	32.17		
વાર્ષિક યોજના (1966–69)	18.10	6.50	12.50	19.00	37.10	16.75	6.50	12.50	19.00	35.75		
ચૌથી પંચવર્ષીય યોજના (1969–74)	20.70	7.00	16.50	23.50	44.20	18.69	7.00	16.50	23.00	42.19		
પાંચરી પંચવર્ષીય યોજના (1974–78)	24.72	7.50	19.80	27.30	52.02	21.16	7.50	19.80	27.30	48.46		
વાર્ષિક યોજના (1974–78)	26.61	8.00	22.00	30.00	56.61	22.64	8.00	22.00	30.00	52.64		
છઠી પંચવર્ષીય યોજના (1980–85)	27.70	9.70	27.82	37.52	62.22	23.57	9.01	26.24	35.25	58.82		
સાંતવી પંચવર્ષીય યોજના (1985–90)	29.92	10.99	35.62	46.61	76.53	25.47	9.97	33.15	43.12	68.59		
વાર્ષિક યોજના (1990–92)	30.74	11.46	38.89	50.35	81.09	26.32	10.29	36.25	46.54	72.86		
આંઠવી પંચવર્ષીય યોજના (1992–97)	32.96	12.09	50.31	53.30	86.26	28.44	7.73	39.58	48.80	77.24		
નાંવી પંચવર્ષીય યોજના (1997–2002)	37.08	13.02	53.01	56.90	93.98	31.03	8.27	41.80	49.05	86.80		
દસરી પંચવર્ષીય યોજના (2002–07)	47.02			63.71	110.73							

બુન્ધાંગણ

રાજ્યવાર સિંચાઈ ક્ષમતા, સંભાવિત સતહી ઔર ભૂતલ જલ કી સિંચાઈ ક્ષમતા તથા અંતર (સમી 1,000 હેક્ટેયર મેં)

રાજ્ય/સંઘ રાજ્ય	પરમ સિંચાઈ ક્ષમતા		1994–95 તક બનાઈ ગई સિંચાઈ ક્ષમતા		સિંચાઈ ક્ષમતા મેં અન્તર		
	ભૂજલ	મૂજલ	ભૂજલ	મૂજલ	ભૂજલ	મૂજલ	કુલ
આંધ્ર પ્રદેશ	7300	3960	4422	1635	2878	2325	5203
અરુણાચલ પ્રદેશ	150	18	73	2	77	16	93
અસમ	1970	900	622	190	1348	710	2058
બિહાર	8400	4947	4203	3965	4197	982	5179
ગોવા	25	29	32	2	-7	27	20
ગુજરાત	3347	2756	1532	1751	1815	1005	2820
હરિયાણા	3050	1462	2112	1524	938	-62	876
હિમાચલ પ્રદેશ	285	68	140	15	145	53	198
જમ્મૂ ઔર કશ્મીર	650	708	534	9	116	699	815
કર્નાટક	3400	2574	2317	758	1083	1816	2899
કેરલ	1800	879	948	130	852	749	1601
મધ્ય પ્રદેશ	8200	9732	3302	1508	4898	8224	13122
મહારાષ્ટ્ર	5300	3652	3140	1608	2160	2044	4204
મણિપુર	235	359	126	1	109	358	467
મેઘાલય	105	63	41	9	64	54	118
મિજોરમ	70	0	12	0	58	0	58
નાગાલાંડ	85	0	66	1	19	-1	18
ઉડ્ડીસા	4600	4203	2143	665	2457	3538	5995
પંજાਬ	3050	2917	2477	3349	573	-432	141
રાજસ્થાન	3350	1778	2627	2019	723	-241	482
સિક્કિમ	70	0	24	356	46	0	46
તામિલનાડુ	2700	2832	2414	1289	286	1543	1829
ત્રિપુરા	200	81	78	21	122	60	182
ઉત્તર પ્રદેશ	13700	16799	8029	20644	5671	-3845	1826
પણ્ચમ બંગાલ	3610	3318	2744	1711	866	1607	2473
સંઘ રાજ્ય ક્ષેત્ર	201	5	40	62	161	-57	104
કુલ	75853	64040	44198	42868	31655	21172	52827

યુવર્જિન્દુ

રાજ્યવાર કુઓં ઔર ટચૂબ—કુઓં દ્વારા કુલ સિંચિત ક્ષેત્ર કા પ્રતિશત

રાજ્ય	પ્રતિશત
ગુજરાત	86.60
રાજસ્થાન	77.20
મધ્ય પ્રદેશ	66.50
મહારાષ્ટ્ર	65.00
ઉત્તર પ્રદેશ	58.21
પશ્ચિમ બંગાલ	57.60
તામિલનાડુ	54.70

સ્તોર્ન : www.ncert.nic.in

સિંચાઈ જલ કી 2010, 2025 ઔર 2050 મેં સંભાવિત માંગ

કૃષિ સિંચાઈ પાની એક મુખ્ય ઉપભોક્તા હૈ। લેકિન દૂસરે ઉપભોક્તાઓં સે પાની કી માંગ બઢ़ રહી હૈ। ઇસલિયે કૃષિ કે લિયે પાની કા હિસ્સા જો અભી 83% હૈ, વહ કમ હોના નિશ્ચિત હૈ, ભવિષ્ય મેં પાની કી કીમત બઢેગી। પાની કી કીમત બઢને સે સિંચાઈ પરિયોજના કે રખરખાવ કે લિયે ધન ઉપલબ્ધ હોગા। ઇસકા દૂસરા ફાયદા યહ હોગા કિ પાની કા ઉચિત ઉપયોગ હોને મેં લાભ હોગા। સિંચાઈ પ્રયોગ કો દક્ષતા 10% બઢને સે 14 મિલિયન હેક્ટેયર ભૂમિ સિંચાઈ કે અન્તર્ગત આ સકેગી। દક્ષતા મેં ઇસ સુધાર કે લિએ બહુત ઉદારવાદી નિવેશ ઔર ઉપયોગકર્તા કો શિક્ષા એવં પ્રશિક્ષણ કી આવશ્યકતા હોગી। પરિણામત: વર્ષ 2025 તક કુલ પાની કી માંગ મેં કૃષિ કા હિસ્સા લગભગ 75 પ્રતિશત હોને કી ઉમ્મીદ હૈ।

વિવરણ	યુનિટ	વર્ષ 2010		વર્ષ 2025		વર્ષ 2050	
		કમ માંગ	ઉચ્ચ માંગ	કમ માંગ	ઉચ્ચ માંગ	કમ ઉચ્ચ	ઉચ્ચ માંગ
સિંચાઈ કે લિએ સત્તાજી જલ કી આવશ્યકતા	ઘન કિ. મી.	330	339	325	365	375	463
સિંચાઈ કે લિએ ભૂજલ કી આવશ્યકતા	ઘન કિ. મી.	213	218	236	245	253	344
સિંચાઈ કે લિએ આવશ્યક કુલ પાની	ઘન કિ. મી.	543	557	560	611	628	807

अंतर्राष्ट्रीय जल समझौते

सिंधु जल संधि (1960)

1947 में भारत और पाकिस्तान के विभाजन के बाद, दोनों देशों के बीच सिंधु नदी के पानी के बंटवारे पर एक समझौता इस बेसिन के जल संसाधनों के विकास को सुविधाजनक बनाने के लिए आवश्यक हो गया था। दोनों सरकारों के बीच लंबे समय तक बातचीत के बाद, सिंधु जल संधि पर सितंबर 1960 में हस्ताक्षर किए गए थे, इस संधि के अनुसार, तीन पश्चिमी नदियों (झेलम, चिनाब और सिंधु) का पानी पाकिस्तान को आबंटित किया गया था, और तीन पूर्वी नदियों (रावी, ब्यास और सतलुज) को भारत को आबंटित किया गया था। पानी के उपयोग के बारे में भारत पर कुछ प्रतिबंध रखे गये थे क्योंकि भारत का भूभाग इन नदियों के जलग्रहण क्षेत्र के उपरी हिस्से में स्थित है। संधि के मुख्य आकर्षण हैं:

- भारत को उन नदियों पर भंडारण करने की अनुमति नहीं दी गई है जहां पाकिस्तान को पानी आबंटित किया गया है। भारत में सिंचाई विकास के विस्तार पर भी प्रतिबंध लगाया गया है। पाकिस्तान पर कम प्रतिबंध लगाये गये हैं क्योंकि वह बेसिन के निचले हिस्से में आता है।
- संधि में परियोजना संचालन पर डेटा के आदान-प्रदान, सिंचित कृषि की जानकारी आदि के बारे में प्रावधान हैं।
- संधि कुछ संस्थागत व्यवस्थाओं को प्रदान करती है। एक स्थायी सिंधु आयोग जिसमें भारत और पाकिस्तान के लिए एक-एक आयुक्त होते हैं और दोनों पक्षों के बीच समय-समय पर बैठकें और आदान-प्रदान होते रहते हैं।
- संघर्ष-समाधान के लिए संधि में विस्तृत दिशानिर्देश शामिल किए गए हैं। सिंधु आयोग संघर्ष समाधान के लिए एक पहला कदम है। यदि कोई समझौता आयोग स्तर पर नहीं किया जा सकता है, तो विवाद को दो सरकारों को संदर्भित किया जाना है। यदि सरकारें किसी समझौते पर पहुंचने में विफल रहती हैं, तो संधि एक मध्यस्थता न्याय तंत्र की व्यवस्था प्रदान करती है।

सिंधु जल संधि संघर्ष-समाधान का एक सफल उदाहरण है। यह भारत और पाकिस्तान के बीच तनावपूर्ण राजनीतिक संबंधों के बावजूद काफी अच्छा काम कर रहा है। महत्वपूर्ण रूप से, दोनों देशों के बीच युद्धों के दौरान भी इसे सम्मानित किया जाता रहा है। निस्संदेह मतभेद समय-समय पर उत्पन्न होते हैं, लेकिन ये आमतौर पर संधि के ढांचे के भीतर हल हो जाते हैं। मामूली मतभेद आयोग के भीतर सुलझाये जाते हैं, और बड़े विवाद को दो सरकारें सुलझाती हैं।

महाकाली जल संधि (1996)

भारत और नेपाल के बीच फरवरी 1996 में हस्ताक्षरित महाकाली संधि है जो महाकाली नदी का पानी सांझा करने से संबंधित है। अब संधि लागू है और कार्यान्वयन की प्रक्रिया में है, हालांकि इसके कार्यान्वयन में उतार-चढ़ाव आए हैं। महाकाली संधि मूल रूप से महाकाली नदी में जल संसाधनों के एकीकृत विकास के उद्देश्य से है और इसे समान भागीदारी के आधार पर अंतिम रूप दिया गया है। महाकाली नेपाल से निकलती है और दोनों देशों के बीच काफी दूरी तक सीमा बनाती है। संधि के दायरे में शारदा बैराज, टनकपुर बैराज और प्रस्तावित पंचेश्वर परियोजना शमिल है। शारदा बैराज से, संधि बरसात के मौसम में नेपाल को 28.3 घन मीटर प्रति सेकंड (1000 घन फुट प्रति सेकंड) पानी और शुष्क मौसम में 4.25 क्यूसेक (150 घन मीटर प्रति सेकंड) देती है। यह मात्रा टनकपुर बैराज से आपूर्ति की जानी है, अगर शारदा बैराज ठीक से कार्य नहीं करता है। इसके अलावा, संधि यह भी निर्देश देती है कि 9.91 घन मीटर प्रति सेकंड (350 घन फुट प्रति सेकंड) से कम पानी नदी के पारिस्थितिक तंत्र को बनाए रखने और संरक्षित करने के लिए नहीं करना चाहिए। टनकपुर में, संधि ने 2.9 हेक्टेयर भूमि पर नेपाली संप्रभुता को स्वीकार्य किया, जो कि पूर्वी परिधि बांध के निर्माण के लिए आवश्यक थी, साथ ही साथ 9 हेक्टेयर तालाब क्षेत्र भी था। पूर्वी भाटा बंडल के बदले में, संधि ने नेपाल को बरसात के मौसम में 28.3 घन मीटर प्रति सेकंड (1,000 घन फुट प्रति सेकंड) पानी और शुष्क मौसम में 8.5 घन मीटर (300 घन फुट प्रति सेकंड) का अधिकार दिया और बिजली के 70 मिलियन किलोवाट-घंटे भी स्वीकार किये।

जब पंचेश्वर परियोजना अस्तित्व में आती है और टनकपुर में शुष्क मौसम में पानी की उपलब्धता को बढ़ाती है, तो नेपाल को अतिरिक्त पानी और अतिरिक्त उर्जा प्रदान की जाएगी। नेपाल वृद्धिशील उर्जा की लागत का एक हिस्सा वहन करेगा। पंचेश्वर परियोजना, जो भारत-नेपाल सीमा पर स्थित थी और एक संयुक्त परियोजना थी। इस परियोजना के लिए, सीमावर्ती नदियों पर लागू होने वाले कुछ सामान्य सिद्धांत (एक महत्वपूर्ण महाकाली नदी के पानी के उपयोग में समान हक के लिए बिना किसी पूर्वाग्रह के उनके मौजूदा उपभोग्य उपयोगों के लिए निर्धारित किए गए थे)। दोनों प्रधानमंत्रियों द्वारा आदान-प्रदान किए गए एक दस्तावेज में इन्हें और विस्तृत किया गया था। विस्तृत परियोजना रिपोर्ट (डीपीआर) संयुक्त रूप से छः महीने में तैयार की जानी थी। दोनों देशों की उर्जा, सिंचाई और बाढ़ नियंत्रण लाभों का आकलन किया जाना था, और तदनुसार पूंजीगत लागत सांझा की गई थी। बिजली के लाभ का मूल्यांकन लागतों में बचत के आधार पर किया जाना था, ताकि उपलब्ध प्रासंगिक विकल्पों के साथ तुलना की जा सके। एक द्वि-राष्ट्रीय महाकाली नदी आयोग बनना था, जो समानता, पारस्परिक हितों के सिद्धांतों द्वारा निर्देशित था।

યુવર્ણિજનુ

ગંગા જલ સંધિ (1977)

ગંગા જલ કે બંટવારે કો લેકર ભારત ઔર બાંગ્લાદેશ (1971 તક પૂર્વી પાકિસ્તાન) કે બીચ વિવાદ તબ પૈદા હુआ જब 1960 કે દશક મેં ભારત સરકાર ને ભારત-બાંગ્લાદેશ સીમા કે કરીબ ફરકકા મેં એક બૈરાજ કા નિર્માણ કરને કા ફેસલા કિયા। ફરકકા બૈરાજ કે નિર્માણ કે પીછે કા ઉદ્દેશ્ય કોલકતા બંદરગાહ પર પાની કી ગહરાઈ બઢાને કે લિએ, ગંગા કી ભાગીરથી-હુગલી શાખા સે ગર્મી કે દિનોં મેં પ્રવાહ બઢાના થા, કયોંકિ કોલકતા બંદરગાહ કો ગાડ સે ખતરા થા। જૈસે હી બાંગ્લાદેશ મેં સિંચાઈ કી માંગ બઢી, ભારત ઔર બાંગ્લાદેશ કે બીચ ફરકકા મેં ગર્મી કે મૌસમ કે પ્રવાહ કે બંટવારે કો લેકર ચર્ચા કી આવશ્યકતા મહસૂસ હુई।

બાંગ્લાદેશ સરકાર કો લગતા હૈ કિ પ્રવાહ મેં કમી સે બાંગ્લાદેશ મેં કૃષિ, ઉદ્યોગ ઔર પારિસ્થિતિકી પાની કી માંગ પૂરી નહીં હો રહી હૈ। ભારત સરકાર કો લગતા હૈ કિ ઇસ તરહ કી ગલતફહમી ચર્ચા સે દૂર કી જા સકતી હૈ।

ભારત ઔર બાંગ્લાદેશ ગંગાજલ બંટવારે કે બારે મેં નિરંતર ચર્ચા કરતે રહે હૈનું। સન 1977 મેં, દોનોં દેશ પાની કે બંટવારે પર પાંચ સાલ કે સમજ્ઞાતો પર પહુંચે, જિસ પર નવંબર 1977 મેં હસ્તાક્ષર કિએ ગએ થે। ભારત કે જોગીઘોપા મેં બ્રહ્મપુત્ર પર એક બૈરાજ કા નિર્માણ કરકે ફરકકા મેં ગંગા કે પ્રવાહ કો બઢાને કે લિએ એક નહર કે માધ્યમ સે ફરકકા મેં પાની હસ્તાત્તરિત કિયા ગયા હૈ। બાંગ્લાદેશ કા એક પ્રસ્તાવ નેપાલ મેં ગંગા કી સહાયક નદિયોં પર જલશયોં કી એક શૃંખળા કા નિર્માણ કરના થા। ઇસસે નેપાલ ભી સમજ્ઞાતો કા ભાગ બન સકતા હૈ, લેકિન ઇસ વિષય મેં વાર્તા અધૂરી રહી રહી હૈ।

ભારતીય જનમાનસ મેં ગંગા નદી કા ધાર્મિક એવં સામાજિક મહત્વ હૈ ઔર ભવિષ્ય મેં ગંગા નદી કા યાતાયાત કે લિએ આસાધારણ મહત્વ હો સકતા હૈ।

વિસ્તૃત ચર્ચા કે આધાર પર એક સમજ્ઞાતો કિયા ગયા ઔર ભારત ઔર બાંગ્લાદેશ કે બીચ ગંગા જલ કે બંટવારે પર એક સંધિ પર 12 દિસંબર 1996 કો હસ્તાક્ષર કિએ ગએ। સંધિ અનિવાર્ય રૂપ સે ગર્મી કે મૌસમ કે પ્રવાહ કે બંટવારે કે બારે મેં હૈ, સંધિ મેં સહમત સાઝા ફાર્મૂલા વિભિન્ન સ્તરોં પર વાસ્તવિક પ્રવાહ સે સંબંધિત હૈ ઔર પિછલે સમજ્ઞાતોં કી તરહ 75% ભરોસેમંદ પ્રવાહ સે સંબંધિત નહીં હૈ। મૂલ સૂત્ર યહ હૈ કિ દોનોં દેશો દ્વારા ગર્મી કે મૌસમ કે પ્રવાહ કો સમાન રૂપ સે સાઝા કિયા જાએ। યહ ભારત ઔર બાંગ્લાદેશ મૈત્રી કા અનોખા ઉદાહરણ હૈ।

4. भारत की प्राकृतिक झीलें - एक नजर

प्राकृतिक कारणवश कुछ बड़ा भूभाग जमीन में धस जाता है, वहां पानी का संचय होकर झील तैयार हो जाती है। झीलें मीठे पानी की होती है तो कुछ खारे पानी के भी होती हैं। मुख्य रूप से झील का पानी शांत और स्थिर होता है, तथापि, बड़ी झीलों में मंद प्रवाह या छोटी छोटी लहरें आती हैं। झील का आकार छोटे ताल से लेकर कई वर्ग किलोमीटर विशाल हो सकता है। देश के संपूर्ण क्षेत्रफल की तुलना में बड़ी झीलों की संख्या कम है। आधुनिक काल में नदी पर बांधे हुए बांधों के कारण बहुत सारे सरोवर तैयार हुए हैं। तथापि, छोटे छोटे ताल प्रचुर संख्या में पूरे देश में पाये जाते हैं।

भारत देश में, स्थान से झीलों का वर्गीकरण होता है, i) प्रायद्वीपीय झीलें (Peninsular Lakes) और ii) बाह्य प्रायद्वीपीय झील (Extra Peninsular Lakes).

प्रायद्वीपीय झीलें

चिलका झील:

चिलका सबसे बड़ा खारे पानी का लैगून है जो महानदी डेल्टा में भारत के पूर्वी तट के साथ फैला है और उड़ीसा के गंजाम जिले में ($19^{\circ}46'30''$ उत्तर अक्षांश, $85^{\circ}25'5''$ पूर्व रेखांश, ऊंचाई: 0–2 मीटर) स्थित है। लगभग 3,000 से 4,000 साल पहले समुद्र के स्तर के स्थिरीकरण के बाद तटीय तलछट की अभिवृद्धि द्वारा यह झील विकसित हुआ। नाशपाती के आकार के लैगून की अधिकतम लंबाई 64 किमी और औसत चौड़ाई 20 किमी है। पानी की गहराई आम तौर पर 50 सेमी और 3.7 मीटर के बीच होती है। लैगून का जल—प्रसार क्षेत्र 906 और 1,105 वर्ग कि. मी. के बीच है। लैगून का कुल जलग्रहण क्षेत्र 4,300 वर्ग किमी है, जिसमें से 3,212 वर्ग किमी (74%) पूर्वी घाट में और 1,088 वर्ग किमी (26%) महानदी नदी प्रणाली में स्थित है। कैचमेंट एरिया का लगभग 30% निचले जंगल में है। सतह जल द्वारा लैगून में कुल वार्षिक ताजे पानी का प्रवाह 1760 मिलियन घन मीटर अनुमानित किया गया है। लैगून के लिए प्रत्यक्ष वर्षा से 870 मिलियन घन मीटर पानी का योगदान होता है।

चिलका झील, गंजम, उडीसा

पुलिकट झील : चेन्नई शहर के उत्तर दिशा में ($13^{\circ}25'$ से $13^{\circ}55'$ उत्तर अक्षांश, $80^{\circ}05'$ से $80^{\circ}19'$ पूर्व रेखांश) खारे पानी की यह विशाल झील है। समुद्र से आने वाली लहरों के कारण रेत की रोधिका तैयार हुई और मुख्य समुद्रतट से विलग होकर झील की निर्मिति हुई। समुद्रतट के समांतर दिशा में झील की लंबाई 60 किलोमीटर है। झील की चौड़ाई 5 से 16 किलोमीटर तक है और औसतन गहराई 2 मीटर है।

लोणार सरोवर : महाराष्ट्र के बुलढाणा जिले के दक्षिणपूर्व दिशा में ($19^{\circ}58'$ उत्तर अक्षांश व $76^{\circ}36'$ पूर्व रेखांश) यह गोलाकार 'लोणार सरोवर' के नाम से प्रसिद्ध है। गोलाकार सरोवर का व्यास 1.33 किलोमीटर तथा अधिकतम गहराई 138 मीटर है। सरोवर के निर्मिति के दो तर्क हैं। एक अंदाज से काले चट्टान की यह झील ज्वालामुखी के कारण तैयार हुई। दूसरा तर्क है की तेज गति से आयी उल्कापिंड इस भूभाग में टकराई और जमीन में गहराई तक गड्ढा बनाया। अलग—अलग अनुसंधान पद्धति से सरोवर के निर्मिति का कालखंड लगभग 65 दशलक्ष से 52 हजार तक बताया गया है। इस सरोवर का पानी खारा है। प्राचीन काल के आईने—अकबरी ग्रंथ के अनुसार कांच एवं साबून तैयार करने के लिए लोणार झील से क्षार निकाले जाते थे। झील के आसपास वाली पहाड़ी में तीन मीठे पानी के झरने भी हैं (गोमुख, सीता स्नानागार और रामगाया)। गोमुख और सिता स्नानागार सालभर बहने वाले झरने हैं।

सांभर झील : राजस्थान के जयपुर शहर के पश्चिम दिशा में ($26^{\circ}55'$ उत्तर अक्षांश व $75^{\circ}12'$ पूर्व रेखांश) खारे पानी की यह छिछली झील है। धूपकाल में झील के पानी का वाष्पीकरण हो कर झील सूख जाती है, तब झील के निर्जल पात्र में क्षार

लोणार सरोवर, बुलढाणा, महाराष्ट्र

के जमा हुए परतें पाये जाते हैं। पर्जन्यकाल में झील का 230 वर्ग किलोमीटर का क्षेत्र पानी से ढक जाता है। ऐतिहासिक काल से झील में से क्षार निकालने की परंपरा रही है। इस झील की नमक (क्षार) की मात्रा प्रतिवर्ग किलोमीटर से दस लाख टन से ज्यादा है। झील में भेंदा, रुप—मार, खारियन और विडेल यह चार झरने मिलते हैं।

धांड झील : पश्चिम राजस्थान एवं सिंध प्रांत के क्षारयुक्त तथा अल्कलीयुक्त पानी के बड़े तालों को धांड झीले कहते हैं। तेज हवा के मार से जमीन में झील तैयार हुए हैं। झील के पानी में सोडियम कार्बोनेट, क्लोराईड एवं सल्फेट क्षार विशेष रूप में पाये जाते हैं।

पंपा झील : कर्नाटक राज्य के कोप्पल जिले में हंपी शहर के नजदीक ($13^{\circ}26'7.6''$ उत्तर अक्षांश व $77^{\circ}43'53''$ पूर्व रेखांश) यह मीठे पानी की झील है। तुंगभद्रा नदी के दक्षिण दिशा में यह झील स्थित है। झील में पाये जाने वाले कमल के फूलों के कारण यह झील प्रसिद्ध है। रामायणकाल में, पंपा सरोवर के तट पर श्रीराम एवं लक्ष्मण की, ऋषि मातंग की शिष्या शबरी से मुलाकात हुई थी ऐसा प्राचीन उल्लेख है।

पेनगांग झील, लद्दाख

बाह्य प्रायद्वीपीय झीलें

बाह्य प्रायद्वीपीय झीलें हिमालय पर्वत शिखरों के बीच में स्थित हैं। पेनगांग और सोमोरीरी, यह कश्मीर घाटी की विशेष उल्लेखनीय झीलें हैं। बुलर झील तथा डल झील झेलम नदी के जलोढ़ीय (Alluvial) मैदान के कम गहराई वाले भूभाग में तैयार हुई हैं।

पेनगांग झील : लद्दाख क्षेत्र की पेनगांग झील ($33^{\circ}45'8.9''$ उत्तर अक्षांश व $78^{\circ}40'5.6''$ पूर्व रेखांश) समुद्र सतह से 4186 मीटर ऊंचाई पर बनी हुई है। इसे विश्व की सबसे गहरी और लंबी झील कहा जाता है। झील 114 किलोमीटर लंबी और 6 किलोमीटर चौड़ी है। इसके खारे पानी के वजह से उसे पहाड़ी समुद्र कहा जाता है। झील के पानी का कहीं निकास नहीं है। वर्ष के तीन से चार माह तक झील का पानी बर्फरूप में जमा रहता है, जिस पर वाहन चलाया जा सकता है।

सोमोरीरी झील : भारत देश की सबसे ऊँची झील सोमोरीरी ($32^{\circ}53'59''$ उत्तर अक्षांश व $78^{\circ}17'60''$ पूर्व रेखांश) है। इसकी ऊंचाई समुद्र सतह से 4522 मीटर, लंबाई 40 किलोमीटर और चौड़ाई लगभग 5 किलोमीटर है। झील का पानी नमकीन है और उसे निकासी की कोई जगह नहीं है। झील को झरने तथा पिघले

બુવ્રિજીનુ

हुए बर्फ से पानी मिलता रहता है। झरने का पानी उत्तर तथा दक्षिण—पश्चिम दिशा से मिलता है।

नैनीताल झील : उत्तराखण्ड की सर्वोत्तम झील नैनीताल ($29^{\circ}22'49''$ उत्तर अक्षांश व $79^{\circ}27'48''$ पूर्व रेखांश) झील है। पौराणिक कथा अनुसार झील को पुलत्स्य तथा पुलह ऋषियों ने निर्माण किया था। झील के आस पास वाला भूभाग सात पहाड़ियों से घिरा है – आयर पात, देव पात, हाड़ीवादी, चीना पीक, आलम लरिया कांटा और शेर का डांडा, आदि। झील 1500 मीटर लंबी, 510 मीटर चौड़ी तथा 30 मीटर गहरी है। नैसगिर्क सौंदर्य के कारण झील लाखों पर्यटकों को बार–बार आने के लिये आमंत्रित करती है। समुद्र तट से ऊँचाई 1937 मीटर से 2600 मीटर तक है। झील जलग्रहण क्षेत्र में वार्षिक वर्षा 2245 से 2480 मिमी. रहती है।

भीमताल झील : झील का आकार त्रिकोणीय है। समुद्र तल से 1200 मीटर ऊँचाई पर स्थित ($29^{\circ}20'21''$ उत्तर अक्षांश व $79^{\circ}33'20''$ पूर्व रेखांश) यह झील 1860 मीटर लंबी तथा 500 मीटर चौड़ी है। नैनीताल से यह झील मात्र 23 किलोमीटर पर है। झील के मध्य विद्यमान एक छोटे द्वीप के कारण झील का सौंदर्य बढ़ गया है। झील का संबंध पांडव–भीम से लगाया जाता है। पौराणिक मान्यताओं के अनुसार भीम ने जमीन खोद कर इस ताल का निर्माण किया था। झील के पास भीमेश्वर महादेव मंदिर है, जहाँ से झरने की धारा निकल कर गँगा नदी में मिलती है।

नौकुचियाताल झील : उत्तराखण्ड की नैनीताल जिले में ($29^{\circ}32'$ उत्तर अक्षांश व $79^{\circ}21'$ पूर्व रेखांश) यह नौकुचियाताल झील है। झील समुद्र तल से 1220 मीटर ऊँचाई पर है। झील की लंबाई 983 मीटर, चौड़ाई 693 मीटर तथा गहराई 40 मीटर है। नौकुचियाताल झील का संदर्भ नौ कोन से है। मान्यताओं अनुसार एक बार में झील के नौ कोने देख लिये तो मनःशांति मिलती है। झील के अंदर एक झरना है जिससे पूरे साल भर झील का पानी स्तर बना रहता है।

डल झील: कश्मीर घाटी अपनी विशेष प्राकृतिक सुंदरता के लिये प्रसिद्ध है तथा ($34^{\circ}18'$ उत्तर अक्षांश व $74^{\circ}91'$ पूर्व रेखांश) पर स्थित है। समुद्र तट से औसत ऊँचाई 1,583 मीटर पर उसे पृथ्वी पर स्वर्ग कहा जाता है। यह झील यहाँ की जलसंपदा का नैसार्गिक संतुलन को बनाये रखने में मदद करता है उसका सामाजिक तथा आर्थिक व्यवस्था में अमूल्य योगदान है। डल झील अपने बहुआयामी इको—सिस्टम और भव्यता के साथ राष्ट्रीय और अंतर्राष्ट्रीय पर्यटकों का ध्यान आकर्षित कर रही है। डल झील भारत की सबसे खूबसूरत झीलों में से एक है और यह जम्मू—कश्मीर राज्य में दूसरी सबसे बड़ी है। श्रीनगर शहर के मध्य में स्थित होने के कारण, डल को एक शहरी झील माना जा सकता है। जम्मू और कश्मीर राज्य की ग्रीष्मकालीन राजधानी श्रीनगर है। सर्दियों के दौरान जब तापमान -110 डिग्री तक कम हो जाता है तो झील की ऊपरी परत जम जाती

डल झील, जम्मू—कश्मीर

है। इस स्थान पर औसत वार्षिक वर्षा 655 मिमी है। झील की अधिकतम गहराई 6 से 9 मीटर है। डल झील का अधिकतम क्षेत्र 24 वर्ग किलोमीटर होने का अनुमान लगाया गया है, जिसमें से खुला जल क्षेत्र लगभग 15.42 वर्ग किमी है।

डल झील के बेसिन को पाँच बेसिनों में वर्गीकृत किया जा सकता है, 1. नेहरू पार्क बेसिन, 2. निशात बेसिन, 3. हजरतबल बेसिन, 4. नागिन बेसिन और 5. ब्रारी नामबल बेसिन। जलमार्ग से सारे बेसिन आपस में जुड़े हैं।

सुरिनसर झील: सुरिनसर झील ($32^{\circ}46'30''$ उत्तर अक्षांश व $75^{\circ}02'30''$ पूर्व रेखांश) जम्मू शहर के उत्तर-पूर्व में लगभग 605 मी की ऊँचाई (समुद्र तट से) लगभग 40 किमी दूरी पर स्थित है। यह 2.496 किमी की परिधि के साथ एक सुंदर मीठे पानी की झील है। झील की अधिकतम लंबाई, चौड़ाई और गहराई क्रमशः 888 मीटर, 444 मीटर और 24.05 मीटर है। झील का पानी 27.92 से 29.14 हेक्टेयर तक फैला हुआ है। झील का औसत जल स्तर लगभग 1.20 मीटर है। अतिरिक्त पानी झील के पश्चिम दिशा की तरफ बहता है और इसके किनारे पर एक चैनल में जाता है।

मानसर झील: मानसर झील ($32^{\circ}41'$ उत्तर अक्षांश व $75^{\circ}05'$ पूर्व रेखांश) जम्मू से 55 किमी पूर्व में स्थित है। झील का बेसिन क्षेत्र 1.67 वर्ग किमी है। झील की अधिकतम लंबाई और चौड़ाई क्रमशः 1,204 मीटर और 645 मीटर है। झील के

બુવ્રિંજનુ

જલગ્રહણ ક્ષેત્ર મેં વાર્ષિક ઔસત વર્ષા 1,500 મિમી હૈ। ઝીલ કે પાની કી કુલ માત્રા 12.37 મિલિયન ઘન મીટર હૈ। ઝીલ મેં પાની કી અધિકતમ ગહરાઈ 38.25 મીટર હૈ। ઝીલ કો વર્ષા ઔર ભૂજલ સે પાની પ્રાપ્ત હોતા હૈ।

ખજિજમાર ઝીલ: ખજિજમાર ઝીલ ($32^{\circ}32'43''$ ઉત્તર અક્ષાંશ વ $76^{\circ}03'29''$ પૂર્વ રેખાંશ) ઔર ઉસકે આસપાસ કા ઇલાકા સબસે સુન્દર હૈ ઔર પર્યાટકો કે આકર્ષણ કા કેંદ્ર હૈ। યહ ઝીલ હિમાલય કે ધૌલાધાર ઔર પીર પંજાલ પર્વતમાલા કે બીચ કી ઘાટી મેં 1,940 મીટર કી ઊંચાઈ પર સ્થિત હૈ। ઝીલ કા આકાર બડા નહીં હૈ ઔર લગભગ 60 સે 80 મીટર કે દાયરે કે તાલાબ જૈસા હૈ। ઝીલ કે જલગ્રહણ ક્ષેત્ર મેં જનવરી સે માર્ચ તક બર્ફબારી હોતી હૈ તથા માનસૂન મેં વર્ષા હોતી હૈ। ઔસત વર્ષા 1200 મિ.મી હૈ।

હરિકે ઝીલ: પંજાબ કે ફિરોજપુર ($31^{\circ}09'$ ઉત્તર અક્ષાંશ વ $74^{\circ}58'$ પૂર્વ રેખાંશ) સે લગભગ 60 કિલોમીટર દૂર બ્યાસ ઔર સતલુજ નદિયોં કે સંગમ પર, હરિકે મેં 1952 મેં એક બૈરાજ કા નિર્માણ કિયા ગયા થા। ઊંચાઈ સમુદ્ર તટ સે 210 મી હૈ। ઇસ બૈરાજ કે નિર્માણ કે પરિણામ સ્વરૂપ હરિકે ઝીલ અસ્તિત્વ મેં આઈ। પ્રારભ મેં, ઝીલ 41 વર્ગ કિમી મેં ફૈલી હુઈ થી। યહ દેશ કે છ: સબસે મહત્વપૂર્ણ વાટરલેન્ડ મેં સે એક હૈ। સમય કે સાથ, યહ ઝીલ પ્રવાસી પક્ષિયોં કે આકર્ષિત કરને લગ્ની ઔર પ્રસિદ્ધ હો ગઈ। હાલાંકિ, તેજી સે ફૈલેતે જલકુંભી પૌઢોં ને ખુલે જલ ક્ષેત્ર કો માત્ર 28 વર્ગ કિમી તક કમ કર દિયા હૈ, જિસસે પ્રવાસી પક્ષિયોં કે લિએ બહુત કમ જગહ બચી હૈ। ઝીલ કે પાની કી સતહ કા લગભગ 70% પાની જલકુંભી સે ઢકા હૈ। હાલાંકિ, પંજાબ સરકાર ઔર ભારતીય સેના દ્વારા સંયુક્ત રૂપ સે શુરુ કિએ ગએ સહયોગ કે અન્તર્ગત ઝીલ સફાઈ કા કામ કિયા ગયા। વિશ્વ વન્યજીવ કોષ ને ઝીલ કો ઉસકે પૂર્વ ગૌરવ કો બહાલ કરને કે લિએ અપની વિશેષજ્ઞતા પ્રદાન કી। માનસૂન અવધિ કે દૌરાન, હરિકે બૈરાજ સે ભારી માત્રા મેં પાની બહતા હૈ।

લોકટક ઝીલ: લોકટક ઝીલ મણિપુર રાજ્ય કી રાજધાની ઇંફાલ સે 38 કિમી દક્ષિણ મેં ($24^{\circ}25'$ સે $24^{\circ}42'$ અક્ષાંશ ઉત્તર તથા $93^{\circ}46'$ સે $93^{\circ}55'$ પૂર્વ રેખાંશ ઔર સમુદ્ર તટ સે 768.5 મીટર ઊંચાઈ પર) સ્થિત હૈ।

મણિપુર રાજ્ય મેં દો અલગ નદી ઘાટિયાં હૈન, અર્થાત બરાક બેસિન ઔર મણિપુર બેસિન। મણિપુર નદી ઉત્તર મેં કારંગ સે નિકલતી હૈ। ઇસકી સહાયક નદિયોં ઇરિલ નદી, થૌબલ નદી, સેકેમરી નદી ઔર ખુગા નદી હૈન। મણિપુર નદી કો સિંચાઈ ઔર જલ વિદ્યુત કે લિએ દો બૈરાજોં દ્વારા નિર્યાંત્રિત કિયા ગયા હૈ। ઇસ્કાલ બૈરાજ સે લગભગ 6,000 હેક્ટેયર ક્ષેત્ર પર સિંચાઈ હોતી હૈ। ઈથાઈ મેં દૂસરા બૈરાજ હૈ ઉસસે લિફટ સિંચાઈ ઔર જલ વિદ્યુત પરિયોજના કે લિએ લોકટક ઝીલ મેં પાની લાયા જાતા હૈ।

બુવ્ધિજીલ

1950 में लोकटक ઝીल का 2,000 वर्ग किमी का विशाल क्षेत्र था, जो 1971 में घटकर 495 वर्ग किमी हो गया और 1995 में 289 वर्ग किमी हो गया। 1950 में ઝીલ કી અધિકતમ ગહરાઈ 29 મીટર સે ઘટકર 1980 મેં લગભગ 20 મીટર હો ગઈ। યહ એક ઉથલે પાની કી ઝીલ હૈ, જિસકી ગહરાઈ શુષ્ક મૌસમ કે દૌરાન 0.5 મીટર સે 1.5 મીટર કે બીચ હોતી હૈ। લોકટક ઝીલ કે દક્ષિણી ભાગ (થાંગા, ઇથિંગ ઔર સેંદરા દ્વીપ / પહાડિયો કે દક્ષિણ મેં) કેફિબુલ લામજાઓ રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન સ્થિત હૈ ઔર યહ દુનિયા કા એકમાત્ર તૈરતા હુआ વન્યજીવ અભયારણ્ય હૈ। યહું લોટિંગ ફમુદી 40 વર્ગ કિ.મી. મેં પાયી જાતી હૈ। લુપ્તપ્રાય સ્તનપાયી હિરણ (બ્રો અંતટેલરડે) કા યહ એકમાત્ર પ્રાકૃતિક આવાસ હૈ।

લોકટક ઝીલ બેસિન મેં 980 વર્ગ કિમી કા પ્રત્યક્ષ જલગ્રહણ ક્ષેત્ર હૈ ઔર 7,157 વર્ગ કિમી કા અપ્રત્યક્ષ કૈચમેંટ હૈ। પ્રત્યક્ષ જલગ્રહણ ક્ષેત્ર મેં 430 વર્ગ કિમી મેં ધાન કી ખેતી હોતી હૈ, 150 વર્ગ કિલોમીટર મેં બસ્તી ઔર 400 વર્ગ કિલોમીટર કે દાયરે મેં જંગલ હોતે હૈનું। પ્રત્યક્ષ જલગ્રહણ ક્ષેત્ર મેં 96 પહાડી ગાંબ શામિલ હૈ। જલગ્રહણ ક્ષેત્ર સમુદ્ર તટ સે ઊંચાઈ 780 મી સે 206 મી તક ફેલા હુઆ હૈ। ઝીલ કે પણ્ચિમ મેં પર્વત શ્રૂંખલા સે કર્ફ ધારાએં નિકલતી હૈનું ઔર યે ધારાએં સીધે લોકટક ઝીલ મેં પ્રવાહિત હોતી હૈનું।

પુષ્કર ઝીલ: પુષ્કર ઝીલ ($26^{\circ}29'13''$ ઉત્તર અક્ષાંશ વ $74^{\circ}33'14''$ પૂર્વ રેખાંશ) સમુદ્ર તટ સે ઊંચાઈ 530 મીટર સ્થિત હૈ ઔર રાજસ્થાન કા એક પ્રસિદ્ધ તીર્થસ્થળ હૈ। પૃથ્વી કે ઉન કુછ સ્થાનોં મેં સે એક હૈ જહાં ભગવાન બ્રહ્મા કી પૂજા કી જાતી હૈ। ઇસ શહર ને ઝીલ કો અપના નામ દિયા હૈ જો ઇસકે અંદર સ્થિત હૈ। પ્રાચીન સમય મેં, ઝીલ 71 બીધા સે અધિક મેં ફેલી થી। હાલાંકિ, દેર સે, પુષ્કર ઝીલ કર્ફ કારણોં સે છોટી હો રહી હૈ। ઝીલ મેં પ્રતિદિન ઔસતન 5,000 તીર્થયાત્રી આતે હૈનું। ઇસ ઝીલ કી ગહરાઈ 9 મીટર સે ઘટકર 1.5 મી હો ગયી હૈ। યહ ઝીલ પ્રદૂષણ કી માર ઝોલ રહી હૈ।

કોલેરુ ઝીલ: યહ ઝીલ ($16^{\circ}38'59''$ ઉત્તર અક્ષાંશ વ $81^{\circ}12'60''$ પૂર્વ રેખાંશ) આંધ્ર પ્રદેશ કે કૃષ્ણા ઔર પણ્ચિમ ગોદાવરી જિલોં મેં વિજયવાડા કે પૂર્વ મેં 50 કિમી અંતર પર સ્થિત હૈ તથા ઉસકા ક્ષેત્રફલ 900 વર્ગ કિમી સે અધિક હૈ। ઝીલ કી ગહરાઈ 1–3.5 મીટર હૈ। અધિકતમ બાઢ કે સમય ઝીલ કા ક્ષેત્રફલ લગભગ 1090 વર્ગ કિમી હોતા હૈ। કોલેરુ ઝીલ દુનિયા કી સબસે બડી મીઠે પાની કી અંતર્દેશીય ઝીલોં મેં સે એક હૈ ઔર લગભગ 188 પક્ષિયોં કી પ્રજાતિયોં કે લિએ સબસે બડા પક્ષી અભયારણ્યોં મેં સે એક હૈ। યહ દુનિયા કી સબસે બડી પ્રાકૃતિક મીઠે પાની કા મછલી ઉત્પાદક ભી હૈ। પ્રતિ વર્ષ લગભગ 30,000 ટન કા ઉત્પાદન હોતા હૈ।

उधगमंडलम और कोडाईकनाल झीलें: उधगमंडलम झील ($11^{\circ}24'36''$ उत्तर अक्षांश व $76^{\circ}41'59''$ पूर्व रेखांश समुद्र तट से ऊँचाई 2,220 मीटर, क्षेत्रफल: 3.885 वर्ग किमी) और कोडाईकनाल झील ($10^{\circ}14'3''$ उत्तर अक्षांश व $77^{\circ}29'10''$ पूर्व रेखांश क्षेत्रफल 24 वर्ग हेक्टेयर) तामिलनाडू राज्य में स्थित है। ऊटी झील एक कृत्रिम झील है जिसका निर्माण उटी के पहले कलेक्टर जॉन सुलिवन ने किया था। मूल रूप से यह एक सिंचाई टैंक बनाने का इरादा था, लेकिन 1823–1825 के दौरान झील को बड़ा किया गया। यह झील एक बड़ा पर्यटक आकर्षण है और पानी आधारित मनोरंजन का समर्थन करता है। पहाड़ी क्षेत्रों में बढ़ती मानवीय गतिविधि, जैसे कि कृषि, पशुपालन और वाणिज्यिक प्रतिष्ठानों को खोलने के कारण, उधगमंडलम (ऊटी) और कोडाईकनाल (कोडाई) झीलों पर भारी दबाव आ रहा है। वर्षों से बढ़ती गंदगी और यूट्रोफिकेशन ने झीलों को भारी नुकसान पहुंचाया है।

बड़खल झील: यह झील ($28^{\circ}24'54''$ उत्तर अक्षांश व $16^{\circ}33'6''$ पूर्व रेखांश) भारत के हरियाणा राज्य में फरीदाबाद के पास बड़खल गाँव में स्थित एक प्राकृतिक झील है, जो राष्ट्रीय राजधानी से लगभग 32 किलोमीटर दूर है।

भारत देश में इन प्राकृतिक झीलों के अलावा कई छोटी-छोटी झीलें हैं। यह सभी झीलें प्राकृतिक सौंदर्य से परिपूर्ण हैं। नीचे कुछ महत्वपूर्ण झीलों के नाम दिये गये हैं: पिछौला (राजस्थान), वेंबानद (केरल), शेषनाग (जम्मू-काश्मीर), फतेहसागर (राजस्थान), हुसेनसागर (आंध्रप्रदेश), जयसागर (राजस्थान), नागिन (जम्मू-कश्मीर), देवताल (उत्तराखण्ड), डीडवाना (राजस्थान), सात ताल (उत्तराखण्ड) और अनंतनाग (जम्मू-कश्मीर)।

બુદ્ધિજીનું

વિભિન્ન રાજ્યોं મેં મહત્વપૂર્ણ નરી વ બાંધ કે નામ

આંધ્રપ્રદેશ

નરી કા નામ	બાંધ કા નામ
ગોદાવરી	શ્રીરામસાગર
કદદમ (ગોદાવરી કી સહાયક નરી)	કદદમ
કૃષ્ણા	નાગાર્જુન સાગર
કૃષ્ણા	શ્રીશૈલમ જલવિદ્યુત પરિયોજના
મચકુંડ	જલપુત
સિલેરુ	ફોરબે
ગોદાવરી	દૌલેશ્વરમ બરાજ
કૃષ્ણા	જૂરાલા
મૂસી	ઉસ્માનસાગર
માંજરા	નિઝામ સાગર
કૃષ્ણા	પ્રકાશમ બરાજ
ગોદાવરી	પોલાવરમ
કૃષ્ણા	તેલગૂ ગંગા
પેઢાવાગૂ	કોલીસાગર
મૂસી	હિમાયત સાગર
ગોસ્થાની	તાટીપૂડી
ગોદાવરી	ઇંચમપલ્લી
કૃષ્ણા	પૂલીચિંતાલા
સંકેસુલા, મૂસી	ઇલમપલ્લી, સિંગૂર, દૂમાગુંડમ
ગોદાવરી	રામાગુંડમ

ਬિહાર

નરી કા નામ	બાંધ કા નામ
બડુઆ	બડુઆ જલાશય
બરાકર	મૈથન ડેમ
બરાકર	તિલેયા ડેમ

બુન્ધાંધ

નદી કા નામ	બાંધ કા નામ
ચંદન	ચંદન ભંડાર
દામોદર	પંચર પહાડી
દામોદર	તેનુઘાટ
કોનાર	કોનાર
સુવર્ણરેખા	ગેટ્સુડ

ગુજરાત

નદી કા નામ	બાંધ કા નામ
બનાસ	દાંતીવાડા
માછુંદરી	માછુંદરી સિંચાઈ યોજના
માહી	કદાના જલાશય
રાવલ	રાવલ સિંચાઈ યોજના
સાબરમતી	ધરોઈ
સકરા	ટાપર
શતરૂંજી	શતરૂંજી સિંચાઈ યોજના
તાપી	ઉકાઈ

હિમાચલ પ્રદેશ, પંજાਬ તથા હરિયાણા

નદી કા નામ	બાંધ કા નામ
બ્યાસ	પੌંગ, પન્ડોહ
સતલુજ	ભાખડા, નાથ્યા
રાવી	ਬૈરાસિડલ, ચામેરા, રણજીત સાગર

જમ્મુ ઔર કાશ્મીર

નદી કા નામ	બાંધ કા નામ
ચિનાબ	બાગ્લીહાર, દૂલહસ્તી, સલાલ, સાવલકોટ, કિત્રાઈ ધરણ
झોલમ	ઉરી
સિંધુ	નિમૂ બાગ્ઝો
સરુ	ચૂરક

બુદ્ધિજીનું

નદી કા નામ	બાંધ કા નામ
કિશનગંગા	કિશનગંગા
મરુસૂદાર	પાકલ ડૂલ ધરણ

કર્નાટક

નદી કા નામ	બાંધ કા નામ
અર્કવલ્લી ઔર કુમુદવથી	ચામરાજાસાગર
ભદ્રા	ભદ્રા જલાશય
ઘાટપ્રભા	હિડકલ
હરંગી	હરંગી જલાશય
કાબિની	કાબિની
કૃષ્ણા	નારાયણપુર
મુખ્ય કાવેરી	કૃષ્ણરાજ સાગર
મલપ્રભા	ઇંદિરા ગાંધી
શરાવતી	લિંગાનામવિક
તલકાલલે	તલકાલલે
તુંગભદ્રા	તુંગભદ્રા
વેદાવતી	વાળી વિલાસ સાગર
ઘટપ્રભા	ધૂપદલ
કૃષ્ણા	જલમાટ્ટી
કૃષ્ણા	બસવા સાગર
કૃષ્ણા	ગારૂરા
મલપ્રભા	નવિલ તીર્થ
તુંગા	ગજનૂરુ ધરણ
ઘટપ્રભા	શ્રાજાલખમાગૌડા
મલપ્રભા	રેણૂકા
તુંગા	ઉપર તુંગા
ભદ્રા	ભદ્રા
તુંગભદ્રા	તુંગભદ્રા
હેમાવથી	હેમાવથી
ચક્રા	સવેહાકલૂ

બુદ્ધિજીનું

નદી કા નામ	બાંધ કા નામ
વરાહી	મની
કાલી	સુપા, કોડાસાલી કદ્રા
હરિદ્રા	શાંતી સાગરા
કાવેરી	કૃષ્ણ રાજ સાગર

કેરલ

નદી કા નામ	બાંધ કા નામ
કાંબિની વાયનાડ	બનસુરા સાગર
મલમપુજ્જાં	મલમપુજ્જા
ભારનપુજ્જાં	મલમપુંછા, મંગલમ, મીનકરા, ચુલીયાર, પોથુંડુંજા વાલાયાર, કાંજીરાપુંજા
ચલ્લાકુંડી	પુરબીકુલમ, ભુનાકડબૂ, પેરુવરીપલ્લભ
પસ્બા	પસ્બા કાકકી મોઝીયાર, અલુનકલ, અનાથંડે, વેલુથોડૂ
પેરીયાર	ઇડુક્કી, પોનભુડી, કુંડલા, મટૂપાંટી, નેરીયામંગલમ्
મુશીરાપુરા	મુન્નાર
અયલાર	પોથુંડી
કરુવન્નૂર	પીચી
નયર	નેયર
વડકકાનચેરી	વજાની

મધ્યપ્રદેશ

નદી કા નામ	બાંધ કા નામ
બરના	બરના
ચંબલ	ગાંધી સાગર
મહાનદી	મહાનદી જલાશય પરિયોજના
તવા	તવા
નર્મદા	ઇંદ્રસાગર, ઓંકારેશ્વર
સોન	વાનસાગર

બુદ્ધિજીનું

નરી કા નામ	બાંધ કા નામ
વैનગંગા	ભીમગઢ
બેતવા	રાજધાટ, મતાતિલા, પસ્થિવા
સાંક	ટિગરા
સિંધ	મોહિનીસાગર

મહારાષ્ટ્ર

નરી કા નામ	બાંધ કા નામ
અંબી	તાનાજી સાગર
અનર	અનર
બાગ	સિરપુર
ભોગવતી	રાધાનગરી
બોલદવાડી સ્ટ્રીમ	કોલકવાડી
ગિરવી	ઇટિયાડોહ
ગોદાવરી	પૈઠણ (આયકવાડી)
કઢવા	કરંજવાન
કટેપુર્ના	કટેપુર્ના
કોયના	કોયના
કૃષ્ણા	ધોમ
મુલા	મૂલા
મુઠા	ખડકવાસલા
પ્રવરા	ભંડારદરા
નિર્ગુણ	નિર્ગુણ
પવના	પવના
પેંચ	કામટીખેરી
પૂર્ણા	સિદ્ધેશ્વર
પૂર્ણા	યેલદરી
પુસ	પુસ
વાઘડી	વાઘડી
વુના	કન્હોલી

બુર્જિનું

નદી કા નામ	બાંધ કા નામ
યેલવંડી	ભાટઘર
તેરણા	તેરણા
મોશી	વીર બાજી પાલસકર
માતસા	માતસા
માંજરા	માંજરા
પંજારા	આવકલપાડા
વેન્ના	કન્હેર
ભીમા	ઉજની
તાન્સા	તાન્સા
વૈતરણ	વૈતરણા
ગોદાવરી	ઓઝારખેડ
વैનગંગા	ગોસેખુર્દ
ભીમા	ભીમા ધરણ

ઓડિશા

નદી કા નામ	બાંધ કા નામ
કોલાબ	ઊપરી કોલાબ
મચકુંડ	જલાપુત
મહાનદી	હીરાકુંડ
સલિયા	સલિયા
સંખા	મંદિરા
જૌક	પટેરા
બ્રાહ્મણી	રેંગાલી

રાજસ્થાન

નદી કા નામ	બાંધ કા નામ
ચંબલ	જવાહર સાગર
ચંબલ	રાણા પ્રતાપ સાગર
ગોમતી	જયસમંદ ટેંક

બુર્જિંગનુ

તમિલનாડૂ

નદી કા નામ	બાંધ કા નામ
અલિયાર	અલિયાર
અમરાવતી	અમરાવતી
હિમસ્ખલન સ્ટ્રીમ	હિમસ્ખલન
ભવાની	લોઅર ભવાની
ભવાની	અપર ભવાની
કાવેરી	મેટ્ટૂર (સ્ટેનલી)
પન્ના	પન્ના
ગતાનંદી	ગતાના
કરુપ્પનાથિ	કરુપ્પનાથિ
કોડયાર	કોડયાર
કોડયાર	પીચીપરાઈ
કુણ્ડાહ	કુણ્ડાપલમ
મણિમુથાર	મણિમુથર
મુકુર્તી	મુકુર્તી
નિરાર	લોઅર નિરાર
પલાર	તિરુમૂર્તિ
પલાર-પોરાલંદર	પાલર પોરંડલર
પરાલયાર	પેરુન્ચાની
પરમ્બિકુલમ	પરમ્બિકુલમ
પરપલપર	પરપલલર
પારસન કી ઘાટી સ્ટ્રીમ	પારસન કી ઘાટી
પૈગંબાહલ્લા	પૈગંબાહલ્લા
પેરિયાર	પેરિયાર
પોન્નૈયાર	સથનૂર
પોર્થિમુડ સ્ટ્રીમ	પોર્થિમુડ
રમાનાડી	રામાધિ
સૈંડી નાલા સ્ટ્રીમ	સૈંડી નાલા
શોલેયર	શોલેયર
થમ્બરાપરાની	થમ્બરાપરાની

બુદ્ધિજીલુ

નદી કા નામ	બાંધ કા નામ
કરમપુજા કી સહાયક નદી	પશ્ચિમી કૈચમેટ
વૈગાઈ	વૈગર્ડ
વરાહપાલમ પશ્ચિમ	પશ્ચિમ વરપાલમ

ઉત્તરાંચલ

નદી કા નામ	બાંધ કા નામ
ભાગીરથી	મનેરી ભાલી પનબિજલી પરિયોજના (ચરણ-1)
રામગંગા	રામગંગા
ગંગા	ટિહરી

ઉત્તર પ્રદેશ

નદી કા નામ	બાંધ કા નામ
રિહંદ	ଓબરા
રિહંદ	રિહંદ
ટોંસ	ઇચરી
બેતવા	માતાટીલા

પશ્ચિમ બંગાલ

નદી કા નામ	બાંધ કા નામ
કાંગસબાતી ઔર કુમારી	કાંગસબાતી-કુમારી
મયુરાક્ષી	મસાનજોર
ગંગા	ફરકકા

જારખંડ

નદી કા નામ	બાંધ કા નામ
બારાકાર	તિલેયા, મૈથન ધરણ
સ્વર્ણરેખા	ચંદીલ ધરણ
સ્વર્ણરેખા	પાલના
કોનાર	કોનાર
દામોદર	પનચેત

બુદ્ધિજીલુ

ભારત મેં અન્ય ઝીલોં

ऊપર વર્ણિત ઝીલોં કે અતિરિક્ત દેશ મેં કર્ઝ છોટી ઔર બડી ઝીલોં હુંએ હુંએ। નીચે દી ગઈ તાલિકા મેં કુછ અન્ય મહત્વપૂર્ણ ઝીલોં કા વર્ણન કિયા ગયા હૈ।

ભારત કી કુછ અન્ય મહત્વપૂર્ણ ઝીલોં કી પ્રમુખ વિશેષતાએં:

નામ	સ્થાન	આયામ	ભંડારણ
ફટેહસાગર ઝીલ (રાજસ્થાન)	ઉદયપુર શહર ઉત્તર-પશ્ચિમ	લમ્બાઈ: 2.6 કિમી, ચૌડાઈ: 1.8 કિમી ઔસત ગહરાઈ: 5.4 મીટર અધિકતમ ગહરાઈ: 13.4 મીટર, ક્ષેત્રફળ: 4.0 વર્ગ કિમી	સકલ, જીવિત ઔર મૃત ભંડારણ, ક્ષમતા: ક્રમશ: 12.1, 7.0 ઔર 5.1 3 મિલિયન ઘન મીટર
ઉદયસાગર ઝીલ (રાજસ્થાન)	ઉદયપુર શહર સે 13 કિમી દૂર	લમ્બાઈ: 4.0 કિમી, ચૌડાઈ: 2.5 કિમી, ગહરાઈ, 10.7 મીટર,	સકલ, જીવિત ઔર મૃત ભંડારણ ક્ષમતા: ક્રમશ: 31.15, 27.6 ઔર 3.5 મિલિયન ઘન મીટર
સરદારસમંદ ઝીલ (રાજસ્થાન)	પાલી, જોધપુર સે 55 કિ.મી. દક્ષિણ મેં। સુકરી ઔર ગુહિયા નદિયોં કે સંગમ પર	અધિકતમ ગહરાઈ 7.6 મીટર, ક્ષેત્રફળ: 36 વર્ગ કિમી	ક્ષમતા: 88 મિલિયન ઘન મીટર
રાજસમંદ ઝીલ (રાજસ્થાન)	ઉદયપુર શહર સે લગમગ 65 કિ. મી. કી દૂરી પર રાજસમંદ જિલે મેં કાંકરોલી । અક્ષાંશ વ રેખાંશ $25^{\circ}04'$ ઉત્તર તથા $73^{\circ}48'$ પૂર્વ	લમ્બાઈ: 7.0 કિમી, ચૌડાઈ: 2.5 કિમી	સકલ, જીવિત ઔર મૃત ભંડારણ ક્ષમતા: ક્રમશ: 107.2, 98.7 ઔર 8.5 મિલિયન ઘન મીટર
રામગઢ તાલ (રાજસ્થાન)	જયપુર કે ઉત્તર પૂર્વ મેં 59 કિ.મી. અક્ષાંશ વ રેખાંશ $27^{\circ}03'$ ઉત્તર તથા $76^{\circ}04'$ પૂર્વ	ઔસત ગહરાઈ: 4.6 અધિકતમ ગહરાઈ: 18.0 મીટર, ક્ષેત્રફળ: 760 વર્ગ કિમી	સકલ ઔર જીવિત ભંડારણ ક્ષમતા: 58.98 મિલિયન �ન મીટર

બુવ્ધિજિલ

નામ	સ્થાન	આયામ	ભંડારણ
સાંભર ઝીલ (ખારે પાની કી ઝીલ) રાજસ્થાન	જયપુર કે પશ્ચિમ મેં લગભગ 64 કિ. મી., અક્ષાંશ વ રેખાંશ: 27°00' ઉત્તર તથા 75°00' પૂર્વ, સમુદ્ર તટ સે ઊચાઈ: 360 મીટર	લમ્બાઈ: 32.0 કિમી, ગહરાઈ: 22.0 મીટર, જળ ગ્રહણ ક્ષેત્ર: 233.0 વર્ગ કિમી	
ફુલેરા ઝીલ (ખારે પાની કી ઝીલ) રાજસ્થાન	સાંભર કે ઉત્તર પશ્ચિમ મેં 65 કિમી, અક્ષાંશ વ રેખાંશ: 27°12' ઉત્તર તથા 74°34' પૂર્વ	ક્ષેત્રફળ: 2 વર્ગ કિમી	
દિવાના ઝીલ (ખારે પાની કી ઝીલ) રાજસ્થાન	સાંભર કે ઉત્તર પશ્ચિમ મેં 60 કિમી: અક્ષાંશ વ રેખાંશ: 26°52' ઉત્તર તથા 75°11' પૂર્વ	ક્ષેત્રફળ: 2 વર્ગ કિમી	
પિછોલા ઝીલ (રાજસ્થાન)	ઉદયપુર શહર કા પશ્ચિમી ભાગ। અક્ષાંશ વ રેખાંશ: 24°34' ઉત્તર તથા 73°41' પૂર્વ, સમુદ્ર તટ સે ઊચાઈ: 587 મીટર	અધિકતમ લમ્બાઈ: 3.6 કિમી, અધિકતમ ચૌડાઈ 2.6 કિમી। ન્યૂનતમ ચૌડાઈ: 1.93 કિમી, ઔસત ગહરાઈ: 4.5 મીટર, અધિકતમ ગહરાઈ: 10.5 મીટર, ક્ષેત્રફળ: 10.8 વર્ગ કિમી	સકલ: ભંડારણ ક્ષમતા: 13.67 મિલિયન ઘન મીટર
રંગસાગર ઝીલ કી શૃંખલા (રાજસ્થાન)	ઉદયપુર શહર કા મધ્યમ ભાગ	ઝીલ લમ્બાઈ: 1.03 કિમી, ચૌડાઈ: 0.25 કિમી અધિકતમ ગહરાઈ: 7.0 મીટર, ક્ષેત્રફળ: 0.136 વર્ગ કિમી	
સ્વરૂપસાગર ઝીલ (રાજસ્થાન)	રંગસાગર ઝીલ કે દક્ષિણ મેં		પિછોલા – સ્વરૂપસાગર ઝીલ પરિસર કી સકલ, જીવિત ઔર મૃત ભંડારણ ક્ષમતા: ક્રમશ: 13.7, 9.0 ઔર 4.67 ઘન મિલિયન મીટર

બુવ્ધિનુ

નામ	સ્થાન	આયામ	મંડારણ
નાલશ્વર ઝીલ (ગુજરાત)	અહમદાબાદ સે 60 કિમી દક્ષિણ પશ્ચિમ મેં, અક્ષાંશ વ રેખાંશ: $22^{\circ}47'$ ઉત્તર તથા $72^{\circ}03'$ પૂર્વ, સમુદ્ર તટ સે ઊંચાઈ: 11.5 મીટર।	જલ ગ્રહણ ક્ષેત્ર 115 વર્ગ કિમી	
વુલર ઝીલ (જમ્મૂ-કશ્મીર)	શ્રીનગર સે 60 કિલોમીટર, (બાંદીપોર ઔર સોપોર કે બીચ)	લમ્બાઈ: 24 કિમી, ચૌડાઈ: 10 કિમી	
મિરગુડઝીલ (જમ્મૂ-કશ્મીર)	શ્રીનગર સે 15 કિમી ઉત્તર-પશ્ચિમ મેં, અક્ષાંશ વ રેખાંશ: $34^{\circ}08'$ ઉત્તર, તથા $40^{\circ}38'$ પૂર્વ, સમુદ્ર તટ સે ઊંચાઈ: 1580 મીટર	અધિકતમ ગહરાઈ: 1.05 મીટર, ક્ષેત્રફળ: 3 વર્ગ કિમી	
રેણુકા ઝીલ (હિમાચલ પ્રદેશ)	નાહન, શિમલા કે દક્ષિણ પશ્ચિમ મેં 173 કિમી કી દૂરી પર, અક્ષાંશ વ રેખાંશ $30^{\circ}36'$ ઉત્તર તથા $77^{\circ}27'$, પૂર્વ, સમુદ્ર તટ સે ઊંચાઈ: 700 મીટર ઊપર	લમ્બાઈ: 1.5 કિમી, ચૌડાઈ: 0.3 કિમી ન્યૂનતમ ગહરાઈ: 5.0 મીટર, અધિકતમ ગહરાઈ: 10.0 મીટર, ક્ષેત્રફળ: 0.5 વર્ગ કિમી	
ઊપરી ભોપાલ ઝીલ (મધ્ય પ્રદેશ)	ભોપાલ શહર અક્ષાંશ વ રેખાંશ: $23^{\circ}25'$ ઉત્તર તથા $77^{\circ}15'$ પૂર્વ, સમુદ્ર તટ સે ઊંચાઈ: 508 મીટર ઊપર	ન્યૂનતમ ગહરાઈ: 3 મીટર, અધિકતમ ક્ષેત્ર: 10 મીટર, મૂલ ક્ષેત્રફળ: 195 વર્ગ કિમી	
ચંડપણ ઝીલ (મધ્ય પ્રદેશ)	રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન મેં શિવપુરી સે 5 કિમી પૂર્વ મેં। અક્ષાંશ વ રેખાંશ $25^{\circ}26'$ ઉત્તર તથા $77^{\circ}42'$ પૂર્વ, સમુદ્ર તટ સે ઊંચાઈ: 450 મીટર ઊપર	અધિકતમ ગહરાઈ: 12 મીટર, ક્ષેત્રફળ: 2 વર્ગ કિમી	

બુવ્ધિજીનું

નામ	સ્થાન	આયામ	મંડારણ
સાગરઝીલ (મધ્ય પ્રદેશ)	સાગર શહર અક્ષાંશ વ રેખાંશ: 23°50' ઉત્તર તथા 78°45' પૂર્વ। અધિકતમ સમુદ્ર તટ સે ઊંચાઈ: 517 મીટર	અધિકતમ લમ્બાઈ: 1.247 કિમી, ચૌડાઈ: 1.207 કિમી। પરિધિ: 5.23 કિમી। અધિકતમ ગહરાઈ : 5. 38 મીટર, औસત ગહરાઈ 2.48 મીટર ક્ષેત્રફળ: 1.07 વર્ગ કિમી; ક્ષમતા: 4 મિલિયન ઘન મીટર	
અગરતલા ઝીલ	ત્રિપુરા કા અગરતલા શહર અક્ષાંશ વ રેખાંશ : 20°15' ઉત્તર તથા 92°10' પૂર્વ, સમુદ્ર તટ સે ઊંચાઈ: 40 મીટર સે 0 પર	1950 મેં અધિકતમ ગહરાઈ 20 મીટર સે ઘટાકર 6 મીટર કર દી ગઈ હૈ 1950 મેં 12 વર્ગ કિમી સે ઝીલ કા જલ પ્રસાર ક્ષેત્ર ઘટકર લગામગ 6 વર્ગ કિમી રહ ગયા	
દીપર ઝીલ (অসম)	গুৱাহাটী શহর સે 10 কિમી દક્ષિણ পশ্চিম મেঁ। અક્ષાંશ વ રેખાંશ: 26°10' ઉત્તર તથા 91°45' પૂર્વ, સમુદ્ર તટ સે ઊંચાઈ: 53 મીટર	અધિકતમ ગહરાઈ: 4 મીટર ક્ષેત્રફળ: 40 વર્ગ કિમી	
પાખલ ઝીલ (કર્નાટક)	વಾರंಗಲ સે 40 કિમી પૂર્વ મેં અક્ષાંશ વ રેખાંશ: 17°57' ઉત્તર તથા 80°00' પૂર્વ, સમુદ્ર તટ સે ऊંચાઈ: 85—90 મીટર ઉપર	ક્ષેત્રફળ: 15 વર્ગ કિમી	

બુવ્ધિજીનું

નામ	સ્થાન	આયામ	મંડારણ
કૃષ્ણરાજ સાગર ઝીલ (કર્નાટક)	મैસૂર શહર, અક્ષાંશ વ રેખાંશ: 18°45' ઉત્તર તથા 80°10' પૂર્વ, સમુદ્ર તट સે ઊંચાઈ: 100 મીટર	ઔસત ગહરાઈ: 30 મીટર, અધિકતમ ગહરાઈ: 100 મીટર, ક્ષેત્રફળ: 75 વર્ગ કિમી	
સુલ્તાનપુર ઝીલ (હરિયાણા)	ગુડ્ગાંવ સે 15 કિમી પશ્ચિમ મેં અક્ષાંશ વ રેખાંશ: 28°28' ઉત્તર તથા 76°55' પૂર્વ, સમુદ્ર તટ સે ઊંચાઈ: 220–230 મી।	ક્ષેત્રફળ: 137 વર્ગ કિમી	

ઉત્તરાંચલ રાજ્ય મેં સ્થિત ઝીલો

જિલા	ઝીલોની સંખ્યા	કુલ ક્ષેત્રફળ	સમુદ્ર તટ સે ઊંચાઈ (મીટર)	ઝીલોની નામ
ઉત્તરકાશી	5	8.00	2,330 સે 3,352	ડોડીતાલ, નચિકેતાતાલ, બારસુતાલ, સિઆબતાલ, જખોલતાલ
ચમોલી	9	14.20	2,230 સે 3,900	બ્રહ્મતાલ, ઝલતાલ, ભીખેલાલ, સુખતાલ, દેવલ, લોકતાલ, બાસુકીતાલ, ત્રિજુગી નારાયણ ધિકારતાલ
ટિહરી	6	3.95	1,700 સે 4,450	મહાસર તાલ, મંસૂર તાલ, સહસ્ત્રતાલ, બંગાલીતાલ, નેકરીતાલ, ચંદિયારતાલ
રૂદ્રપ્રયાગ	1	2.00	2230	દેવરિયા તાલ
નૈનીતાલ	9	267.04	1,061 સે 1,600	ભીમ તાલ, નૌકુચિયા તાલ, સાત તાલ નૈનીતાલ, ખુરપાતાલ, ગરુડ તાલ, લોહાખમ તાલ, હરીશ તાલ, નલ દમેયંતી તાલ
ચમ્પાવત	1	1.50	1,500	શયામલા તાલ
કુલ	31	296.69		

યુવર્ણિજનુ

જલાશય: બાંધ

જલાશયોं કી રાજ્યવાર ઔર બેસિન વાર કુલ જલ સંગ્રહણ ક્ષમતા (તાલિકા પ્રપત્ર મે)

કુલ 188 મિલિયન હેક્ટેયર મીટર બરસાતી પાની મેં સે બડે બાંધો મેં 16.25 મિલિયન હેક્ટેયર મીટર પાની કા સંચય હોતા હૈ તથા 0.3 મિલિયન હેક્ટેયર મીટર મધ્યમ ક્ષમતા વાળે બાંધો મેં સંચય હોતા હૈ | દેશ મેં 7.67 મિલિયન હેક્ટેયર મીટર અતિરિક્ત પાની કે સંચય કે લિએ બાંધો કા નિર્માણ હો રહા હૈ તથા 13.10 મિલિયન હેક્ટેયર મીટર સંચય વિચારાધીન હૈ | અનુમાન હૈ કિ બાંધો સે ઉપલબ્ધ કુલ પાની કા જીવિત સંચય 37 મિલિયન હેક્ટેયર મીટર તક હો સકતા હૈ, જો બરસાતી પાની કા 19 પ્રતિશત તથા પ્રયોગ મેં આને વાળે પાની કા 55 પ્રતિશત હોગા |

(સોત: www.noah.dk)

તમિલનાડુ મેં બાંધો કી અધિકતમ સંખ્યા હૈ જબકિ કર્નાટક દૂસરે સ્થાન પર હૈ | ભારત મેં મધ્યમ, બડે ઔર કુલ જલાશયોં કા રાજ્યવાર વિતરણ તથા સિંચિત ક્ષેત્ર

રાજ્ય	મધ્યમ		બડે		કુલ ભંડાર	
	સંખ્યા	ક્ષેત્ર (હેક્ટેયર)	સંખ્યા	ક્ષેત્ર (હેક્ટેયર)	સંખ્યા	ક્ષેત્ર (હેક્ટેયર)
તમિલનાડુ	9	19,577	2	23,222	8,906	358,740
કર્નાટક	16	29,078	12	179,556	4,679	437,291
આંધ્ર પ્રદેશ	32	66,429	7	190,151	2,937	458,507
ઉડીસા	6	12,748	3	119,403	1,442	198,198
ગુજરાત	28	57,748	7	144,358	711	286,230
રાજસ્થાન	30	49,827	4	49,386	423	153,444
	5	12,523	8	71,711	125	96,695
ઉત્તર પ્રદેશ	22	44,993	4	71,196	66	334,840
મધ્ય પ્રદેશ	21	169,502	5	118,307	32	460,384
કેરલ	8	15,500	1	6,160	30	29,635
પશ્ચિમ બંગાલ	1	4,600	1	10,400	6	15,732
ઉત્તર પૂર્વ રાજ્ય	2	5,835	—	—	6	8,074

યુવર્ણિંગ

રાજ્ય	મધ્યમ		બડે		કુલ ભંડાર	
	સંખ્યા	ક્ષેત્ર (હેક્ટેયર)	સંખ્યા	ક્ષેત્ર (હેક્ટેયર)	સંખ્યા	ક્ષેત્ર (હેક્ટેયર)
હિમાચલ પ્રદેશ	—	—	2	41,364	3	41,564
મહારાષ્ટ્ર	—	39,181	—	115,054	—	273,750
હરિયાણા	—	—	—	—	4	282
કુલ	180	527,541	56	1,140,268	19,370	3,153,366

નદી બેસિન પરિયોજનાએ (વાંધ, વૈરાજ ઔર તટબંધ)

ક્ર.	નદી કા બેસિન	જીવિત ભણડારણ (બિલિયન ઘન મીટર)			
		પૂર્ણ હુઈ પરિયોજનાએ	પૂર્ણ હોને વાલી પરિયોજનાએ	પ્રસ્તાવિત પરિયોજનાએ	કુલ
1	સિંધુ (ભારતીય ક્ષેત્ર મેં ક્ષેત્ર)	13.83	2.45	0.27	16.55
2	ક) ગંગા	36.84	1.10	17.12	2.40
	ખ) બ્રહ્મપુત્ર, બ્રાક ઔર અન્ય	29.56	63.35	83.52	88.45
3	ગોદાવરી	12.51	10.65	8.28	31.44
4	કૃષ્ણા	34.48	7.78	8.28	31.44
5	કાવેરી	7.43	0.39	0.34	8.16
6	પેન્નાર	0.38	2.13	—	2.51
7	મહાનદી સે ગોદાવરી ઔર કૃષ્ણા સે પેન્નાર તક પૂર્વ કી ઓર બહને વાલી નદિયાઁ	1.63	1.45	0.86	3.94
8	પેન્નાર ઔર કન્યાકુમારી કે બીચ પૂર્વ બહને વાલી નદિયાઁ	1.42	0.02	—	1.44
9	મહાનદી	8.49	5.39	10.96	24.84
10	બ્રાહ્મણી ઔર વૈતરણી	4.76	0.24	8.72	13.72
11	સુવર્ણરેખા	0.66	1.65	1.59	3.90

બુદ્ધિજીલુ

ક્ર.	નદી કા વેસિન	જીવિત ભણ્ડારણ (બિલિયન ઘન મીટર)			
		પૂર્ણ હુઈ પરિયોજનાએँ	પૂર્ણ હોને વાલી પરિયોજનાએँ	પ્રસ્તાવિત પરિયોજનાએँ	કુલ
12	સાબરમતી	1.35	0.12	0.09	1.56
13	માહી	4.75	0.36	0.02	5.13
14	લુની સહિત કચ્છ ઔર સૌરાષ્ટ્ર કી પશ્ચિમ કી ઓર બહને વાલી નદિયાઁ	4.31	0.58	3.14	8.03
15	નર્મદા	6.60	16.72	0.46	23.78
16	તાપી	8.53	1.00	1.99	11.52
17	તાપી સે તાડરી તક પશ્ચિમ કી ઓર બહને વાલી નદિયાઁ	7.10	2.66	0.84	10.60
18	તાડરી સે કન્યાકુમારી તક પશ્ચિમ કી ઓર બહને વાલી નદિયાઁ	10.25	2.31	1.70	14.26
19	મ્યામાર (બર્મા) ઔર બાંગ્લાદેશ મેં બહને વાલી છોટી નદિયાઁ	0.31	—	—	0.31
	કુલ	173.73	75.42	132.30	381.45

5. भूजल - भूविज्ञान (एक)

विषय प्रवेश :

सदानीरा प्राकृतिक जल स्त्रोतों से मानव जैसे जैसे दूर जाकर अलग अलग प्रदेशों में बसने लगा, वैसे वैसे जीवन में अत्यावश्यक जल स्त्रोतों को खोजने के विविध मार्ग भी खोजने लगा। कदाचित् उष्ण काल में बहने वाले प्राकृतिक झरनों के अनुसंधान से अथवा पशुओं के पानी खोज करने के तरीके से, जमीन में विपुल मात्रा में जल हो सकता है ऐसा ज्ञान प्राप्त किया। जमीन के अंदर पानी हो सकता है यह बात समझने के बाद मनुष्य ने अति प्राचीन काल से खुदाई करने की कला का विकास किया। महाभारत काल पर्यंत कुऐं खुदवाने का शास्त्र पूर्णतः विकसित हो गया था ऐसा कहने के लिए कई आधार हैं। पांडव और कौरव किशोर अवस्था में गिल्ली-डंडा खेल रहे थे, तभी खेलते खेलते गिल्ली कुऐं में गिर गई। गुरु द्रोणाचार्य ने अपने तपः सामर्थ्य से गिल्ली को दर्भ की सहायता से बाहर निकाला था ऐसे संदर्भ मिलते हैं। ऋग्वेद तथा यजुर्वेद में 'कूप', 'वापी' ऐसे कुओं के संस्कृत समानार्थी शब्द ऋचा में समाविष्ट हैं। सरस्वती सिंधु सभ्यता में कुऐं बांधने का शास्त्र पूर्ण तरह से विकसित हो चुका था ऐसे पुरातत्व विज्ञान की खोजें दर्शाती हैं। तथापि, पश्चिमी देश वाद-विवाद में उलझे थे की जमीन में पानी कहां से, कब, कैसे आया। प्लेटो तथा समकालीन ग्रीक तत्त्वज्ञानी लोगों का मत था कि वाष्प जमीन में जाकर ठण्डा होता है और जल में रूपांतरित होता है। यह रूपांतरित जल झरनों द्वारा धरा से फिर से बाहर आता है। अरस्तू (ऑरिस्टॉटल) नामक विचारक का भी यह मत था। कुछ ग्रीक तत्त्वज्ञानी यह भी मानते थे की समुद्र का पानी जमीन में अंदर जाकर, बाहर शुद्ध रूप में आता है।

भारत देश में जल व्यवस्थापन का महत्व वेद काल से ज्ञात है। पर्जन्यमान ही केवल पानी की जननी है इसका ज्ञान ऋषि-मुनिओं ने दिया है। वर्षा से मिला हुआ जल दो अवस्था में विभाजित होता है। जमीनी-सतह से उपर बहने वाला भूपृष्ठीय जल तथा जमीन के अंदर का भूजल कहलाया जाता था। आज भी इन शब्दों का हम उपयोग करते हैं।

- i) पर्जन्यकाल में अथवा उसके बाद कुछ काल तक कुओं में पानी भरा रहता है और भूजलपृष्ठ जमीनी-सतह के नजदीक रहता है। ii) उष्ण काल में भूजल स्तर

गिर जाता है और सूखे तथा अनावृष्टि काल में कुओं से भूजल दृष्टि ओझल हो जाता है। इन दोनों स्थिति का अध्ययन प्राचीनतम काल से भारतवर्ष में था, और पर्जन्यमान एवं भूजल का प्रत्यक्ष संबंध है यह वास्तविकता उन्हे भलीभांति ज्ञात थी। भूजल के निकास के लिये बारव तथा बडे और सीढ़ी वाले कुएं तब बनाये जाते थे। भूजल स्तर को समझने के लिये बारव में अलग अलग गहराई में कुछ चिन्ह लगाये जाते थे, इससे पता चलता था भविष्य में जल उपलब्ध रहेगा अथवा जल का दुर्भिक्ष्य रहेगा! पानी की मात्रा को समझते हुए वह लोग कृषि-व्यवस्थापन करते थे।

आधुनिक भूजल-विज्ञान के जनक महर्षि वराह मिहिर ने जमीन की संरचना, मृदा का रंग, पत्थरों की रचना, पेड़ तथा जमीन में रहने वाले सरीसृपों का गहराई से अध्ययन किया। इन सभी घटकों का भूजल के साथ कैसा और कितना संबंध है, उसके प्रमाण और निष्कर्ष बृहत संहिता में प्रस्थापित किये हैं।

भूजल तांत्रिक भाषा में :

भूपृष्ठ के नीचे अस्तित्व होने वाले पानी को भूजल (Ground water) कहते हैं। उसे भूमिगत जल (Underground water) या भूमिजल नाम से भी जानते हैं। जमीन के नीचे पत्थरों में रहने वाले छेदों में, प्रस्तर संधियों में और जिन पत्थरों का क्षण हुआ है, उनके दरारों में तथा रेत जैसे असंहत स्तर में भूजल का विशालकाय संचय होता रहता है। यह भूजल का संचय जमीन से कभी निकट रहता है तो कभी भूगर्भ के अत्यंत गहराई में स्थित होता है। भूजल उपलब्धता 'स्थल, काल तथा गहराई' यह तीन आयामों पर निर्भर होती है। बरसात से पृथ्वी पर उपलब्ध होने वाला पानी का अलग अलग मार्गद्वारा वितरण होता रहता है। पानी का अधिकांश हिस्सा ढलान से नीचे प्रवाहित होता है, इस पानी को प्रवाहीजल (Runoff) कहा जाता है। जमीन पर छिले हिस्सों में पानी, ताल, तालाब, झीलों में संचित होता है और 'समुद्र' गहराई वाले पानी का विशाल भंडार है।

प्रवाहीजल तथा जमीन पर संचयित इकट्ठा हुए स्थिर जल के कुछ अंश का मृदा के रंध्रों से, असंहत स्तरों से और पत्थर में होने वाले दरारों से नीचे की ओर रिसाव होने लगता है। प्रवाहीजल तथा भूपृष्ठीय जल का काफी सारा अंश वाष्पीकरण द्वारा वातावरण में वापस चला जाता है। जमीन में रिसाव होने वाला पानी शिलातल (Bed Rock) में उचित स्थान पर संचयित होने लगता है, उसे ही भूजल के नाम से जाना जाता है। यह पूर्ण प्रक्रिया प्राकृतिक कारणों से कार्यप्रवण हुई होती है। कई वर्षों से चलती आ रही इस प्रक्रिया से भूजल संचय बढ़ता रहता है। शिलातल संपृक्त होने पर भूजल, उपर की दिशा में अपने आप बढ़ने लगता है। संपृक्त पानी के ऊपर के हिस्से को हम भूजलपृष्ठ (Water Table) कहते हैं। कुएं या बावड़ी के माध्यम से इसी भूजल को हम पुनः पृथ्वीतल पर लाते हैं। प्राकृतिक कारणोंवश

બૂજાણું

ભૂજલ ઝરને કે સ્વરૂપ મેં ભી બાહર આતા હૈ। નૈર્સર્ગિક ઝરને તથા પથર ઔર રેત અસંહત અતિસૂક્ષ્મ રંધ્રો સે (છેદોં સે) કેશાકર્ષણ (Capillary Action) દ્વારા ભૂજલ જમીન પર આકર ઉસકા બાધીકરણ હો જાતા હૈ।

જમીન કે નીચે પાની કા રિસાવ હોને કે કારણ પાની કા થોડા હિસ્સા મિટી કે આર્ડ્રતા (Soil Moisture) મેં પરિવર્તિત હો જાતા હૈ, તો કુછ પાની કા અંશ વનસ્પતિયો દ્વારા સોખ લિયા જાતા હૈ। પાની કા થોડા અંશ ખનિજ દ્રવ્યો કે સાથ રાસાયનિક પ્રક્રિયા દ્વારા બદ્ધ હો જાતા હૈ।

ભૂજલ કા પ્રાકૃતિક સંગ્રહણ

જમીન કે નીચે સખી જગહ પર ભૂજલ એક જૈસે પ્રમાણ મેં સંગ્રહીત નહીં હોતા। ભૂજલ સંચયન કે લિયે આગે આને વાલે કારણ ઉત્તરદાયી હૈ।

જમીન કી ઢલાન :

જમીન કી ઢલાન, પ્રવાહીજલ કી માત્રા તથા જમીન મેં નીચે રિસાવ કા પ્રમાણ યાં કારણ ભૂજલ સંચયન કે મહત્વપૂર્ણ ઘટક હૈનું। જમીન કી ઢલાન તીવ્ર હોને સે અધિકાધિક વર્ષા કા પાની પ્રવાહીજલ કે રૂપ મેં બહ જાયેગા। તીવ્ર ઢલાન મેં પાની કા રિસાવ હોને કી ક્ષમતા ક્ષીણ હોતી હૈ। ઢલાન અગર સૌમ્ય હૈ તો પ્રવાહીજલ કો જ્યાદા સમય મિલેગા ઔર પાની કે રિસાવ હોને કી પ્રક્રિયા પ્રગતીશીલ હો જાયેગી। તીવ્ર ઢલાન વાલે ક્ષેત્ર સે ભૂપૃષ્ઠીય જલ સંગ્રહીત હોતા હૈ તો સૌમ્ય ઢલાન સે રિસાવ બદકર ભૂજલ સંચય બદ જાતા હૈ।

પર્જન્યમાન :

ભૌગોલિક સ્થિતિ અનુસાર પર્જન્યમાન સે સંબંધિત ચાર મહત્વપૂર્ણ ઘટક હૈ। યાં ઘટક હૈનું i) પર્જન્યકાલ (Rain Hours, ii), પર્જન્ય વિતરણ (Rain Area, iii), પર્જન્ય બારંબારતા (Rain Frequency) ઔર iv) પર્જન્યતીવ્રતા (Rain Intensity).

પર્જન્યવૃષ્ટિ કિતને સમય તક, યાં એક પ્રમાણ હૈ કી કિતના પાની પૃથ્વી કે સતહ પર ગિરા। સાથ મેં યાં ભૂમાં મહત્વપૂર્ણ બાત હૈ કી કિતને ભૂમાં પર પર્જન્યવૃષ્ટિ હુઈ। કભી એસા હોતા હૈ કી કમ ભૂમાં પર વર્ષા હુઈ તો કભી એસા ભૂમાં હોતા હૈ કી કિસી બઢે ક્ષેત્ર પર વર્ષા કા પાની મિલા। પર્જન્યકાલ ઔર પર્જન્ય વિતરણ કે સાથ સાથ પર્જન્ય બારંબારતા યાં એક આધારભૂત ઘટક હૈ। બારંબારતા સ્પષ્ટ કરતી હૈ દિન મેં કિતને બાર વર્ષા હુઈ। ઊપર દિએ ગએ તીનોં ઘટકોં કે અલાવા પર્જન્ય તીવ્રતા યાં વર્ષા કે પાની કા એક અત્યાવશ્યક પ્રમાણ હૈ। કમ સમય મેં અધિક વર્ષા હુઈ તો વર્ષા જલ પ્રવાહીજલ કે રૂપ મેં બહ જાયેગા। પ્રસ્તર-રંધ્રો મેં યા પથરોં કી દરારોં મેં સે પાની કે નીચે રિસાવ કે લિએ ધીમી વર્ષા કી આવશ્યકતા હોતી હૈ। જૈસે-જૈસે

બુદ્ધિજીનું

પાની નીચે—નીચે જાતા હું વैસા ઉપરી સતહ કે રંધ્રે (છેદ) રિક્ત હોતે જાતે હું। પર્જન્યકાલ મેં પર્જન્ય વિતરણ, પર્જન્ય બારંબારતા તથા પર્જન્ય તીવ્રતા કે તાલમેલ સે હી ભૂપૃષ્ઠીય જલ સંગ્રહણ હોતા હું ઔર ભૂજલ કા સંચય હોતા જાતા હું। ભૂપૃષ્ઠીય જલ કે સંગ્રહણ કે લિયે આવશ્યક પર્જન્ય ગુણર્ધર્મ (કાલ, વિતરણ, બારંબારતા તથા તીવ્રતા) ભૂજલ કે સંચય કે લિએ અચ્છે સાબિત નહીં હોતે હું। કમ કાલ મેં અધિક પર્જન્યવૃદ્ધિ ભૂપૃષ્ઠીય સંગ્રહણ કે લિએ ઉપયુક્ત હૈ તથા દીર્ઘકાલ મેં સૌચ્ય વૃષ્ટી ભૂજલ કે સંચય કે લિએ સહાયક હોતી હું।

મિટ્ટી કી જલ સંપૃક્તી :

દલદલી પ્રદેશ મેં મિટ્ટી કી જલસંપૃક્તી દીર્ઘ કાલ રહતી હૈ। એસે પ્રદેશ મેં, વર્ષા કે પહલે હી મિટ્ટી કે રંધ્રો મેં પાની અગાર સમાહિત હૈ તો વર્ષા કે પાની કા પ્રવેશ સંભવ નહીં હોય પાતા। દીર્ઘકાલ તક પાની ટિકા રહા તો કાલાંતર મેં જમીન, દલદલી પ્રદેશ મેં બદલ જાતી હૈ। રેત કે અસંહત સ્તરોં મેં પાની કા રિસાવ જલ્દ ગતિ સે નીચે કી ઓર હોતા હૈ। અસંહત સ્તરોં કા ક્ષેત્રફલ અગાર કમ હૈ તો સ્તર જલ્દી જલસંપૃક્ત હો જાતે હૈ ઔર જલ્દી હી સૂખ ભી જાતે હૈ।

પથરોં કી સરંધ્રતા :

સરંધ્રીત (Porous) પથરોં મેં વર્ષા જલ અધિક માત્રા મેં તથા જલ્દ ગતિ સે પ્રવેશ કરતા હૈ। સરંધ્રતા કી આરપાર અખંડતા (Permeability), જ્યાદા માત્રા મેં પાની કે રિસાવ તથા અધિક માત્રા કે સંચયન કે લિયે ઉપયુક્ત હોતી હૈ। 'કલે' યા 'લોમી' મિટ્ટી કે સ્તર સરંધ્રતા અધિક હોને કે બાદ ભી ઉસકે સૂક્ષ્મ રંધ્રોં સે પાની કા વહન આસાની સે નહીં હોતા। લાઈમસ્ટોન કે વિલયન (Solution Activity) સે તૈયાર હુએ ચૌડે યા સંકીર્ણ માર્ગ સે પાની વહન સહજ ગતિ સે હોતા હૈ।

વનસ્પતિ આચ્છાદન :

અવિરલ પેડ્ઝ પૌથોં સે પ્રવાહીજલ અવરોધિત હોતા હૈ ઔર એસે જગહ મેં અધિક માત્રા મેં પાની કા અવશોષણ હો જાતા હૈ।

વાતાવરણ :

સૂખે વાતાવરણ મેં હવા ભી સૂખી હી હોતી હૈ। એસે પ્રદેશ મેં વાષ્પીકરણ જલ્દ ગતિ સે હોતા હૈને ઇસલિએ સૂખે વાતાવરણ કે ભૂભાગ મેં જલ કા પ્રવાહીકરણ અલ્પ પ્રમાણ મેં હોતા હૈ। એસે ભૂભાગ મેં જમીન મેં પાની કા રિસાવ ભી કમ હોતા હૈ। આર્ડ્રતા વાલે ક્ષેત્ર મેં વાષ્પીકરણ મંદ ગતિ સે હોતા હૈ। એસે પ્રદેશ મેં પાની કે રિસાવ કી પ્રક્રિયા તીવ્ર ગતિ સે હો સકતી હૈ।

બૂજાણું

પથરોं કી સરચના :

ભૂજલ કા સંચય તથા ભૂજલ કા વહન, જમીન કે નીચે વાલે પ્રસ્તર સરચના (Rock Layers) પર નિર્ભર હોતા હૈ। પથરોં કી સરચના સરંધ્રીત હોને કે કારણ અનુકૂલ હૈ તો શિલાતલ (Bed Rock) મેં ભૂજલ સંચય જલ્દ ગતિ સે હોગા। ભૂતકાલ મેં હુએ પર્જન્ય સે નિર્મિત ભૂજલ કે કારણ પથર સંપૃક્ત હોતા રહતા હૈ।

ભારત કી ભૂજલ પરિસ્થિતિ:

ભારતીય ઉપમહાદ્વારાપ મેં ભૂજલ કી પરિસ્થિતિ કો સમજના કાફી જટિલ હૈ। ઇસકા કારણ ભારત એક ખડપ્રાય દેશ હૈ। યહોઁ કી ભૂવૈજ્ઞાનિક પરિસ્થિતિઓ મેં કાફી વિવિધતા હૈ। અલગ—અલગ પ્રદેશોં મેં જલવાયુ પરિસ્થિતિ અલગ—અલગ હૈ। ભૂવૈજ્ઞાનિક સરચનાઓં મેં સમય કે સાથ બદલાવ સે કાફી જટિલતા આ ચુકી હૈ। વર્ષોં સે ચલ રહે અધ્યયન સે યથ પતા ચલતા હૈ કે જલોઢ ક્ષેત્ર કે જલભૂત સતહી બેસિન સીમાઓં કો ભી પાર કર લેતે હૈ। મોટે તૌર પર જો ભૂજલ કી સ્થિતિ કો પ્રભાવિત કરને વાલી છિદ્રપૂર્ણ વ વિખંડિત સરચનાઓં કી ચદ્વાને ભારતવર્ષ મેં મિલતી હૈની। ઉનકે ઉપ—પ્રકાર કે બારે મેં આગે જાનકારી દી જા રહી હૈ।

- છિદ્રપૂર્ણ સરચનાએँ:
 - गૈર સમેકિત (Unconsolidated) સરચનાએँ
 - અર્ધ સમેકિત (Semi-Consolidated) સરચનાએँ
- સમેકિત (Consolidated) સરચનાએँ
 - (i) આગનેય તથા રૂપાંતરિત (જવાલામુખી તથા કાર્બોનેટ ચદ્વાનોં કે અતિરિક્ત)
 - (ii) જવાલામુખી ચદ્વાને
 - (iii) કાર્બોનેટ ચદ્વાને
 - (iv) સમેકિત તલછટી ચદ્વાને (કાર્બોનેટ ચદ્વાનોં કે અતિરિક્ત)

તાલિકા 1. ભારત મેં ભૂજલ પ્રણાલી

પ્રણાલી	ક્ષેત્ર	ભૂજલ કી ક્ષમતા
ગૈર સમેકિત સરચનાએઁ —જલોઢ ક્ષેત્ર	સિંધુ, ગંગા, બ્રહ્મપુત્ર કા મૈદાન	600 મીટર ગહરાઈ તક ભરપૂર ભૂજલ કી સંભાવના। બહુત વર્ષા કા ક્ષેત્ર હૈ ઔર ઇસલિએ પુનર્ભરણ સુનિશ્ચિત હોતા હૈ। ગહરે નલકૂપોં કે માધ્યમ સે બડે પૈમાને પર ભૂજલ દોહન/વિકાસ સંભવ હૈની
	તઠીય ક્ષેત્ર	યથોચિત વ્યાપક જલવાહી સ્તર લેકિન ખારે પાની કે આને કા ખતરા
	રેગિસ્ટાની ઇલાકે કા હિસ્સા— રાજસ્થાન ઔર ગુજરાત,	બહુત કમ વર્ષા તથા નગણ્ય ભૂજલ પુર્ણભરણ, લવણતા કા ખતરા, બડી ગહરાઈ પર ભૂજલ કી ઉપલબ્ધતા।

प्रणाली	क्षेत्र	भूजल की क्षमता
समेकित / अर्ध— समेकित संरचनाएं —तलछट, बेसाल्ट और क्रिस्टलीय चट्टानें	प्रायद्वीपीय क्षेत्र	उथले गहराई पर (20–40 मी) पर भूजल की उपलब्धता, कभी कभी अधिक गहराई (100–200 मी) पर भी भूजल मिलता है। परंतु पैदावार में असमानता रहती है।
पहाड़ी ढलान	पहाड़ी राज्य	जलभृत कम विकसित होने के कारण भूजल की जलभृत से निकासी तुरंत हो जाती है।

भारत में विभिन्न चट्टानों की संरचनाओं के गुण

गैर—समेकित छिद्रपूर्ण (**Un-consolidated Porous**) चट्टानों की संरचनाएँ:

- नए जलोढ़, पुराने जलोढ़ और तटीय जलोढ़ का समावेश
- भूजल के महत्वपूर्ण भंडार
- सिंधु—गंगा—ब्रह्मपुत्र मैदान में उपयुक्त जल—भूगर्भीय स्थिति और भूजल क्षेत्र में पाये जाते हैं।
- जलोढ़ जलभृत 600 मीटर तक गहरा हो सकता है।
- 250 से 4000 वर्ग मी/दिन तक संचरण क्षमता
- जलवाहकता 10 से 800 मीटर/दिन
- कुओं की जल उत्पादकता 1000 लीटर प्रति सेकंड तक होती है
- 40–100 लीटर प्रति सेकंड जल उत्पादकता को सामान्य माना जाता है

अर्ध समेकित (**Semi-consolidated**) झरझरा चट्टानों की संरचनाएँ:

- शैल्स, रेतीला पत्थर और चूना पत्थर का समावेश।
- गोंडवाना और तृतीयक संरचनाओं से संबंधित अवसादी जमाव
- रेतीले पत्थर वाले जलभृत काफी उपयुक्त होते हैं तथा प्रायद्वीप में मिलते हैं।
- अनुकूल परिस्थितियों में रेतीले पत्थर को जन्म देते हैं, क्षेत्र में बहते हुए कुएं भी मिलते हैं।
- 100 से 2300 वर्ग मी/दिन तक संचरण क्षमता
- 0.5 से 70 मीटर/दिन तक जल वाहकता
- 10 से 50 लीटर प्रति सेकंड जल उत्पादकता के कुएं मिलते हैं।

समेकित (Consolidated) चट्टान गठन

- (i) आग्नेय तथा रूपांतरित (ज्वालामुखी तथा कार्बोनेट चट्टानों के अतिरिक्त)
- (ii) ज्वालामुखी चट्टाने (iii) कार्बोनेट चट्टाने (iv) समेकित तलछटी चट्टोन (कार्बोनेट चट्टानों के अतिरिक्त)

- यह संरचनाएं देश के दो तृतीयांश क्षेत्र में मिलते हैं।
- सीमित भूजल की उपलब्धता
- भूजल वृद्धि और कृत्रिम भूजल पुनर्भरण की पूरी संभावना
- चट्टानों में बनी छिद्र उपलब्धता भूजल सुनिश्चित करते हैं
- 25 से 500 वर्ग मी / दिन पर संचरण क्षमता
- 0.05 से 15 मी/दिन की जल वाहकता
- कुओं की जल उत्पादकता 1–25 लीटर प्रति सेकंड पायी जाती है।

जलभूत के प्रकार (Aquifer Types)

जलभूत चट्टान का एक ऐसा भाग है जो भूजल को धारण करता है। वर्षा जल जमीन में रिसकर सतहों के नीचे रिक्त स्थानों पर एकत्रित होता है और भूजल कहलाता है। जलभूत के तीन मुख्य प्रकार हैं:

साधारण जलभूत या अनकन्फाईड जलभूत

साधारण जलभूत या अनकन्फाईड जलभूत आमतौर से देश में सब जगह पर मिलता है। यह जलभूत बाहरी वातावरण से जुड़ा रहता है। इसलिए इस जलभूत का पानी वातावरणीय दबाव को दर्शाता है।

सीमित (कन्फाईड) जलभूत

दूसरे जलभूत को कन्फाईड जलभूत या सीमित जलभूत कहा जाता है। दो कठिन चट्टानों के बीच यह पाया जाता है। यह जलभूत बाहरी वातावरण से जुड़ा नहीं होता है। इस जलभूत का पानी आमतौर से वातावरण दबाव से कई गुणा अधिक दबाव में होता है। इस जलभूत का भूजल पुनर्भरण क्षेत्र काफी ऊँचाई पर होता है। वह दबाव का निर्माण करता है। कई स्थानों पर यह दबाव बहते कुओं को जन्म देता है।

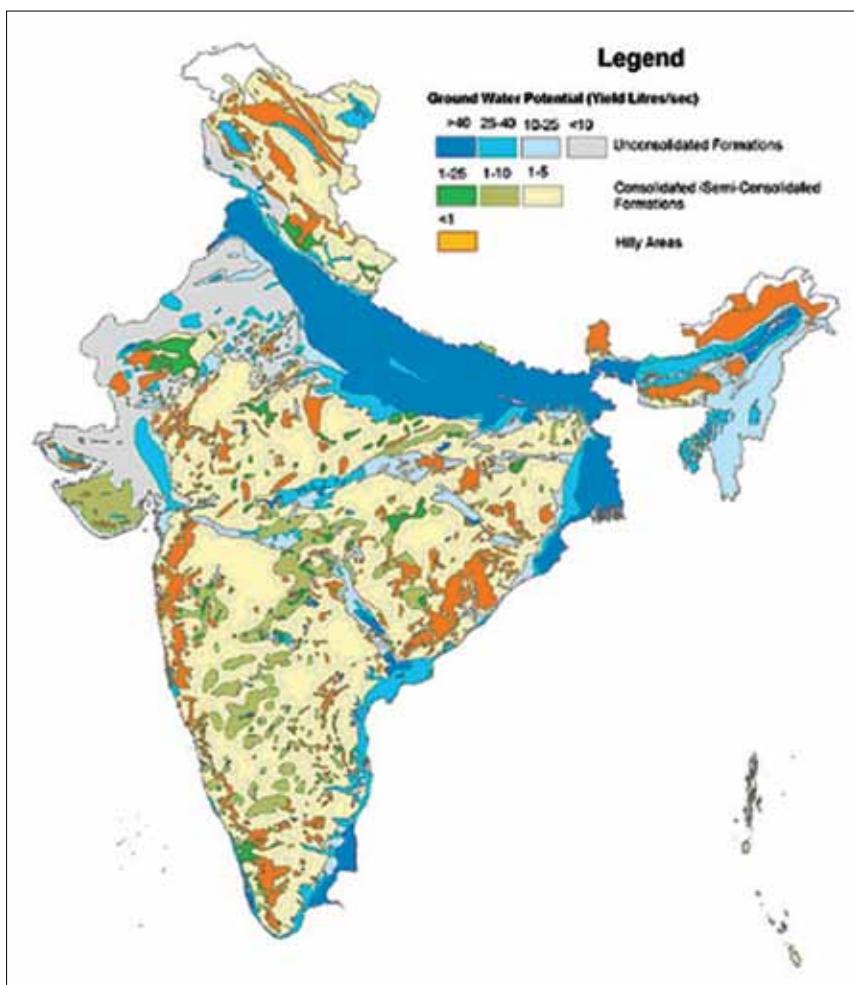
कन्फाईड जलभूत एक उप-प्रकार भी होता है उसे अर्ध कन्फाईड (अर्ध सीमित) जलभूत या लिकी जलभूत कहते हैं जिसमें दो कठिन चट्टानों में से एक चट्टान हल्की सी छिद्रदार होती है उसमें से धीरे-धीरे पानी का आवागमन होता रहता है।

બુવાંગું

અધિષ્ઠિત ભૂજલ પૃષ્ટ / ઉથલા અનકન્ફાઈન (Perched Waterable)

તીસરા જલભૂત અનકન્ફાઈન જલભૂત જૈસા હી હોતા હૈ લેકિન અંતર યહ હોતા હૈ કે મૂલ જલભૂત કે ઉપર કાફી બડા કઠિન ચદ્રાન હોતા હૈ ઔર ભૂજલ કા સંચય કરતા હૈ। એસે જલભૂત કો ઉથલા અનકન્ફાઈન જલભૂત કહા જા સકતા હૈ। ભૂજલ કી માત્રા એસે જલભૂત મેં સીમિત હોતી હૈ।

ભારત કા ભૂજલ વિજ્ઞાન માનવિત્ર

ચિત્ર 2.પરખા હુઆ જલભૂત

સ્ત્રોત : <https://www.e.education.psu.edu/earth111/node/911>

6. भूजल - भूविज्ञान (दो)

भूजल वितरण की ऊर्ध्वता

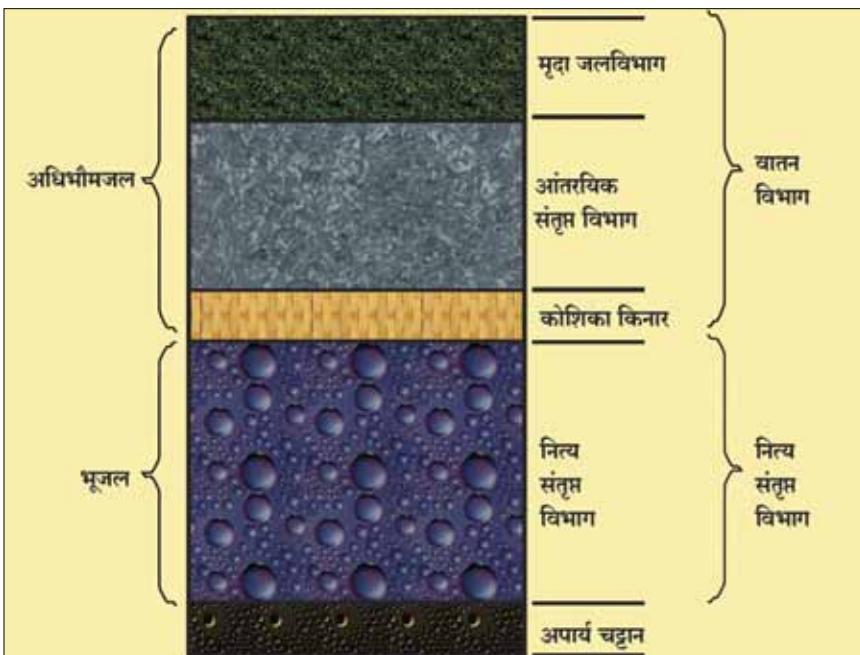
जमीन के नीचे भूजल का वितरण दो विभागों में होता है। इसमें पहला होता है वातन विभाग (Zone of Aeration) और नीचे वाला दूसरा नित्य संतृप्त विभाग (Zone of Saturation)। वातन विभाग वाली जमीन में एवं पत्थरों की दरारें, संधि में, रंधों में कुछ अंश पानी और कुछ अंश हवा भरी हुई होती है। सामान्य तौर से भू-कवच में एक वातन विभाग और एक संतृप्त विभाग होता है। वातन विभाग से उपलब्ध होने वाले पानी को अधिभौमजल (Vadose Water) कहा जाता है। भूपृष्ठ की स्थिति अनुसार वातन विभाग की गहराई बदलती रहती है। पर्वतीय क्षेत्रों में वातन विभाग ज्यादा गहराई वाला होता है और मैदानी प्रदेशों में गहराई कम होती है। वातन विभाग का तीन स्तरों में वर्गीकरण होता है। बाह्य स्तर को मृदाजल भाग (Soil Water Zone) ऐसी संज्ञा है। इस भाग में मिट्टी में समाहित पानी रहता है। बनस्पति यही पानी उपयोग में लाती है। दूसरा एवं मध्य स्तर आंतरिक संतृप्त भाग (Internal Vadose Zone) है। इसकी गहराई शून्य मीटर से लेकर सौ मीटर तक भी होती है। तीसरे एवं निचले स्तर को केशिका किनार (Capillary Fringe) से जाना जाता है। केशिका किनार की मोटाई, भूजल पृष्ठ (Water Table) से केशिकत्व के कारण जितने निचले भाग से पानी उपर खिंचा जा सकता है, उतनी ही होती है। सभी प्रदेशों में केशिका किनार रहेगी ही ऐसा आवश्यक नहीं है। मिट्टी तथा पत्थरों के रंधों के आकार के व्यस्त प्रमाण में केशिका किनार की मोटाई तय होती है। इसका अर्थ यह हुआ की रंधों का आकार अगर छोटा है तो केशिका किनार की मोटाई ज्यादा होगी।

लोहमन (1972) नाम के वैज्ञानिक ने केशिका किनार और असंहत कणों का अभ्यास करके आगे दी हुई जानकारी प्राप्त की है।

मृदाजल भाग और केशिका किनार के बीच में आंतरायिक संतृप्त भाग होता है। वर्षा ऋतु में भूजल की उच्चतम उचाई और शुष्क ऋतु में भूजल का निम्नतम स्तर, इतनी यह भाग की मोटाई होती है। दीर्घकालीन वर्षा ऋतु के बाद यह भाग पूरी तरह से जलसंतृप्त हो जाता है। तथापि, सूखे के काल में भूजलपृष्ठ नीचे जाने से इस भाग से पानी उपलब्ध नहीं हो पाता है।

બૂજાંગણુ

વાતન વિભાગ કે નીચે નિત્ય સંતૃપ્ત વિભાગ હોતા હૈ। ઇસી વિભાગ મેં ભૂજલ કા પૂર્ણ સંચય હોતા હૈ। ધરાતલ (Ground Surface) સે ભૂજલ પૃષ્ઠ ઔર ઉસકે નીચે વાલે ભૂજલ કે નિમ્નતર સ્તર પર ભૂજલ ઉપલબ્ધિ અવલંબિત હોતી હૈ। નિત્ય સંતૃપ્ત વિભાગ કા ભૂજલ પૃષ્ઠ જब ધરાતલ સે ઉપર ચઢ જાતા હૈ, એસી જગહ પર ઝરનોં કા ઉદગમ હોતા હૈ ઔર ભૂજલ જમીન પર ફેલને લગતા હૈ।

ભૂજલ વિતરણ કી ઊર્ધ્વતા

ભૂજલ કા પ્રકટ સ્વરૂપ

ઝરનો :

પ્રાકૃતિક કારણવશ જब ભૂજલ ધરાતલ સે બાહર આને લગતા હૈ વહા ઝરને (Springs) ઔર સ્નાવ (Seepage) નિર્મિત હો જાતે હૈન।

ભૂજલ જબ વિશિષ્ટ સ્થાન સે અથવા બિંદુ સે બાહર આને લગતા હૈ તબ ઉસે ઝરના કહતે હૈન। ઝરનોં સે બાહર નિકલને વાલે પાની કા બહાવ જલ્ડ ગતિ સે હોતા હૈ। એક યા અનેકોં બિંદુ સે એક હી સમય પર ભૂજલ ધરાતલ પર આતા હૈ તો સ્નાવ કહલાતા હૈ। સ્નાવ સે નિકલને વાલે પાની કે વહન કી ગતિ અત્યંત ધીમી હોતી હૈ। ઝરનોં સે તથા સ્નાવ સે નિકલને વાલા પાની ઢલાન કી તરફ આગે બહને લગતા

झरना, सुकिंदा, क्रोमाईइट माइन्स, सुकिंदा, ओडिशा

है। जल-भूविज्ञान (Hydrogeology) के दृष्टि से स्तरीय पत्थर (Layered Rock), भ्रशित (Faulted), सांधित (Jointed) और कार (Dyke) से विभाजित हुए अनुकूल संरचना वाले पत्थरों से झरनों की निर्मिती होती हैं।

झरनों से आमतौर पर ठंडा पानी बाहर निकलता है, तथापि गरम पानी तथा भाप के ऊंचे उड़ने वाले फव्वारों के रूप में भी पानी क्रमशः बाहर निकलता है। विस्फोटक स्वरूप वाले गर्म पानी के झरनों को गीजर (Geysers) अथवा ऊष्ण फव्वारों के नाम से जानते हैं।

ਸਾਮਾਨ्य ਕੁਆਂ

ਕੁਏਂ :

ਜਮੀਨ ਕੇ ਨੀਚੇ ਜਿਸ ਜਲਸ਼ੱਖਤ ਪਤਥਰਾਂ ਮੈਂ ਭੂਜਲ ਕਾ ਸੰਚਾਰ ਹੈ ਯਾ ਉਸਕਾ ਧੀਮੀ ਗਤਿ ਸੇ ਵਹਨ ਹੋ ਰਹਾ ਹੈ, ਐਸੇ ਜਲਧਾਰਕ ਸ਼ਿਲਾਓਂ ਸੇ ਪਾਨੀ ਉਪਲਬਧ ਕਰ ਲੇਨੇ ਕੇ ਲਿਏ ਕੁਆਂ ਕੀ ਖੁਦਾਈ ਕਰਨੀ ਪਡਤੀ ਹੈ। ਜਲਸ਼ੱਖਤ ਪਤਥਰ ਲਗਨੇ ਤਕ, ਜਮੀਨ ਸੇ ਲੇਕੇਰ ਨੀਚੇ ਤਲਾਂ ਤਕ ਜੋ ਗਡ੍ਹੇ ਕਿਧੇ ਜਾਤੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੁਏਂ ਕਹਾ ਜਾਤਾ ਹੈ। ਕੁਏਂ ਅਗਰ ਨਿਤ ਸ਼ੱਖਤ ਭਾਗ ਵਾਲੇ ਪਤਥਰ ਤਕ ਖੋਦੇ ਹੁਏ ਹੋਣੇ ਤੋਂ ਉਸਮੇ ਸਦਾ ਕੇ ਲਿਧੇ ਪਾਨੀ ਰਹਤਾ ਹੈ। ਧੀਮੀਆਂ ਕੇ ਮਾਧਿਮ ਸੇ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਕੇ ਕਿੱਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਹਰਾਈ ਤਕ ਜੋ ਗਡ੍ਹੇ ਬਨਾਏ ਜਾਤੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹੇ ਨਲਿਕਾਕੂਪ (Bore well) ਕਹਾ ਜਾਤਾ ਹੈ। ਐਸੇ ਕੁਆਂ ਸੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਹਰਾਈ ਸੇ ਪਾਨੀ ਉਪਲਬਧ ਹੋਤਾ ਹੈ।

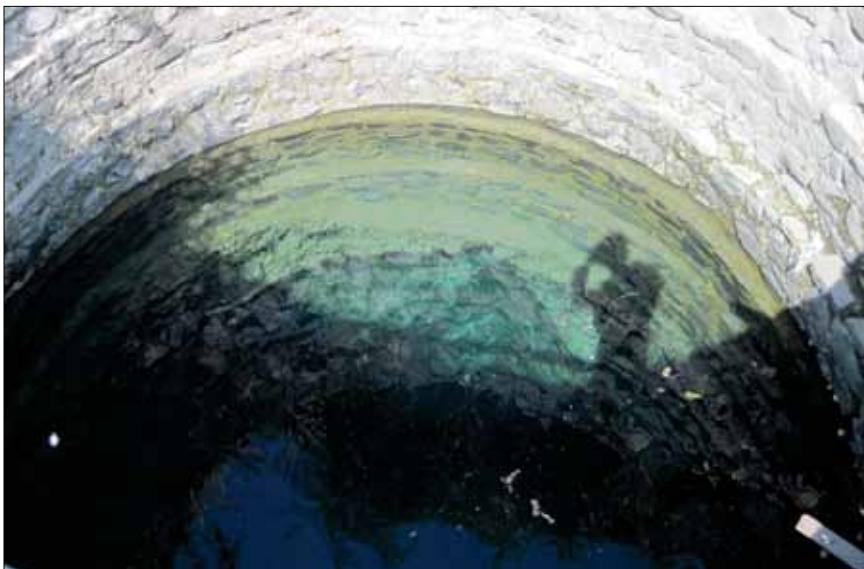
ਉਤਸੂਤ ਕੁਆਂ :

ਵਿਸ਼ਿ਷ਟ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੇ ਭੌਗੋਲਿਕ ਰਚਨਾ ਕੀ ਸਥਿਤੀ ਮੈਂ ਉਤਸੂਤ ਕੁਆਂ (Artesian well) ਕੀ ਖੁਦਾਈ ਹੋਤੀ ਹੈ। ਕਈ ਬਾਰ ਉਤਸੂਤ ਕੁਆਂ ਸੇ ਅਪਨੇ ਆਪ ਪਾਨੀ ਬਾਹਰ ਆਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਤਾ ਹੈ। ਐਸੇ ਕੁਆਂ ਕੋ ਪਰਿਵਾਹੀ ਕੁਏਂ (Flowing well) ਭੀ ਕਹਤੇ ਹਨ।

कनात :

इसवी सन पहली शताब्दी में इरान में कनात नामक सुरंगे खुदवाई जाती थीं। सुरंग से जल प्राप्त करने की यह विशेष कला विकसित हो कर मिस्र, ओमान, अरबस्थान, यमन, अफगानिस्तान, मध्य एशिया एवं चीन के वायव्य प्रांत तक फैल गई। मूलतः कनात के सुरंग बनाने वाले फारसी लोग थे, जिनकी एक स्वतंत्र जमात इरान में वसाहत करती थी।

कनात खुदवाने वाले जमात का प्रमुख प्रथमतः शुष्क तथा पहाड़ीवाले क्षेत्र में सर्वेक्षण करता था। उसके बाद में केवल एक ही व्यक्ति अंदर जा सके, इतने व्यास का कुआं खोदा जाता था। भूजल वहन का अभ्यास कर मुख्य कुओं को क्षितिज समांतर सुरंग से जोड़ा जाता था। एक बार भूजल वहन की दिशा का ज्ञान हो जाने पर उसी दिशा में 100, 300 या 500 मीटर दूरी पर गहराई तक जाने वाले कुऐं खोदे जाते थे। अपेक्षित मात्रा का जल प्राप्त होने तक कुओं की गहराई रखी जाती थी। इन सभी लम्बवत खड़े कुओं को एक आड़े बिलनुमा सुरंग से जोड़ा जाता था। सुरंग का मुँह पहाड़ी क्षेत्र के बाहर निकाला जाता था, जहां से पीने के लिए अथवा कृषि क्षेत्र विकास के लिए जल उपयोग में लाया जाता था। आज भी चीन, मोरोक्को एवं अमेरिका में कनात से पानी उपलब्ध किया जाता है। भारत में

भूजल भरित सामान्य कुआं

कनात जैसी सुरंगें राजस्थान में पायी जाती हैं। साथ में पहाड़ी क्षेत्र में थोड़ी उंचाई पर कुएँ खोद कर उसमें से कवेलू की नाली—व्यवस्था कर पानी लाया जाता है।

महाराष्ट्र के फलटण शहर में ऐसे कुएँ बनाये गये हैं। पेशवाई काल में महाराष्ट्र में ऐसे प्रकार के सुरंग बनाकर पानी व्यवस्थापन तथा वहन किया जाता था। केरल के कासरगोड जिले में मलबार पहाड़ी है। पहाड़ी में स्थापित पत्थरों में सुरंग बनाकर पानी उपलब्ध कर संग्रहण टाकी में जल—भंडारण किया जाता था और इस संग्रहीत जल का सिंचाई के लिए उपयोग किया जाता था।

कुओं के प्रकार, उपयुक्त जगह का चयन और भूजल मूल्यांकन के तरीके पानी का कुआँ:

पानी का कुआँ जमीन के अंदर एक छेद या शाट है और आमतौर पर उर्ध्वाधर होता है। भूजल को सतह पर लाने के लिए कुओं की जमीन में खुदाई की जाती है (टोड, 1980)। पानी के कुओं को वर्गीकृत करने के कई तरीके हैं, जैसे कुएं की गहराई, निर्माण की विधि, कुओं में भूजल के प्रवेश का तरीका, जलभूत का प्रकार (गैर—समेकित और समेकित संरचनाएँ), आदि (सर्मा, 2009, माइकल व अलम, 2008)।

खुले कुएँ:

खुले कुएँ, जिन्हें खोद कर तैयार किए कुओं के रूप में भी जाना जाता है। प्राचीन काल से ऐसे कुएँ लोकप्रिय हैं और छोटे पैमाने पर पानी की आपूर्ति (जैसे, घरेलू) करते हैं। इनका निर्माण गैर समेकित संरचनाओं (जैसे, जलोढ़ मैदानों और नदी के डेल्टाओं) और समेकित संरचनाओं (अपक्षय और खंडित हार्ड—रॉक संरचनाओं) दोनों में किया जा सकता है। खुले कुएं या तो गोलाकार या आयताकार हो सकते हैं। आमतौर पर गोल आकार कुएं अधिक टिकाऊ होते हैं। इसलिए जलोढ़ क्षेत्र में गोलाकार कुएं बनाए जाते हैं। खुले कुएं बड़े आकार के होते हैं जिनका व्यास आमतौर पर 2 से 5 मीटर (माइकल तथा अन्य, 2008) तक होता है, हालांकि व्यास विशेष परिस्थितियों में 20 मीटर (सर्मा, 2009) तक बड़ा हो सकता है। बड़े आकार के खुले और आयताकार कुओं को हार्ड—रॉक संरचनाओं में पसंद किया जाता है ताकि बड़ी मात्रा में भूजल प्रवाह को कुएं में संचित किया जा सके। खुले कुओं की गहराई कुछ मीटर से लेकर लगभग 50 मीटर (सर्मा, 2009) तक होती है।

ਨਲਕੂਪ

ਨਲਕੂਪ 6 ਸੇ 45 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਵਾਲੇ ਪਾਇਪਾਂ ਦੇ ਯੁਕਤ ਹੋਤੇ ਹਨ ਔਰ ਏਕ ਜਲਮ੃ਤ (ਸਰਮਾ, 2009) ਮੈਂ ਉਨਕੇ ਡੂਬਾ ਕੇ ਰਖਾ ਜਾਤਾ ਹੈ। ਜਮੀਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਾਨੀ ਹੋਣੇ ਵਾਲੇ ਔਰ ਪਾਨੀ ਨ ਹੋਣੇ ਵਾਲੇ ਸਰਚਨਾਓਂ ਮੈਂ ਛੇਦ ਕਰਕੇ, ਜਮੀਨ ਦੇ ਸਤਹ ਦੇ ਏਕ ਪਾਇਪ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਨਲਕੂਪ (ਟਘੂਬਵੈਲ) ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਿਯਾ ਜਾਤਾ ਹੈ। ਜਮੀਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਾਨੀ ਹੋਣੇ ਵਾਲੇ ਪਰਤਾਂ ਮੈਂ ਛੇਦ ਵਾਲੀ ਪਾਇਪ ਢਾਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਥਾ ਪਾਨੀ ਨ ਹੋਣੇ ਵਾਲੇ ਪਰਤਾਂ ਵਾਲੀ ਜਗਹ ਮੈਂ ਬਿਨਾ ਛੇਦ ਵਾਲੀ ਪਾਇਪ ਢਾਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਘਰੇਲੂ ਕ੃ਧਿ ਔਰ ਔਦ੍ਯੋਗਿਕ ਕ्षੇਤਰਾਂ ਮੈਂ ਪਾਨੀ ਦੀ ਮਾਂਗਾਂ ਕੋ ਪੂਰਾ ਕਰਨੇ ਦੇ ਲਿਏ ਦੁਨਿਆ ਭਰ ਮੈਂ ਟਘੂਬਵੈਲ (ਨਲਕੂਪ) ਲਗਾਏ ਗਏ ਹਨ ਔਰ ਲਗਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਲਕੂਪ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਿਯਾ ਜਾਨਾ ਹੈ, ਵਹ ਮੂਹੌਜ਼ਾਨਿਕ ਗਠਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਿਯੋਜਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕੁਝ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਲਿਏ ਉਪਲਬਧ ਧਨਰਾਸ਼ਿ ਭੀ ਆਪਕੇ ਨਿਰਣਿਆ ਕੋ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

-29° ਸੈਂਟੀਗ੍ਰੇਟ ਮੈਂ ਪਾਨੀ ਦੇਣੇ ਵਾਲਾ ਨਲਕੂਪ, ਮਨਾਲੀ

ગુહા કુઆં (કૈવિટી વૈલ)

ગુહા કુએં કમ ગહરાઈ વાળે કુએં હોતે હું જો જલોઢ ગઠન મેં ડ્રિલ કિએ જાતે હું। યદિ કઠોર મિટ્ટી સે બની હુર્ઝ એક અપેક્ષાકૃત પતલી અમેદ્ય સંરચના કુઆં બનાતે સમય મિલતી હૈ ઔર ઉસકે નીચે રેતીલા, પાની સે ભરપૂર, જલભૂત મિલતા હૈ તો ગુહા કુઆં (કૈવિટી ટયૂબવૈલ) આસાની સે બનાયા જાતા હૈ। પહલે હૈંડબોરિંગ સેટ કા ઉપયોગ કરકે એક છેદ (ડ્રિલ) કિયા જાતા હૈ યા આજકલ ડ્રિલ મશીન સે ભી જમીન મેં છેદ કિયા જાતા હૈ। ઉસકે બાદ બિના છેદ વાલી પાઇપ જલભૂત તક ઉત્તારી જાતી હૈ। ઇન કુઓં મેં સ્ક્રીન કા પ્રયોગ નહીં હોતા હૈ લેકિન પૂરે જલભૂત કી ઊંચાઈ કે લિએ પાઇપ દેને કી જરૂરત નહીં હોતી હૈ।

કૈવિટી કા વિકાસ: ગુહા કુઆં મેં કૈવિટી કા વિકાસ બહુત જરૂરી હૈ। પંપ ચલતે સમય ઉચિત માત્રા મેં પાની કી ઉપલબ્ધતા કે લિએ ગુહા બનાના જરૂરી હોતા હૈ। ઇસકે લિએ એક બડે શક્તિશાલી પંપ કી સહાયતા સે જલભૂત સે પાની નિકાલા જાતા હૈ। શુરુ મેં પાની કે સાથ રેતી ભી આતી હૈ। કુછ દેર કે બાર રેતી આના બંદ હો જાતા હૈ। ઇસકા મતલબ જલભૂત મેં આવશ્યક ગુફા બન ગઈ હૈ। ગુફા કી ગહરાઈ 15–20 સેમી તક હો જાતી હૈ તથા ઇસકી ત્રિજ્યા (radius) 6–8 મીટર હો જાતી હૈ। ઇસ તરહ કે કૈવિટી વૈલ પંજાબ, હરિયાણા, તથા ઉત્તર પ્રદેશ મેં બહુત પ્રસિદ્ધ હૈ। ઇનકા ઉપયોગ પીને તથા ખેતી કે લિએ હોતા હૈ। (રસ્મા, 2009)।

ભૂજલ સ્તર ગિરને કે કારણ સુખા હુआ કુઆં

ਖੂਬਝੁਲ੍ਹਾ

ਫਿਲਟਰ ਟਯੂਬਵੈਲ:

ਟਯੂਬਵੈਲ ਕੇ ਲਿਏ ਭੂਮੀ ਮੌਜੂਦਾ ਮੌਜੂਦਾ ਪਰਤੋਂ ਸਮਾਂ, ਜਲਮੂਤ ਵਾਲੀ ਕਈ ਪਰਤੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਥਾ ਬੀਚ ਮੌਜੂਦਾ ਸੂਖੀ ਪਰਤ ਭੂਮੀ ਮਿਲਤੀ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਭੂਮੀ ਜਲਮੂਦਾ ਕੇ ਊਪਰ ਕਠੋਰ ਮਿਛੀ ਕੀ ਪਤਲੀ ਪਰਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਤੀ ਹੈ। ਐਸੀ ਸਿਥਤਿ ਮੌਜੂਦਾ ਟਯੂਬਵੈਲ ਕੀ ਪਾਈਪ ਕੋ ਜਹਾਂ ਜਲਮੂਦਾ ਹੋਤਾ ਹੈ, ਵਹਾਂ ਸ਼ਕਿਨ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਹਾਂ ਸੂਖੀ ਪਰਤ ਹੋਤੀ ਹੈ ਵਹਾਂ ਬਿਨਾ ਛੇਦ ਵਾਲੀ ਪਾਈਪ ਲਾਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਟਯੂਬਵੈਲ ਦੇ ਨਿਕਾਲਾ ਜਾਨੇ ਵਾਲਾ ਪਾਨੀ ਕਈ ਜਲਮੂਦਾਵਾਂ ਦੇ ਆਤਾ ਹੈ। ਯਹ ਟਯੂਬਵੈਲ ਫਿਲਟਰ ਟਯੂਬਵੈਲ ਦੇ ਨਾਮ ਦੇ ਜਾਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਟਯੂਬਵੈਲ ਹਾਨੀਅਤ, ਪੰਜਾਬ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤਥਾ ਦਕਿਣੀ ਰਾਜਾਂ ਮੈਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਵ ਹਨ।

ਕੁਏਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਕੁਝਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਲਿਏ ਉਪਯੁਕਤ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧ੍ਯਯਨ ਕਿਯਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਰਘੁਨਾਥ, 2007): ਸਥਾਨਕ ਵਾਤਾਵਰਨ, ਵਨਸਪਤਿ, ਭੂਗੰਭਿਤ੍ਰਤਿ, ਚਵਣਾਵਾਂ ਦੀ ਪਾਰਗਮਤਾ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਚਵਣਾਵਾਂ ਦੇ ਜਲ ਸ਼ੋਤੂਆਂ ਦੀ ਨਿਕਟਤਾ (ਜੈਂਸੇ, ਤਾਲਾਬ, ਨਦੀਆਂ, ਝਾਰਨੇ, ਝੀਲੇ, ਨਹਰ, ਜਲਾਸ਼ਾਵ, ਆਦਿ) ਅਤੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਕ੍਷ੇਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਦ੍ਯਮਾਨ ਨਲਕੂਪਾਂ / ਖੁਲ੍ਹੇ ਕੁਝਾਂ ਦੀ ਗਹਰਾਈ ਅਤੇ ਪਾਨੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ।

7. भूजल - भूविज्ञान (तीन)

भूजल का भूविज्ञानी कार्य

भूजल का भूविज्ञानी कार्य तीन प्रकार से होता है – क्षरण, परिवहन और निक्षेपण (Erosion, Transportation and Deposition) भूजल संचलन भूपृष्ठीय जल के वहन की तुलना में काफी धीमी मात्रा में होता है। इसलिए, भूजल द्वारा भौतिक क्षरण (Mechanical Erosion) से ज्यादा रासायनिक अपक्षय (Solution Activity) अधिक मात्रा में होता है। भूजल के स्थूलरूपी परिणाम मुख्यतः विलयन (Solution) और निक्षेपण (Deposition) के कारण ही होता है।

क्षरणकार्य :

क्षरण कार्य दो पद्धति से होता है – 1) भौतिक क्षरण 2) रासायनिक क्षरण.

- 1) भौतिक क्षरण : वर्षा का पानी शैलरंगों के मार्ग से जमीन में प्रवेश करता है। जल वहन, उपर से नीचे की दिशा में तथा समतल पृष्ठ पर सभी दिशाओं में होता है। भूजल–वहन की गति अत्यंत धीमी होती है। ऐसे धीमी गति के कारण भौतिक क्षरण प्रत्यक्षरूप से होता नहीं। किंतु वर्षात्रिटु में भूजल के स्नेहक कार्य (Lubrication Action) से ढलान से भूस्खलन (Landslides) और मृदाप्रवहन (Solifluction) होता है। भूजल के ऐसे माध्यम से भौतिक क्षरण होता है।
- 2) रासायनिक क्षरण : विलयन नामक रासायनिक प्रक्रिया द्वारा भूजल रासायनिक क्षरण का कार्य करता है। सख्त तथा सिलिकायुक्त (Silicified) पत्थरों में विलयन प्रक्रिया कार्यप्रवण नहीं होती है। तथापि, लाइमस्टोन या क्षारयुक्त पत्थरों पर विलयन कार्य मुख्य रूप से दिखाई पड़ता है। भूजल में कर्बोम्स्ल वायु अगर घुलीमिली है तो लाइमस्टोन के कॅल्शियम कार्बानेट पर प्रक्रिया होकर कॅल्शियम बायकार्बानेट का निर्माण होता है। कॅल्शियम बायकार्बानेट पानी में आसानी से घुल मिल जाता है। परिणामतः ऐसे पत्थरों में विलयन मार्ग (Solution Channels) तैयार होते जाते हैं। अलग अलग विलयन मार्ग आपस में संयुक्त होकर सहस्र किलोमीटर तक के लंबाई के भूमिगत मार्ग तैयार हो जाते हैं। इसी मार्ग से भूजल का वहन भी होता है और वो झारनों

બૂજાંગણુ

के रूप में प्रकट हो जाते हैं। बड़े आकार के विलयन गड्ढों को 'विलयन विवर' (Sink Holes) कहा जाता है। कई बार विलयन गड्ढों का आकार इतना बड़ा हो जाता है कि नदी का प्रवाह विलयन विवरों से लुप्त हो जाता है। विलयन गड्ढों से या मार्ग के कारण गुफा या कन्दरा निर्मित होती है। कभी—कभी, भूजल के विलयन कार्य से गुफा या कन्दरा की छत गिर जाती है, इस प्रक्रिया को विलयन घसाव (Subsidence) कहते हैं, जिससे विलयन घाटी (Solution Valley) दिखने लगती है। इसी प्रकार के विलयन कार्य से समूचे प्रदेश में उबड़खाबड़ स्थलरूप (Rugged Topography) तैयार होती है, जिसे कार्स्ट स्थलरूप (Karst Topography) के नाम से जाना जाता है।

परिवहन :

भूजल का परिवहन रंधों से, संधि से या दरारों से होता है। परिवहन के साथ साथ काफी खनिज पदार्थ भूजल के संपर्क में आते हैं। यह विलयन हुए खनिज पदार्थ कालांतर से नदी, सरोवर तथा समुद्र में विलीन हो जाते हैं, इस प्रकार के भूपृष्ठजल के सानिध्य में अगर भूजल आया तो पानी में क्षार की मात्रा बढ़ जाती है। अधिक धारों वाले भूजल का स्वाद अच्छा नहीं रहता है।

निष्केपण :

भूजल के निष्केपण कार्य से अवशैल (Stalactite) और उच्छैल (Stalagmites) का निर्माण होता है। भूमिगत गुफा या कन्दरा की छत की छोटी छोटी दरारों से कॉलिशयम बायकार्बोनेट की संस्तृप्त विलयनों का रिसाव होता है। कर्बाम्ल वायु इन रिसावों से निकल जाने के बाद छत से नीचे की तरफ लटकाये हुए स्तंभ की निर्मिति होती है, इसे अवशैल कहा जाता है। कभी—कभी, ऐसे स्तंभ तल से उभर कर उपर की दिशा में बढ़ने लगते हैं, उन्हें उच्छैल कहते हैं।

चट्टान एवं भूजल की अन्तःक्रिया

प्रायः चट्टान एवं भूजल की अन्तःक्रियाओं के दौरान विभिन्न रासायनिक प्रक्रियाएं होती हैं, जिसमें विघटन, वर्षा, आयन विनिमय प्रक्रियाएं, ऑक्सीकरण और ऑक्सीजन की कमी (Reduction) शामिल हैं। चट्टानों को आग्नेय, रूपांतरित और तलछटी के रूप में वर्गीकृत किया जाता है। इन चट्टानों में मौजूद खनिज रासायनिक अपक्षम के इन प्रतिरोधों के अनुसार पूरी तरह या आंशिक रूप से पानी में घुल जाते हैं। इन रासायनिक प्रतिक्रियाओं की तीव्रता और तीव्रता—संपर्क चट्टानों के साथ प्रारंभिक जल असमानता पर निर्भर करती है। चट्टान जल की अन्तःक्रियाओं के दौरान विभिन्न प्रकार की रासायनिक प्रक्रियाएं जैसे कि अपघटन और विघटन, आयन एक्सचेंज प्रक्रियाएं, ऑक्सीकरण और कमी (Reduction) होती हैं (तालिका 11. 2)। इन रासायनिक प्रक्रियाओं के दौरान इस प्रणाली में निम्नलिखित परिवर्तन होते हैं।

બૃહ્ગુજુન

1. ભૂજલ મें આયન કी સઘનતા (સંકેન્દ્રણ) મें વૃદ્ધિ યा કમી હો સકતી હै
2. વિઘટિત કિએ ગए ઘટકોं કી ગતિશીલતા પ્રભાવિત હો સકતી હै
3. રાસાયનિક પ્રક્રિયાઓં કે અનુસાર ભૂજલ મें પરિવર્તન હોતા હૈ।

સામાન્ય ચદ્રાન કી શ્રેણિયાઁ ઔર રાસાયનિક અપક્ષય કે લિએ ઇસકી પ્રતિરોધકતા

ચદ્રાન કા પ્રકાર	ચદ્રાન મેં મૌજૂદ પ્રમુખ ખણિજ	રાસાયનિક અપક્ષય પ્રતિરોધકતા
કવાર્ટ્જ-સીમેંટેડ બલુઆ પથર	કવાર્ટ્જ ઔર કે-ફેલ્ડસ્પાર	ઉચ્ચ
કેલ્સાઇટ- સીમેંટયુક્ત બલુઆ પથર	કવાર્ટ્જ, કે-ફેલ્ડસ્પાર ઔર મિટ્ટી	કમ
સિલસ્ટોન	કવાર્ટ્જ, કે-ફેલ્ડસ્પાર ઔર મિટ્ટી	ઉચ્ચ
શીસ્ટ	કવાર્ટ્જ ઔર મિટ્ટી	ઉચ્ચ
ચૂના પથર	કેલ્સાઇટ કમ	કમ
સેંધા નમક (લાલ પથર)	સેંધા નમક	કમ
જિપ્સમ પથર	જિપ્સમ	કમ
સ્લેટ	કવાર્ટ્જ, બાઓલાઇટ ઔર મસ્કોવાઇટ	ઉચ્ચ
ફિલેટ, શિષ્ટ	કવાર્ટ્જ, કે-ફેલ્ડસ્પાર, બાઓલાઇટ ઔર મસ્કોવાઇટ ઔર એમ્ફિકિબોલ	ઉચ્ચ
શૈલ	કવાર્ટ્જ, કે-ફેલ્ડસ્પાર, પ્લાગિમોકલેજ, ઉચ્ચ બામોલાઇટ ઔર એમ્ફિકિબોલ	ઉચ્ચ
સંગમરમર	કેલ્સાઇટ	મધ્યમ
કવાર્ટજાઇટ	કવાર્ટજાઇટ	બહુત ઉચ્ચ
ગ્રેનાઇટ	કવાર્ટ્જ, કે-ફેલ્ડસ્પાર	ઉચ્ચ
બસાલ્ટ	ઓલિવિન, પાઇરોક્સિન	મધ્યમ

બૃહ્ગુજું

તાલિકા 7.2 ચદ્રાન એવં ભૂજલ કી અન્તાંક્રિયા કે દૌરાન સામાન્ય ખનિજ ઔર રાસાયનિક પ્રક્રિયાએં

ખનિજ	રાસાયનિક સૂત્ર	સાપેક્ષ પ્રતિરોધકતા	રાસાયનિક અપક્ષય પ્રક્રિયાએં
સેંધા નમક	સોડિયમ કલોરાઇડ	બહુત કમ	વિઘટન
જિપ્સમ	CaSO_4	બહુત કમ	વિઘટન
પાઇરાઇટ	FeS_2	કમ	વિઘટન ઔર ઑક્સીકરણ
કેલ્સાઇટ	કેલ્શિયમ કાર્బાનેટ	કમ	વિઘટન
ડોલોમાઇટ	$\text{CaMg}, (\text{CO}_2)_2$	કમ	વિઘટન
ઓલીવાઇન	$(\text{Fe Mg}) \text{SiO}_2$	મધ્યમ કમ	ઑક્સીકરણ જલીય
	ફેરસ મેગ્નીશિયમ		વિશ્લેષણ
પાઇરોક્સીન	$\text{Ca,Mg,fe,al silicates}$ કેલ્શિયમ મેગ્નીશિયમ એલ્ઝિનિયમ	મધ્યમ	ઑક્સીકરણ જલીય વિશ્લેષણ
પ્લેગિયોક્લેઝ	$\text{CaAl}_2\text{Si}_2\text{O}_8; \text{NaAlSi}_3\text{O}_8$	મધ્યમ	જલીય વિશ્લેષણ
હોર્નબ્લેડ (એમ્ફિબોલ)	સિલિકેટ, સોડિયમ, કેલ્શિયમ મેગ્નીશિયમ ઔર ફેરસ	મધ્યમ	ઑક્સીકરણ જલીય વિશ્લેષણ
બાયોટાઇટ	K, Fe, Mg, Al સિલિકેટ	મધ્યમ	ઑક્સીકરણ જલીય વિશ્લેષણ
કે-ફેલ્ડસ્પાર	KAlSi_3O_8	ઉચ્ચ મધ્યમ	જલીય વિશ્લેષણ
માસ્કોવાઇટ	પોટાશિયમ, એલ્ઝિનિયમ સિલિકેટ	ઉચ્ચ	જલીય વિશ્લેષણ
કવાર્ટ્ઝ	SiO_2	બહુત ઉચ્ચ	બહુત ધીરે-ધીરે ઘુલતા હૈ
મિટ્ટી	એલ્યુમિનિયમ સિલિકેટ્સ	બહુત ઉચ્ચ	જલીય વિશ્લેષણ

8. भारत देश में भूजल की स्थिति

जम्मू-कश्मीर

क्षेत्रफल : 222236 वर्ग कि.मी.

राज्य में भूजल संग्रहण प्रमुखतः पांच अलग अलग पत्थरों/जलोढ़ीय मृदा के भू-संरचना प्रणाली में मिलता है।

पर्वतशृंखला से सीधा नदी तट तक का गिरिपद (Piedmont Zone) भूभाग, 2) बाह्य हिमालयी 'दून' प्रदेश, 3) खंडित जलोढ़ीय मिट्टी का प्रदेश, 4) कश्मीर घाटी के असमेकित/असंघटित (Un-consolidated) एवं अर्धसंघटित/अर्थ समेकित (Semi-consolidated) पत्थरों का भूभाग, तथा 5) हिमोड (Glacier) प्रदेश खंडित जलोढ़ीय मृदा के प्रदेशों के बंदिस्त जलभूत (Confined Aquifer) से लगभग 3 घनमीटर/घंटा भूजल उपलब्ध होता है। कश्मीर घाटी के भूभाग के कुओं की क्षमता अत्यल्प है, तथापि अधिक गहराई वाले नलकूप से भूजल उपलब्धता 15 से 220 घनमीटर/घंटा है। कुछ प्रदेशों में अधिष्ठित भूजलपृष्ठ (Perched Watertable) है, जिनसे 50 घनमीटर/घंटा भूजल उपलब्ध होता है। जम्मू क्षेत्र के क्षरण हुए संघटित/समेकित पत्थरों से कुओं को पानी मिलता है। इस क्षेत्र के नलकूप ग्रीष्मकाल में सूख जाते हैं। हिमोड तथा लद्दाख क्षेत्र के कुओं से 3 से 6 घनमीटर/घंटा भूजल उपलब्ध होता है। इस प्रदेश के कुओं की गहराई लगभग 40 मीटर है।

प्रतिवर्ष संपूर्ण भूजल पुनर्भरण : 2.89 अ.घ.मी. (अब्ज घन मीटर)

संपूर्ण भूजल उपलब्धि : 2.60 अ.घ.मी.

प्रतिवर्ष भूजल विकास : 0.76 अ.घ.मी.

भूजल विकास स्थिति : 29.47%

हिमाचल प्रदेश

क्षेत्रफल : 55673 वर्ग कि.मी.

ऊँचे पर्वत शिखरों तथा गहराई वाली घाटी का यह भूभाग है। पर्वतशृंखला के तलहटी में जमा हुए जलोढ़ीय मृदा का प्रदेश एवं दक्षिण पश्चिम दिशा में नदियों

બુવર્ઝિંગ

से નિકેપિત જલોઢીય મૃદા કે અત્યંત ઉપજાଓ પ્રદેશ સે યહ ભૂભાગ વ્યાપ્ત હૈ। જલોઢીય મૃદા કે ભૂભાગ મેં નલકૂપોં કી ભૂજલ નિકાસ કી ક્ષમતા 100 સે 120 ઘનમીટર/ઘંટા હૈ।

પ્રતિવર્ષ સંપૂર્ણ ભૂજલ પુનર્ભરણ : 0.51 અ.ઘ.મી.

સંપૂર્ણ ભૂજલ ઉપલબ્ધિ : 0.46 અ.ઘ.મી.

પ્રતિવર્ષ ભૂજલ વિકાસ : 0.39 અ.ઘ.મી.

ભૂજલ વિકાસ સ્થિતિ : 86.37%

પંજાਬ

ક્ષેત્રફળ : 50362 વર્ગ કિ.મી.

ક્વાર્ટરની યુગ કે જલોઢીય મૃદા કી મોટી પરત સે યહ ભૂભાગ વ્યાપ્ત હૈ। મૃદા કે અસંહત સ્તરોં મેં ફેલે હુએ ભૂજલ કે સંચયન સે, નલકૂપોં કી પાની આપૂર્તિ કી ક્ષમતા અધિક હૈ। તથાપિ, કુઓં કી પાની પૂર્તિ કી ક્ષમતા તુલનાત્મક કમ હૈ। ભૂજલ કે અતિરિક્ત વિકાસ કે કારણ ભૂજલપૃષ્ઠ દિન પર દિન ગહરાઈ મેં જા રહા હૈ।

પ્રતિવર્ષ સંપૂર્ણ ભૂજલ પુનર્ભરણ : 23.93 અ.ઘ.મી.

સંપૂર્ણ ભૂજલ ઉપલબ્ધિ : 21.58 અ.ઘ.મી.

પ્રતિવર્ષ ભૂજલ વિકાસ : 35.78 અ.ઘ.મી.

ભૂજલ વિકાસ સ્થિતિ : 165.77%

ઉત્તરાખંડ

ક્ષેત્રફળ : 53484 વર્ગ કિ.મી.

ભૂજલવિજ્ઞાન કે સંરચના કી દૃષ્ટિ સે, મૂલત: રાજ્ય કો દોં ભૂભાગોં મેં વર્ગીકૃત કર સકતે હૈને – 1) ગંગા નદી કા ઉપજાଓ જલોઢીય મૃદા કા પ્રદેશ 2) હિમાલય કી પર્વતશૃંખલા તથા શિવાલિક પહાડી કે અર્ધસંઘિત પથ્થર।

ગંગા નદી કા ઉપજાଓ જલોઢીય મૃદા કે પ્રદેશોં કી નલકૂપોં કી ભૂજલ આપૂર્તિ કી ક્ષમતા 90 સે 200 ઘનમીટર/ઘંટા હૈ। હિમાલય કે તરાઈ ક્ષેત્ર મેં યહ ક્ષમતા, 30 સે 150, તથા ભાબર ક્ષેત્ર મેં 325 ઘનમીટર/ઘંટા હૈ। શિવાલિક પહાડીયોં કે અર્ધસંઘિત પથ્થરોં મેં ભૂજલ કા ઉપયુક્ત સંગ્રહણ હોતા હૈ। એસે પથ્થરોં મેં બનાયે ગયે નલકૂપોં કી ક્ષમતા સાલભર 50 સે 80 ઘનમીટર/ઘંટા હૈ।

પ્રતિવર્ષ સંપૂર્ણ ભૂજલ પુનર્ભરણ : 3.04 અ.ઘ.મી.

સંપૂર્ણ ભૂજલ ઉપલબ્ધિ : 2.89 અ.ઘ.મી.

પ્રતિવર્ષ ભૂજલ વિકાસ : 1.64 અ.ઘ.મી.

ભૂજલ વિકાસ સ્થિતિ : 56.83%

दिल्ली

क्षेत्रफल : 1483 वर्ग कि.मी.

दिल्ली की भूभौगोलिक संरचना को तीन विविध भूभागों में वर्गीकृत कर सकते हैं—1) मसूदपुर—वजीराबाद पहाड़ी श्रृंखला, 2) प्राचीन जलोढ़ीय मृदा प्रदेश 3) यमुना नदी का बाढ़ का मैदान (Flood Plain)। तथापि, भूजल उपलब्धि के अनुसार दिल्ली को चार विभागों में विभाजित करना उचित है—1) पहाड़ी श्रृंखला के पूर्व तथा पश्चिम दिशा का विभाग, 2) यमुना नदी का बाढ़—मैदान, 3) छतरपुर का अलग किंतु बंदिस्त जलोढ़ीय मृदा प्रदेश और 4) उत्तर—ईशान्य से दक्षिण—नैऋत्य समांतर क्वार्टझाईट पत्थरों की पहाड़ी।

दिल्ली के पहले विभाग के भूभाग में खुदवाये गये नलकूपों से लगभग 12 से 40 घनमीटर/घंटा की मात्रा में भूजल उपलब्ध होता है। छतरपुर का मृदा विभाग तथा क्वार्टझाईट पत्थरों में खुदवाये नलकूपों से 10 से 30 घनमीटर/घंटा भूजल उपलब्ध होता है।

दिल्ली में यमुना नदी का घाटीपाट चौड़ा है और निक्षेपण के कारण घाटी की गहराई बहुत कम हो गई है। बाढ़ के समय पानी घाटी—तल से ऊपर उठकर प्रवाह के दोनों तटों से मैदान प्रदेश में फैल जाता है। इस प्रदेश में पानी के बहाव की गति अत्यंत कम होती है और बाढ़ के पानी के साथ आयी मृदा निक्षेपित हो जाती है। निक्षेप की सतह अलग अलग भागों में कम—अधिक है। हजारों सालों से चली आ रही इस प्रक्रिया से दिल्ली के निकटतम क्षेत्रों में विशाल बाढ़—मैदानों का निर्माण हुआ है। इस प्रदेश के नलकूपों द्वारा 20 से 150 घनमीटर/घंटा भूजल निकास होता है।

प्रतिवर्ष संपूर्ण भूजल पुनर्भरण : 0.32 अ.घ.मी.

संपूर्ण भूजल उपलब्धि : 0.30 अ.घ.मी.

प्रतिवर्ष भूजल विकास : 0.36 अ.घ.मी.

भूजल विकास स्थिति : 119.61%

हरियाणा

क्षेत्रफल : 44212 वर्ग कि.मी.

जलभूत की जलधारणा क्षमता अनुसार राज्य के चार विभाग किये जा सकते हैं। लगभग 26130 वर्ग कि.मी. का पहला विभाग, जिसमें हिसार का कुछ भूभाग, भिवानी, महेंद्रगढ़, सिरसा और जींद जिलों का समावेश है। कुरुक्षेत्र, करनाल, गुडगांव तथा भिवानी और हिसार का थोड़ा प्रदेश मिलके 7140 वर्ग कि.मी. का दूसरा विभाग है। पहले विभाग के नलकूपों की भूजल आपूर्ति की क्षमता लगभग

બૃજિંહનુ

50 ઘનમીટર/ઘંટા હૈ। ગુડ્ગાંવ, ભિવાની તથા મહેદ્રગઢ કા કુછ ભૂમાગ, એસા લગભગ 1702 વર્ગ કિ.મી. કા તીસરા વિભાગ હૈ। અંબાલા, કુરુક્ષેત્ર, કરનાલ ઓર સોનીપત્ર જિલ્લોની કા 9240 વર્ગ કિ.મી. કા ચૌથા વિભાગ હૈ। તીસરે વિભાગ કે જલભૂત કી ભૂજલ ધારણ ક્ષમતા અલ્પ હૈ। ચૌથા વિભાગ ભૂજલ માત્રા કી દૃષ્ટિ સે સમૃદ્ધ હૈ ઓર ઉસકી ભૂજલ આપૂર્તિ ક્ષમતા 150–200 ઘનમીટર/ઘંટા હોને સે ભૂજલ વિકાસ ભી અધિક હૈ।

પ્રતિવર્ષ સંપૂર્ણ ભૂજલ પુનર્ભરણ : 10.15 અ.ઘ.મી.

સંપૂર્ણ ભૂજલ ઉપલબ્ધિ : 9.13 અ.ઘ.મી.

પ્રતિવર્ષ ભૂજલ વિકાસ : 12.50 અ.ઘ.મી.

ભૂજલ વિકાસ સ્થિતિ : 136.91%

રાજસ્થાન

ક્ષેત્રફળ – 342239 વર્ગ કિ.મી.

રાજ્ય કો સંગઠિત, અર્ધસંઘઠિત તથા અસંગઠિત કણોનો (સેડિમેટ્સ) / પથરોનું કે તીન વિભાગ મેં વર્ગીકૃત કિયા જાતા હૈ। નાઈસ, ગ્રેનાઇટિક નાઈસ, શિસ્ટ, ફિલાઇટ, માર્બલ, વિંધિયન સંડસ્ટોન, લાઇમસ્ટોન, કવાર્ટઝાઇટ ઓર બસાલ્ટ એસે સંઘઠિત તથા અર્ધસંઘઠિત પથરોનું સે રાજ્ય કા પૂર્વ વિભાગ વ્યાપ્ત હુઆ હૈ। ઇન પથરોનું મેં ખુદવાયે કુઓનું સે અમર્યાદ માત્રા મેં ભૂજલ પ્રાપ્ત હોતા હૈ। જૈસલમેર ઓર બામેડ કા કુછ ભૂમાગ અર્ધસંઘઠિત સંડસ્ટોન તથા લાઇમસ્ટોન સે બના હુઆ હૈ। જૈસલમેર કે લાઇમસ્ટોન પથરોનું મેં ખુદવાયે કુઓનું સે 10 સે 70 ઘનમીટર/ઘંટા ભૂજલ વિકાસ હોતા હૈ। સંડસ્ટોન સે ભૂજલ આપૂર્તિ અધિક માત્રા મેં હોતી હૈ। ઇસ પ્રકાર કે પથરોનું મેં બનવાયે કુઓનું સે 50 સે 150 ઘનમીટર/ઘંટા માત્રા સે ભૂજલ ઉપલબ્ધ હોતા હૈ।

અસંઘઠિત કણોનું કે દો પ્રકાર રાજસ્થાન મેં મિલતે હૈનું, 1) જલોઢીય મૃદા કણ ઓર 2) હવા સે પરિવહન હુએ કણ। બાડમેડ, જાલોર, જોધપુર જિલ્લોનું મૃદા કે કણોનું સે વ્યાપ્ત ભૂમાગ હૈ, તથા બિકાનેર કે પૂર્વ દિશા મેં હવા સે જિનકા વહન હુઆ હૈ એસે કણ હૈનું। ઇન પ્રદેશોનું મેં કુઓનું સે ભૂજલ આપૂર્તિ કી માત્રા 100 સે 150 ઘનમીટર/ઘંટા હૈ।

પ્રતિવર્ષ સંપૂર્ણ ભૂજલ પુનર્ભરણ : 13.21 અ.ઘ.મી.

સંપૂર્ણ ભૂજલ ઉપલબ્ધિ : 11.99 અ.ઘ.મી.

પ્રતિવર્ષ ભૂજલ વિકાસ : 16.77 અ.ઘ.મી.

ભૂજલ વિકાસ સ્થિતિ : 139.88%

બુવ્રિંજનુ

ગુજરાત

ક્ષેત્રફળ : 196024 વર્ગ કિ.મી.

રાજ્ય મેં જલભૂત પત્થરોં કી વિવિધતા મિલતી હૈની। ઇસ મેં આર્કિર્યન (Archean Era) આદ્ય-મહાકલ્પ યુગ કે નાઈસ, શિસ્ટ, ફિલાઇટ પત્થર હૈની। તદ્દનતર, પુરાજીવ મહાકાય (Paleozoic Era) કે ગોંડવાના પ્રણાલી કે સંડસ્ટોન ઔર બાદ મેં સ્થાપિત બેસાલ્ટ નામ કે કાલે પત્થર હૈની, તથા અભિનવ (Recent) યુગ કે મૃદા સે વ્યાપ્ત પ્રદેશ હૈની।

પૂર્વ તથા ઉત્તરપૂર્વ દિશા મેં સ્થિત આર્કિર્યન એવાં કાલે પત્થર કી ઊંચી પહાડિયોં કે કારણ પાની કા વહન ભૂપૃષ્ઠ કે ઉપર સે અધિક તીવ્ર ગતિ સે હોતા હૈની। અતઃ ભૂજલ પુનર્ભરણ કમ ગતિ સે હોતા હૈની, ઇસલિએ ભૂજલ ઉપલબ્ધતા ઇસ પ્રદેશ મેં અલ્પ હૈની। ઇસ ભૂભાગ કે કુઓં સે લગભગ 5 સે 10 ઘનમીટર/ઘંટા ભૂજલ ઉપલબ્ધ હોતા હૈની।

સંડસ્ટોન મેં ખુદવાયે કુઓં સે 50 સે 170 ઘનમીટર/ઘંટા, ઔર મૃદા પ્રદેશ કે કુઓં સે લગભગ 75 સે 150 ઘનમીટર/ઘંટા ભૂજલ ઉપલબ્ધ હોતા હૈની। સંડસ્ટોન તથા મૃદા કે કુલ પાંચ જલભૂત સ્તર ઇસ પ્રદેશ મેં હૈની। તથાપિ, ભૂજલ અધિક માત્રા મેં નિકાલને કે કારણ ઉપર કે દો સ્તર પૂર્ણરૂપ સે શુષ્ક હો ગયે હૈની।

પ્રતિવર્ષ સંપૂર્ણ ભૂજલ પુનર્ભરણ : 22.37 અ.ગ.મી.

સંપૂર્ણ ભૂજલ ઉપલબ્ધિ : 21.25 અ.ગ.મી.

પ્રતિવર્ષ ભૂજલ વિકાસ : 13.58 અ.ગ.મી.

ભૂજલ વિકાસ સ્થિતિ : 63.89%

કર્નાટક

ક્ષેત્રફળ : 191791 વર્ગ કિ.મી.

રાજ્ય મેં નાઈસ, શિસ્ટ એવાં બેસાલ્ટ જૈસે સંઘઠિત સ્વરૂપ કે પત્થરોં ને અધિકાધિક પ્રદેશ વ્યાપ્ત કિયા હૈની। ઇનકે સાથ મેં કલાડગી એવાં ભીમા સંધ કે અર્ધસંઘઠિત સંડસ્ટોન તથા અભિનવ મૃદા કે સ્તર નદી-ઘાટી કે પ્રદેશ મેં નિક્ષેપિત હુએ હૈની। સંઘઠિત પત્થરોં કે સંધી એવાં દરારોં સે ભૂજલ વહન હોતા હૈની। ઐસે ભૂભાગ મેં ખુદવાયે કુઓં કી પાની આપૂર્તિ કે અધિકતમ ક્ષમતા 50 ઘનમીટર/ઘંટા હોતી હૈની। અર્ધસંઘઠિત તથા મૃદા પ્રદેશોં કે કુઓં સે 15 ઘનમીટર/ઘંટા ભૂજલ ઉપલબ્ધ હોતી હૈની।

પ્રતિવર્ષ સંપૂર્ણ ભૂજલ પુનર્ભરણ : 16.84 અ.ગ.મી.

સંપૂર્ણ ભૂજલ ઉપલબ્ધિ : 14.79 અ.ગ.મી.

પ્રતિવર્ષ ભૂજલ વિકાસ : 10.34 અ.ગ.મી.

ભૂજલ વિકાસ સ્થિતિ : 69.87%

બુદ્ધિજીનું

કેરલ

ક્ષેત્રફળ : 38863 વર્ગ કિ.મી.

ભૂભૌગોલિક સંરચના કે અનુસાર રાજ્ય કો તીન વિભાગ મેં બાંટ સકતે હું, 1) સાગર કિનારે કા સટા પ્રદેશ, 2) મધ્યવર્તી મૈદાની પ્રદેશ ઔર 3) પહાડી પ્રદેશ।

આકિર્યન યુગ કે સંઘઠિત પથરોં સે રાજ્ય કા અધિકતમ પ્રદેશ વ્યાપ્ત હું હૈં। આદિનૂતન (Eocene) સે અભિનવ (Recent) કલ્પ કે અર્ધસંઘઠિત તથા અસંઘઠિત સ્વરૂપ કે પત્થરોં ને સમુદ્ર કિનારે સે સટા હુા પ્રદેશ ઢાક હુા હૈ। મધ્યવર્તી મૈદાની પ્રદેશોં મેં લેટરાઈટ નામ કા પત્થર પ્રકાર મિલતા હૈ। લેટરાઈટ મેં ખુદવાયે કુઓં કી ભૂજલ ઉત્પાદકતા 10 સે 15 ઘનમીટર/ઘંટા હૈ। અસંઘઠિત પત્થરોં મેં અધિક ગહરાઈ તક બનાયે કુઓં કી ક્ષમતા 6 સે 10 ઘનમીટર/ઘંટા, તથા અર્ધસંઘઠિત પત્થરોં મેં ખુદવાયે કુઓં કી ભૂજલ આપૂર્તિ ક્ષમતા 12 સે 15 ઘનમીટર/ઘંટા હૈ। આદિનૂતન કલ્પ કે પત્થરોં મેં પરિવાહી (Free Flowing) કુએ મિલતે હૈ।

પ્રતિવર્ષ સંપૂર્ણ ભૂજલ પુનર્ભરણ : 5.77 અ.ગ.મી.

સંપૂર્ણ ભૂજલ ઉપલબ્ધિ : 5.21 અ.ગ.મી.

પ્રતિવર્ષ ભૂજલ વિકાસ : 2.67 અ.ગ.મી.

ભૂજલ વિકાસ રિથ્રિતિ : 57.27%

તમિલનாડુ

ક્ષેત્રફળ : 130058 વર્ગ કિ.મી.

રાજ્ય કા 73% ભૂભાગ સંઘઠિત, તથાપિ દરારે યુક્ત ચાર્નોકાઈટ, નાઈસ એવં ગ્રેનાઈટ પત્થરોં સે વ્યાપ્ત હું હૈ। બાકી રહે ભૂભાગ મેં સાઁડસ્ટોન, લાઈમસ્ટોન એવં શેલ જૈસે અર્ધસંઘઠિત પત્થર તથા કુછ ભાગોં મેં અસંઘઠિત સ્વરૂપ કી મૃદા પાઇ જાતી હૈ। તંજાવર જિલે મેં કાવેરી નદી કે તિકોને પ્રદેશ કે પરિવાહી કુઓં કી ભૂજલ ક્ષમતા 270 ઘનમીટર/ઘંટા હૈ। સંઘઠિત પત્થરોં મેં પાએ જાને વાલે કુઓં કી સતહ સે ગહરાઈ 6 સે 30 મીટર તક હૈ। કૂપ નલિકાઓં કી ગહરાઈ 100 મીટર તક હૈ। એસે પત્થરોં મેં 7 સે 35 ઘનમીટર/ઘંટા ભૂજલ આપૂર્તિ કરને વાલે કુએ હું હૈનું। અસંઘઠિત મૃદા કે ક્ષેત્ર મેં ખુદવાયે કુઓં કી ભૂજલ આપૂર્તિ કી અધિકતમ ક્ષમતા 225 ઘનમીટર/ઘંટા હૈ।

પ્રતિવર્ષ સંપૂર્ણ ભૂજલ પુનર્ભરણ : 20.22 અ.ગ.મી.

સંપૂર્ણ ભૂજલ ઉપલબ્ધિ : 18.20 અ.ગ.મી.

પ્રતીવર્ષ ભૂજલ વિકાસ : 14.73 અ.ગ.મી.

ભૂજલ વિકાસ રિથ્રિતિ : 80.94%

બુદ્ધિજીનું

તેલંગાના ઔર આંધ્ર પ્રદેશ

ક્ષેત્રફળ : 275069 વર્ગ કિ.મી.

ભૂમૌગોલિક સંરચના કે અનુસાર ઇસ ભૂભાગ કો તીન પ્રદેશોં મેં વિભાજિત કિયા જાતા હૈ, 1) કિનારે સે લગા હુआ પ્રદેશ, 2) પૂર્વ દિશા કા પહાડી પ્રદેશ, 3) પણિચમ દિશા કા મૈદાની પ્રદેશ। રાજ્ય કે ભૂપૃષ્ઠીય જલ કા વહન, ગોદાવરી, કૃષ્ણા તથા પેન્નાર જૈસે તીન બડી નદીયોં દ્વારા, લગભગ દસ મધ્યમ ઔર અનેકાં છોટી છોટી ઉપનદિયોં દ્વારા હોતા હૈ।

તેલંગાના ઔર આંધ્ર પ્રદેશ કા લગભગ 84% ભૂભાગ સંઘિત સ્વરૂપ કે આકિર્યન મહાકલ્પ, તથા ધારવાડ, કડપા ઔર કર્નૂલ પ્રણાલી કે એવં કાલે રંગ વાલે બેસાલ્ટ કે પાષાણોં સે વ્યાપ્ત હું। બાકી બચે ભૂભાગ મેં ગોંડવાના શૈલક્રમ કે અર્ધસંઘિત પત્થર તથા અભિનવ કાલખંડ કી મૃદા અનાવૃત્ત હૈ। આમતૌર સે, સંઘિત સ્વરૂપ કે આકિર્યન પત્થરોં મેં ખદવાયે કુઝોં સે 10 સે 35 ઘનમીટર / ઘંટા, તથા ધારવાડ પ્રણાલી કે પત્થરોં સે સંબંધિત કુઝોં સે 7 સે 50 ઘનમીટર / ઘંટા ઔર બેસાલ્ટ સે સંબંધિત કુઝોં સે 10 સે 40 ઘનમીટર / ઘંટા માત્રા કી ભૂજલ આપૂર્તિ હોતી હૈ। ગોંડવાના શૈલક્રમ કે અર્ધસંઘિત પત્થરોં મેં ખુદવાયે કુઝોં સે 15 સે 250 ઘનમીટર / ઘંટા ભૂજલ માત્રા ઉપલબ્ધ હોતી હૈ। અસંઘિત મૃદા મેં બનવાયે કૂપનલિકાઓં સે હર ઘંટા 15 સે 20 ઘનમીટર કી માત્રા સે ભૂજલ ઉપલબ્ધ હોતા હૈ।

પ્રતિવર્ષ સંપૂર્ણ ભૂજલ પુનર્ભરણ : 34.84 અ.ગ.મી.

સંપૂર્ણ ભૂજલ ઉપલબ્ધિ : 32.52 અ.ગ.મી.

પ્રતિવર્ષ ભૂજલ વિકાસ : 16.99 અ.ગ.મી.

ભૂજલ વિકાસ સ્થિતિ : 48.77%

ଓଡ଼ିଶା

ક્ષેત્રફળ : 155707 વર્ગ કિ.મી.

ભૂમૌગોલિક સંરચના કે આધાર પર રાજ્ય કે પાંચ વિભાગ હોતે હૈ, 1) સાગર કિનારે સે જુડા હુઆ પ્રદેશ, 2) ઉત્તર દિશા મેં ઊંચાઈ કા પ્રદેશ, 3) મહાનદી કે ઘાટી મેં આને વાલા ક્ષારણપ્રવણ ક્ષેત્ર, 4) દક્ષિણ-પણિચમ દિશા કા પહાડી પ્રદેશ ઔર 5) કમ ઊંચાઈ વાલા પઠાર પ્રદેશ।

ગોદાવરી નદી કે મુખ્ય જલસંગ્રહણ ક્ષેત્ર કી ઇંદ્રાવતી, કોલાબ, મચકુંડ ઔર અન્ય આઠ નદીયોં દ્વારા ભૂપૃષ્ઠીય જલ કા વહન હોતા હૈ। રાજ્ય કી લગભગ સમી નદીયાં પૂર્વ તથા દક્ષિણ-પૂર્વ દિશા મેં બહતી હૈ।

આકિર્યન આદ્ય મહાકલ્પ કે પત્થરોં સે લેકર અભિનવ કાલખંડ કી મૃદા, આદિ અલગ અલગ પ્રકાર કે પત્થરોં ને ઇસ રાજ્ય કો ઢક લિયા હૈ। તથાપિ, ભૂજલ

यूवर्जितु

उपलब्धि के आधार पर राज्य के, संघठित, अर्धसंघठित तथा असंघठित ऐसे तीन विभाग होते हैं। संघठित स्वरूप के पत्थरों में खुदवाये कुओं से हर घंटा 5 से 35 घनमीटर मात्रा में भूजल निकासी होती है। अर्धसंघठित तथा असंघठित स्वरूप के पत्थरों में गहराई तक बनवाये कुओं की भूजल आपूर्ति क्षमता 15 से 150 घनमीटर/घंटा है।

प्रतिवर्ष संपूर्ण भूजल पुनर्भरण : 16.74 अ.घ.मी.

संपूर्ण भूजल उपलब्धि : 15.57 अ.घ.मी.

प्रतिवर्ष भूजल विकास : 6.57 अ.घ.मी.

भूजल विकास स्थिति : 42.18%

छत्तीसगढ़

क्षेत्रफल : 136034 वर्ग कि.मी.

भूक्षेत्र संरचना के अनुसार राज्य का वर्गीकरण तीन विभागों में किया जा सकता है, 1) उत्तर दिशा की पहाड़ियां, 2) छत्तीसगढ़ मैदानी प्रदेश और 3) बस्तर पठार प्रदेश। राज्य में भूपृष्ठ जल का वहन महानदी, इंद्रावती सोन और नर्मदा यह चार बड़ी नदियों द्वारा होता है। राज्य में अधिकतम मात्रा में पाये जाने वाले शिला प्रकार हैं आद्यजीव (Proterozoic) महाकल्प के पत्थर। ऐसे शिलाप्रकार के जलभूत में उपस्थित दरारे, संधी के कारण कुओं से 10 से 45 घनमीटर/घंटा भूजल निकाला जा सकता है। गोंडवाना शैलक्रम के अर्धसंघठित पत्थरों में खुदवाये कुओं से 20 से 60 घनमीटर/घंटा की मात्रा का भूजल उपलब्ध होता है। असंघठित मृदा तथा लेटराईट पत्थरों में मध्यम गहराई वाले कुओं की 15 से 50 घनमीटर/घंटा भूजल आपूर्ति की क्षमता है।

प्रतिवर्ष संपूर्ण भूजल पुनर्भरण : 11.57 अ.घ.मी.

संपूर्ण भूजल उपलब्धि : 10.57 अ.घ.मी.

प्रतिवर्ष भूजल विकास : 4.70 अ.घ.मी.

भूजल विकास स्थिति : 44.43%

मध्य प्रदेश

क्षेत्रफल : 308000 वर्ग कि.मी.

भूभौगोलिक संरचना के आधार पर राज्य को छ: विभाग में विभाजित किया जाता है, 1) सतपुड़ा पहाड़ी शृंखला प्रदेश, 2) विंध्यपर्वतीय प्रदेश, 3) मालवा पठार, 4) बुंदेलखण्ड प्रदेश, 5) महाकोशल पहाड़ी प्रदेश और 6) नदियों की घाटी का प्रदेश।

બુવર્ઝિંગ

રાજ્ય કી, ચંબલ, સિંધ, કેન, બેતવા, છોટી મહાનદી ઔર સોન, યહ સખી બડી નદિયાં ઉત્તર દિશા મેં બહતી હૈ। નર્મદા, તાપી ઔર માહી ઇન નદિયોં સે ભૂપૃષ્ઠીય જલ પશ્ચિમ દિશા મેં બહતા હૈ। વૈનગંગા નદી દક્ષિણ દિશા મેં બહતી હૈ (રાજ્ય કે બાહર) ગોદાવરી મેં સમાહિત હો જાતી હૈ।

શિવની, બાલાઘાટ, ઉમારિયા, કટની, સિંદી, પન્ના ઔર સતના, યહ પ્રદેશોં કો પર્જન્યમાન કા વરદાન પ્રાપ્ત ક્ષેત્ર હૈનું। રતલામ, ઉજ્જૈન, બારવાની, ખરગોળ ઇન ક્ષેત્રોં મેં બારિશ કમ માત્રા મેં હોતી હૈ।

આકિર્યન આદ્ય મહાકલ્ય સે લેકર અભિનવ કાલખંડ કી મૃદા, એસે સખી શૈલપ્રકાર રાજ્ય મેં સ્થાપિત હૈનું। કાલે પાષાણ (બેસાલ્ટ) સે રાજ્ય કા કાફી બડા ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત હૈ। માર્બલ, નાઈસ, ગુનાઇટિક નાઈસ, ગોંડવાના શૈલક્રમ કે ઔર જલોઢીય ક્ષેત્ર કી મૃદા કી જલભૂતોં કી ભૂજલ ધારણાશક્તિ અધિક હૈ। સંડસ્ટોન ઔર લાઈમસ્ટોન પત્થરોં મેં મધ્યમ ગહરાઈ તક ખુદવાયે કુઓં સે ક્રમશ: 20 સે 40 ઔર 50 સે 80 ઘનમીટર/ઘંટા ભૂજલ નિકાસી હોતી હૈ। જલોઢીય મૃદા ક્ષેત્ર મેં બનવાયે કુઓં કી 50 સે 80 ઘનમીટર/ઘંટા ભૂજલ ધારણા ક્ષમતા હૈ।

પ્રતિવર્ષ સંપૂર્ણ ભૂજલ પુનર્ભરણ : 36.42 અ.ઘ.મી.

સંપૂર્ણ ભૂજલ ઉપલબ્ધિ : 34.47 અ.ઘ.મી.

પ્રતિવર્ષ ભૂજલ વિકાસ : 18.88 અ.ઘ.મી.

ભૂજલ વિકાસ રિથતિ : 54.76%

મહારાષ્ટ્ર

ક્ષેત્રફલ : 307713 વર્ગ કિમી

લગભગ 85 પ્રતિશત રાજ્ય કા ભૂમાગ દક્કન બેસાલ્ટ (પાષાણ) કે પરતોં સે ઢકા હુआ હૈ। ઉર્વરિત ભૂમાગ મેં કવાટર્નરી જલોઢ, ગોંડવાના, કડપા, કલડગી, વિધિયન, ધારવાડ ઔર આર્કીયન કલ્ય કે પત્થર પાયે જાતો હૈનું। ભૂજલ વિજ્ઞાન કે દૃષ્ટિકોણ સે રાજ્ય કો સંઘાંતિ, અર્ધ સંઘાંતિ તથા અસંઘાંતિ વિભાગોં મેં બાંટા જા સકતા હૈ। દક્કન બેસાલ્ટ પત્થરોં મેં બનવાયે કુઓં સે 0.2 સે 30 ઘનમીટર માત્રા સે ભૂજલ નિકાસ હોતા હૈ। કડપા, કલડગી ઔર વિધિયન પત્થરોં મેં બનવાયે ગયે કુઓં કી ભૂજલ આપૂર્તિ કી ક્ષમતા કેવલ 1.2 સે 10 ઘનમીટર કી હૈ। અર્ધ સંઘાંતિ પત્થરોં કે જલભૂતોં સે 60 સે 120 ઘનમીટર ભૂજલ ઉપલબ્ધ હોતા હૈ।

પ્રતિવર્ષ સંપૂર્ણ ભૂજલ પુનર્ભરણ : 31.64 અ.ઘ.મી.

સંપૂર્ણ ભૂજલ ઉપલબ્ધી : 29.90 અ.ઘ.મી.

પ્રતિવર્ષ ભૂજલ વિકાસ : 16.33 અ.ઘ.મી.

ભૂજલ વિકાસ રિથતિ : 54.62%

यूवर्जितु

उत्तर प्रदेश

क्षेत्रफल : 240928 वर्ग कि.मी.

भूजल उपलब्धि और भौगोलिक संरचना के आधार पर उत्तर प्रदेश के पांच विभाग होते हैं, 1) दक्षिण दिशा का द्विपकल्पीय विभाग, 2) जलोढ़ीय मृदा विभाग, 3) मध्यस्थान का गंगायमुना का मैदानी प्रदेश, 4) तराई क्षेत्र, और 5) भाबर क्षेत्र।

दक्षिण दिशा के द्विपकल्पीय विभाग में भूजल उपलब्धता स्थिति मध्यम क्षमता की है। इस विभाग में अर्धसंघटित से असंघटित स्वरूप की विन्ध्य प्रणाली के पत्थर मिलते हैं। जलोढ़ीय मृदा विभाग में असंघटित कणों की अधिकतम परत 300 मीटर से अधिक मोटी है। इस विभाग में बनवाये कूपनलिकाओं की भूजल आपूर्ति क्षमता 35 से 70 घनमीटर/घंटा है। गंगायमुना का मैदानी प्रदेश समझौती और कम उंचाई का क्षेत्र है, जिसमें मृदा संरचना के अलग अलग स्तर हैं। इन स्तरों में बनवाये कूपनलिकाओं की भूजल उपलब्धता क्षमता 90 से 200 घनमीटर/घंटा है। तराई और भाबर क्षेत्रों की कूपनलिकाओं की भूजल आपूर्ति क्षमता क्रमशः 100 से 200 घनमीटर/घंटा और 100 से 300 घनमीटर/घंटा हैं। भाबर क्षेत्र का भूजल स्तर तराई क्षेत्र की तुलना में ज्यादा गहराई पर स्थित है। तराई क्षेत्र के कुछ भूभाग में आरटेशियन कुरें पाये जाते हैं।

प्रतिवर्ष संपूर्ण भूजल पुनर्भरण : 69.92 अ.घ.मी.

संपूर्ण भूजल उपलब्धि : 65.32 अ.घ.मी.

प्रतिवर्ष भूजल विकास : 45.84 अ.घ.मी.

भूजल विकास स्थिति : 70.18%

बिहार

क्षेत्रफल : 94163 वर्ग कि.मी.

अर्धसंघटित एवं असंघटित और संघटित ऐसे दो विभाग में भूजल उपलब्धि होती है। पूर्व-उत्तर बिहार तथा गंगानदी के निकटतम प्रदेश में असंघटित मृदा प्रचुर मात्रा में है। इस प्रदेश में भूजल के विशाल भंडार हैं, जिनसे 120 से 250 घनमीटर/घंटा की मात्रा से भूजल उपलब्ध होता है। मधुबन, सीतामढ़ी एवं पश्चिम चंपारण जिले के कुछ भूभाग में उप-तराई क्षेत्र हैं। इस क्षेत्र में परिवाही कुरें हैं। संघटित स्वरूप के पत्थरों में पाये जाने वाले जलभृतों में भूजल कम मात्रा मिलता है। तथापि, संधि एवं दरारों वाले पत्थरों में खुदवाये कुओं से 10 से 50 घनमीटर की मात्रा से भूजल आपूर्ति की क्षमता है।

બૂજાંગણુ

પ્રતિવર્ષ સંપૂર્ણ ભૂજલ પુનર્ભરણ : 31.41 અ.ઘ.મી.

સંપૂર્ણ ભૂજલ ઉપલબ્ધિ : 28.99 અ.ઘ.મી.

પ્રતિવર્ષ ભૂજલ વિકાસ : 13.26 અ.ઘ.મી.

ભૂજલ વિકાસ સ્થિતિ : 45.76%

પશ્ચિમ બંગાલ

ક્ષેત્રફળ : 88752 વર્ગ કિ.મી.

ભૂજલ ઉપલબ્ધિ કે અનુસાર રાજ્ય કે દો વિભાગ હોતે હું, 1) સંઘટિત સ્વરૂપ કે સંધિ એવં દરારે યુક્ત આગનેય, અવસાદી એવં રૂપાંતરિત પત્થર, 2) સરાંશિત મૃદા કા વિશાલ પ્રદેશ।

સંઘટિત સ્વરૂપ કે પત્થરોં સે 10 સે 20 ઘનમીટર/ઘંટા ભૂજલ ઉપલબ્ધિ હોતી હૈ। રાજ્ય કા લગભગ દો તિહાઈ ભૂમાગ મૃદા સે વ્યાપ્ત હૈ। ભૂજલ ઉપલબ્ધિ કી આધાર પર ઇસ મૃદા કે તીન વિભાગ પાયે જાતે હું। 1) જલપાઈ ગુડી સે કૂચ બિહાર, ઉત્તર દિશા કા મેદિનાપુર તો દક્ષિણ દિશા કા 24 પરગના પ્રદેશ। ઇસ વિભાગ કી ભૂજલ વિકાસ ક્ષમતા લગભગ 150 ઘનમીટર/ઘંટા હૈ। 2) માલદા, દિનાજપુર ઔર મુર્શિદાબાદ જિલે કા પશ્ચિમ ભૂમાગ। ઇસ વિભાગ કી ભૂજલ આપૂર્તિ ક્ષમતા 50 સે 150 ઘનમીટર/ઘંટા હૈ। 3) બીરભૂમ, બર્ધમાન, બાંકુડા એવં મુર્શિદાબાદ જિલે કા કુછ ભૂમાગ મિલકર તીસરા વિભાગ હૈ। ઇસ વિભાગ મેં ભૂજલ સ્થિતિ થોડી વિકટ હૈ ઔર ભૂજલ વિકાસ ક્ષમતા 50 ઘનમીટર/ઘંટા સે ભી કમ હૈ।

પ્રતિવર્ષ સંપૂર્ણ ભૂજલ પુનર્ભરણ : 29.33 અ.ઘ.મી.

સંપૂર્ણ ભૂજલ ઉપલબ્ધિ : 26.56 અ.ઘ.મી.

પ્રતિવર્ષ ભૂજલ વિકાસ : 11.84 અ.ઘ.મી.

ભૂજલ વિકાસ સ્થિતિ : 44.60%

સિક્કિમ

ક્ષેત્રફળ : 7096 વર્ગ કિ.મી.

ઉંચે પર્વતશૃંખલા કા યહ પ્રદેશ હૈ। સંઘટિત ઔર અર્ધસંઘટિત પત્થરોં મેં જહાં સંધિ એવં દરારે હું, એસે ભૂમાગ સે મધ્યમ માત્રા મેં ભૂજલ ઉપલબ્ધ હોતા હૈ।

પ્રતિવર્ષ સંપૂર્ણ ભૂજલ પુનર્ભરણ : 5.63 અ.ઘ.મી.

સંપૂર્ણ ભૂજલ ઉપલબ્ધિ : 1.52 અ.ઘ.મી.

પ્રતિવર્ષ ભૂજલ વિકાસ : 0.00 અ.ઘ.મી.

ભૂજલ વિકાસ સ્થિતિ : 0.06%

यूवर्जिन

अरुणाचल प्रदेश

क्षेत्रफल : 83743 वर्ग कि.मी.

भूभौगोलिक संरचना के आधार पर, इस प्रदेश की तुलना पर्वतीय प्रदेश के भाबर क्षेत्र से की जा सकती है। इस क्षेत्र में भूजल धारण करने वाले पत्थर परिरुद्ध जलभूत (Confined aquifer) से अपरिरुद्ध जलभूत (Unconfined saquier) स्वरूप के हैं। असंघटित एवं अर्धसंघटित पत्थरों में बनाये कूपनलिकाओं की भूजल उपलब्धता क्षमता 160 घनमीटर/घंटा है। नामसाई एवं मिनो उपविभाग में भूजलपृष्ठ जमीन के काफी नजदीक है। इस क्षेत्र के कुओं, जिनकी गहराई लगभग 3 से 5 मीटर है, उनकी भूजल विकास की क्षमता करीब 100 घनमीटर/घंटा है।

प्रतिवर्ष संपूर्ण भूजल पुनर्भरण : 3.02 अ.घ.मी.

संपूर्ण भूजल उपलब्धि : 2.67 अ.घ.मी.

प्रतिवर्ष भूजल विकास : 0.01 अ.घ.मी.

भूजल विकास स्थिति : 0.28%

असम

क्षेत्रफल : 78438 वर्ग कि.मी.

भूभौगोलिक संरचना के आधार पर राज्य के तीन विभाग किये जाते हैं, 1) ब्रह्मपुत्र घाटी, 2) मध्यवर्ती असम पहाड़ियां और 3) बाराक घाटी। भूजल उपलब्धि के आधार पर जलभूत तीन प्रकार के हैं— संघटित, अर्धसंघटित और असंघटित। राज्य के लगभग 75% भूभाग में असंघटित शैलप्रकार है। पहाड़ी क्षेत्र के भाबर भूभाग में बनवाये कूपनलिकाओं की भूजल विकास क्षमता 25 से 60 घनमीटर/घंटा है। भाबर क्षेत्र के निचले तराई क्षेत्र के कुओं की भूजल आपूर्ति क्षमता 80 से 250 घनमीटर/घंटा है। अर्धसंघटित स्वरूप वाले पत्थरों में खुदवाये कुओं की क्षमता 50 से 100 घनमीटर/घंटा है।

प्रतिवर्ष संपूर्ण भूजल पुनर्भरण : 28.67 अ.घ.मी.

संपूर्ण भूजल उपलब्धि : 24.26 अ.घ.मी.

प्रतिवर्ष भूजल विकास : 2.73 अ.घ.मी.

भूजल विकास स्थिति : 11.25%

मणिपुर

क्षेत्रफल : 22327 वर्ग कि.मी.

मणिपुर राज्य में काफी दूर दूर तक कम मोटाई की अतिसूख्म मृदा की परत है। इस प्रकार की मृदा की भूजल वहन क्षमता अत्यंत धीमी है। थोड़ी गहराई पर

બુવાંગું

पाये जाने वाले अर्धसंघित पत्थरों की भूजल उपलब्धता क्षमता अधिक है। कुछ भूभाग में परिवाही कुओं की सघनता ज्यादा है। परिवाही कुओं की क्षमता 0.5 से 4 घनमीटर/घंटा है। इस क्षेत्र के भूजल की गुणवत्ता अच्छी है।

प्रतिवर्ष संपूर्ण भूजल पुनर्भरण : 0.43 अ.घ.मी.

संपूर्ण भूजल उपलब्धि : 0.39 अ.घ.मी.

प्रतिवर्ष भूजल विकास : 0.01 अ.घ.मी.

भूजल विकास स्थिति : 1.44%

मेघालय

क्षेत्रफल : 22429 वर्ग कि.मी.

राज्य के उत्तर दिशा में ग्रॅनाईटिक नाईस, शिस्ट, क्वार्टज़ाइट एवं फिलाईट पत्थर पाये जाते हैं। इन पत्थरों में जहां जहां संधि एवं दरारें हैं, वहीं के भूभाग में भूजल धारणा क्षमता अधिक है। अर्धसंघित स्वरूप के सँडस्टोन पत्थरों से राज्य का पूर्ण दक्षिण-पश्चिम भूभाग तथा दक्षिण-पूर्व भूभाग व्याप्त है। इन भूभागों में खुदवाये कुओं की भूजल विकास क्षमता 25 से 50 घनमीटर/घंटा है। कुछ भूभाग में पाये जाने वाले जलोढ़ीय मृदा से 50 से 100 घनमीटर/घंटा की मात्रा से भूजल उपलब्ध किया जाता है।

प्रतिवर्ष संपूर्ण भूजल पुनर्भरण : 1.83 अ.घ.मी.

संपूर्ण भूजल उपलब्धि : 1.64 अ.घ.मी.

प्रतिवर्ष भूजल विकास : 0.04 अ.घ.मी.

भूजल विकास स्थिति : 2.28%

मिजोरम

क्षेत्रफल : 21081 वर्ग कि.मी.

संपूर्ण राज्य में नवजीव कल्प (Tertiary) के अर्धसंघित स्वरूप वाले पत्थर पाये जाते हैं। इसमें परिरुद्ध तथा अपरिरुद्ध जलभृत मिलते हैं। मिजोरम में भूजल झारनों की संख्या अधिक है और उससे काफी मात्रा में भूजल उपलब्ध होता है।

प्रतिवर्ष संपूर्ण भूजल पुनर्भरण : 0.21 अ.घ.मी.

संपूर्ण भूजल उपलब्धि : 0.19 अ.घ.मी.

प्रतिवर्ष भूजल विकास : 0.01 अ.घ.मी.

भूजल विकास स्थिति : 3.82%

नागालैंड

क्षेत्रफल : 16579 वर्ग कि.मी.

राज्य में पूर्व दिशा से दक्षिण-पश्चिम दिशा तक अरुण्ड पर्वतशृंखलायें हैं। इनमें जलभूत लगभग 300 मीटर की गहराई पर मिलता है। तथापि, नागा-पाटका विभाग में 4 से 12 मीटर गहराई पर भूजलपृष्ठ मिलता है। धानसिर एवं दिफू नदी के घाटी में पाये जाने वाले कुओं की भूजल आपूर्ति क्षमता अत्यंत कम है (लगभग 2 घनमीटर/घंटा)। तिजीत, तिरु, लोग्नाय एवं बाघत नदी घाटियों के जलोढ़ीय मृदा में बनवाये कुओं से हर घंटा 15 से 65 घनमीटर भूजल निकाला जा सकता है, और भूजल गुणवत्ता अच्छी है।

प्रतिवर्ष संपूर्ण भूजल पुनर्भरण : 2.20 अ.घ.मी.

संपूर्ण भूजल उपलब्धि : 1.98 अ.घ.मी.

प्रतिवर्ष भूजल विकास : 0.02 अ.घ.मी.

भूजल विकास स्थिति : 0.99%

त्रिपुरा

क्षेत्रफल : 10492 वर्ग कि.मी.

अर्धसंघटित स्वरूप के सँडस्टोन एवं शैल जैसे शैलप्रकार राज्य के मुख्य जलभूत हैं। अर्धसंघटित स्वरूप के भूजल धारणावाले पत्थरों को तीन विभागों में वर्गीकृत किया जाता है।

- 1) अगरतला-उदयपुर इनका मध्य भूभाग, खोवाई-अमरपुर, अंबासा, कैलासकेर, कुमारघाट एवं धर्मनगर भूभाग में भूजल धारण क्षमता अधिक है। इस भूभाग की कुछ परिवाही कुओं की भूजल विकास क्षमता 50 घनमीटर/घंटा है।
- 2) पहले विभाग के पहाड़ियों के निकटतम क्षेत्रों के बीच दूसरा भूजल विभाग है। इस विभाग में पाये जाने वाले कुओं से 50 से 100 घनमीटर/घंटा की मात्रा से भूजल निकाला जा सकता है।
- 3) पहाड़ियों के दोआब वाले क्षेत्रों में घाटी वाला तीसरा भूजल विभाग है। इस क्षेत्र में खुदवाये कुओं के जलभूत से लगभग 50 घनमीटर/घंटा भूजल विकास किया जाता है।

प्रतिवर्ष संपूर्ण भूजल पुनर्भरण : 1.53 अ.घ.मी.

संपूर्ण भूजल उपलब्धि : 1.24 अ.घ.मी.

प्रतिवर्ष भूजल विकास : 0.10 अ.घ.मी.

भूजल विकास स्थिति : 7.88%

गोवा

क्षेत्रफल : 3702 वर्ग कि.मी.

गोवा राज्य का प्रमुख हिस्सों में धारवाड़ सुपर समूह के समेकित संरचनाएं पाई जाती हैं। समुद्र तट रेत, लेटराइट, अपक्षय और खंडित क्रिस्टली चट्टानों में अर्द्ध-सीमित परिस्थितियों में भूजल होता है। भूगर्भीय क्षेत्र से भूजल का विकास ज्यादातर खोदे गए कुओं और उथले बोर कुओं के माध्यम से होता है। भूजल संसाधनों का जिला-वार आकलन किया है। राज्य के सभी 12 जिलों को सुरक्षित रूप में वर्गीकृत किया गया है। 2013 की तुलना में कुल वार्षिक भूजल पुनर्भरण और वार्षिक निकालने योग्य भूजल संसाधनों में मामूली वृद्धि हुई है जबकि वार्षिक भूजल निष्कर्षण वही रहा। इसलिए भूजल निष्कर्षण की दर 37% से घटकर 34% हो गया है।

प्रतिवर्ष संपूर्ण भूजल पुनर्भरण : 0.27 अ.घ.मी.

संपूर्ण भूजल उपलब्धि : 0.16 अ.घ.मी.

प्रतिवर्ष भूजल विकास : 0.05 अ.घ.मी.

भूजल विकास स्थिति : 33.5%

झारखण्ड

क्षेत्रफल : 79714 वर्ग कि.मी.

राज्य में आर्कियन युग से लेकर हाल तक के विभिन्न भूवैज्ञानिक युगों के विभिन्न प्रकार की चट्टानें हैं। प्रमुख चट्टान प्रकार आग्नेय और मेटामॉर्फिक चट्टानें हैं जो राज्य के भौगोलिक क्षेत्र के लगभग 85 प्रतिशत भाग में पायी जाती हैं। क्षतिग्रस्त चट्टानें, जो 10 से 25 मी गहराई पर मिलती हैं, भूजल भंडार के अच्छे स्रोत माने जाते हैं। खुदा हुआ कुओं जो क्षतिग्रस्त चट्टानों में बनाया जाता है उसकी पैदावार अच्छी रहती है। खोदे गए कुओं की औसत उपज 0.5 से 1.22 घन मीटर/घंटा है। गोडवाना सुपर समूह के चट्टानों में बोरिंग डिस्चार्ज दर 7 से 10.3 घन मीटर/घंटा और तृतीयक संरचनाओं में उपज 18 से 78 घन मीटर/घंटा तक होती है। सामान्य रूप से खोदे गए कुओं की गहराई 10 से 15 मीटर के बीच और उथले नलकूपों की गहराई 20 से 40 मीटर के बीच होती है। भूजल संसाधनों का आकलन ब्लॉकवार किया गया है। 260 ब्लॉकों में से 3 ब्लॉकों को अतिशोषित के रूप में वर्गीकृत किया गया है, 2 को शोषित, 10 को अर्ध-शोषित और 245 को सुरक्षित के रूप में वर्गीकृत किया गया है और राज्य में कोई खारा ब्लॉक नहीं हैं। 2013 के मूल्यांकन की तुलना में कुल वार्षिक भूजल पुनर्भरण और वार्षिक निकालने योग्य भूजल संसाधन क्रमशः 6.56 से 6.21 बिलियन घन मीटर और 5.99 से 5.69 तक बिलियन घन मीटर घट गए हैं। राज्य के लिए वार्षिक भूजल निष्कर्षण 1.35

બૂજુંગણુ

से बढ़कर 1.58 सेमी हो गया है और भूजल निष्कर्षण की अवस्था 23% से बढ़कर 28% हो गई है। अध्ययनों के आधार पर मापदंडों के निर्धारण में परिणामी पुनर्भरण में कमी आई है। बेरमो, चास, रामगढ़, जमशेदपुर और कांके ब्लॉकों में शहरीकरण और औद्योगिकीकरण के कारण धनबाद, झारिया, बाघमारा, बलापुर, तोपचांची, चंद्रपुरा, खलारी, मांडू और पतरातू ब्लॉकों में खनन गतिविधि और सिल्ली ब्लॉक में कृषि गतिविधियों तथा भूजल निष्कर्षण की दर में वृद्धि हुई है। इसके अतिरिक्त कोयला खनन उद्योग को उनकी गतिविधि के माध्यम से एक प्रमुख भूजल निर्वाह स्रोत के रूप में पहचाना गया है।

प्रतिवर्ष संपूर्ण भूजल पुनर्भरण : 6.21 अ.घ.मी.

संपूर्ण भूजल उपलब्धि : 5.69 अ.घ.मी.

प्रतिवर्ष भूजल विकास : 1.58 अ.घ.मी.

भूजल विकास स्थिति : 27.73%

राष्ट्रीय जल नीति 2012 पर आधारित भूजल पर संक्षिप्त सारांश

भूजल प्रबंधन राष्ट्रीय जल नीति 2012 का महत्वपूर्ण क्षेत्र है। नीति में तटीय क्षेत्रों में समुद्री जलभरण से भूजल संसाधन को होने वाले खतरे पर चिंता व्यक्त की है। क्योंकि यह नीति की प्रस्तावना में जलवायु परिवर्तन के परिणामस्वरूप है। साथ ही यह जोर दिया है कि भूजल को अलग से नहीं देखा जाना चाहिए और इसे जल विज्ञान चक्र के महत्वपूर्ण घटक के रूप में माना जाना चाहिए। नदियों में न्यूनतम पर्यावरणीय प्रवाह बनाए रखने की आवश्यकता है जो कि जलभूतों से नदियों के होने वाले योगदान से मिलेंगे। इसका अर्थ है कि जलभूतों का अधिक दोहन उचित नहीं है। जलवायु परिवर्तन के अनुकूलन के रूप में, नीति जल के सभी रूपों जैसे सतह के पानी, मिट्टी की नमी और भूजल के अतिरिक्त भंडारण की आवश्यकता पर जोर देती है। सिंचाई जल उपयोग दक्षता और कृत्रिम भूजल पुनर्भरण में सुधार, अति-शोषित क्षेत्रों के लिए महत्वपूर्ण रणनीति हो सकती है और भूजल निकासी दर को कम करने के लिए ऐसे क्षेत्रों में विद्युत आपूर्ति को विनियिमत किया जा सकता है। उद्योगों को अपशिष्ट जल उपचार सुविधाओं में सुधार और उपचारित जल के पुनर्चक्रण को बढ़ावा देकर भूजल उपयोग को कम करने के लिए बाध्य किया जा सकता है। राष्ट्रीय स्तर पर भूजल संसाधनों की निगरानी, नीति निर्माण और संचालन के लिए आवश्यक संस्थानों की आवश्यकता है।

9. वर्षा-जल संचयन तथा भूजल पुनर्भरण

वर्षा ऋतु में वर्षा का पानी बह जाने के पहले ही उसे भूपृष्ठ पर या जमीन के नीचे गहराई में संग्रहित करने के प्रक्रिया को वर्षा-जल संचयन (बरसाती-पानी संग्रहण) कहते हैं। मनुष्य द्वारा ऐसे पानी का संग्रहण कर उसे जमीन में पुनर्भरित करने की प्रक्रिया को कृत्रिम भूजल पुनर्भरण (Artificial Groundwater Recharge) कहते हैं। इस प्रक्रिया से भूजल संचय प्राकृतिक गति के अधिक गति से होता है।

भारत के भूजल संसाधन का मूल्यांकन :

2004 के अनुसार केन्द्रीय भूजल बोर्ड भूजल विकास दर 58%, 2009 में 61%, 2011 से 2013 के दौरान 62% और 2017 के दौरान 63% थी। भूजल विकास में सुरक्षित, अर्ध-महत्वपूर्ण, महत्वपूर्ण, अति-शोषित और खारा ब्लॉकों का समावेश है। 2004 के दौरान अति-शोषित ब्लॉक 839 थे हालांकि, यह संख्या 2019 के दौरान 1186 हो गई है जिसका विवरण तालिका 1 और तालिका 2 में दिया गया है।

भूजल संसाधन का 2004 से 2017 तक मूल्यांकन

क्रमांक	भूजल संसाधन मूल्यांकन	2004	2009	2011	2013	2017
1	वार्षिक भूजल सक्षम संसाधन (बिलियन घन मीटर)	433	431	433	447	432
2	शुद्ध वार्षिक भूजल उपलब्धता (बिलियन घन मीटर)	399	396	398	411	393
3	वार्षिक भूजल दोहन सिंचाई, घरेलू और ओद्योगिक उपयोगों के लिए (बिलियन घन मीटर)	231	243	245	253	249
4	भूजल विकास के चरण (%)	58	61	62	62	63

(नोट: 1 बिलियन घन मीटर=1 अब्ज घन मीटर)

યુવર્જિન્સ

2004 से 2017 तक मूल्यांकन की गई ईकाइयों/खंडों का वर्गीकरण

क्रमांक	ब्लॉक/मंडल/ तालुका का वर्गीकरण	2004	2009	2011	2013	2017
ब्लॉकों की संख्या						
1	कुल अनुमानित ईकाइयाँ/खंड	5723	5842	6607	6584	6881
2	सुरक्षित	4078	4277	4503	4519	4310
3	अर्ध महत्वपूर्ण	560	523	697	681	972
4	गंभीर	220	109	217	203	313
5	अधिक— निष्कासित	839	802	1071	1034	1186
6	नमकीन	30	71	92	96	100

टिप्पणी : केंद्रीय भूजल बोर्ड के अनुसार, कृषि के लिए 85% भूजल विकास स्वीकार्य है। 15% भूजल का हिस्सा अन्य उपभोक्ताओं के लिए आरक्षित किया जाता है।

भूजल शोषण के आधार पर विभिन्न ब्लॉकों या खंडों का वर्गीकरण नीचे दिया गया है।

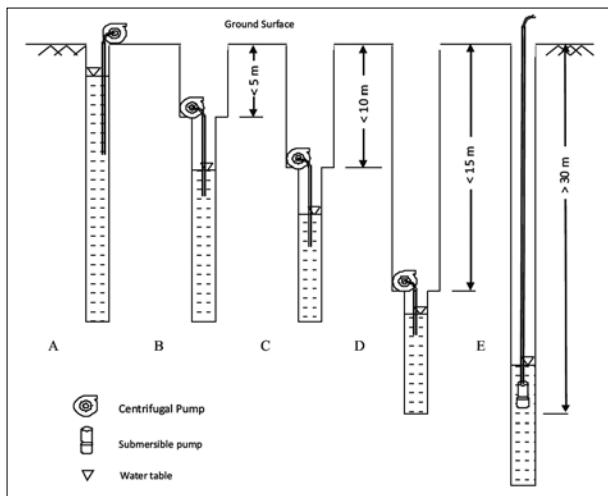
- 100% से अधिक भूजल शोषण है तो क्षेत्र को अति-शोषित माना जाता है
- 90-100% भूजल शोषण है तो शोषित (क्रिटीकल) माना जाता है।
- 70-100% भूजल शोषण है तो अर्ध शोषित (सेमी-क्रिटीकल) माना जाता है।
- 70-100% भूजल शोषण है तो सुरक्षित माना जाता है।

भारत के विभिन्न राज्यों में भूजल गिरावट के कारण

- भूजल का स्वामित्व भूमि के स्वामित्व से जुड़ा हुआ है।
- नहरी जल भूजल की तुलना में अधिक विश्वसनीय है और किसान अपनी आवश्यकतानुसार इसे निकाल सकते हैं।
- टचूब वेल ड्रिलिंग और भूजल पंपिंग प्रौद्योगिकी में उन्नति हुई है। सेन्ट्रीफ्यूगल की जगह पनडुब्बी पंप किसानों की पसंद बन चुकी है। पनडुब्बी पंप काफी गहरी जलभूत से तेजी से भूजल को निकाल सकते हैं। इस कारण भूजल स्तर में गिरावट हो रही है।
- उत्तर पश्चिम भारत में चावल और गेहूं क्षेत्रों का विस्तार हुआ है।

યુવર્ણિજનુ

- કિસાન પારંપરિક ફસલોની જગહ અધિક પાની લગને વાલી ફસલોની ચયન કર રહે હું। જૈસે મહારાષ્ટ્ર માં ગન્ના તથા ઉત્તર ભારત માં ચાવલ—ગેહું।
- ભૂજલ કી ઉપલબ્ધતા કે સાથ સિંચિત ક્ષેત્ર માં વૃદ્ધિ હું હૈ।
- બિજલી કા કમ રેટ ભૂજલ કે અતિ પ્રયોગ લિએ જિસ્મેદાર હૈ।
- બિજલી કી આપૂર્તિ કી અવિશ્વસનીયતા કે કારણ કિસાન ફસલોની અધિક સિંચાઈ કરતે હું।
- પાની કી બચત પ્રૌદ્યોગિકી યા ભૂજલ પુનર્ભરણ કો અપનાને કે લિએ કિસાન કોઈ પ્રોત્સાહન નહીં।
- અન્ય ક્ષેત્રોની જૈસે ઉદ્યોગ, ઘરેલૂ આદિ સે ભૂજલ કી માંગ બढ़ રહી હૈ।
- ભૂજલ કે અધિક દોહન કો નિયંત્રિત કરને કે લિએ કોઈ મજબૂત નિગરાની તંત્ર નહીં હૈ।

- અ: સત્તર કે દશક કે પ્રારંભ મેં નલકૂપ
- બ: અસ્સી કે દશક કે દૌરાન ટ્યુબવેલ
- ક: અસ્સી કે દશક કે અંત ઔર નબ્બે કે દશક કે દૌરાન નલકૂપ (ગડ્ઢોની ગૈસ કી સમસ્યા કે સાથ)
- લ: નબ્બે કે દશક કે અંત મેં નલકૂપ (ગડ્ઢોની વજહ સે હોને વાલી મૌતોની સમસ્યા)
- ઇ: સબમર્સિબલ પમ્પ કો કિસાનોને સ્વીકારા (સન 2000 કે બાદ કી સ્થિતિ)
- ટ્રાંસ ઇંડો-ગંગા કે મૈદાનોની ભૂજલ કે વિકાસ મેં કાલાનુક્રમિક ઘટનાએં

वर्षा संचयन तथा पुनर्भरण की आवश्यकता :

- 1) पानी की आपूर्ति की मांग बढ़ गई नतीजा यह है कि उपलब्ध स्त्रोतों से अधिक मात्रा में भूजल निकाला जा रहा है। इस प्रक्रिया से कुछ कालावधि के लिये पानी की आपूर्ति की जा सकती है, लेकिन उसके बाद पानी के मात्रा में कमी महसूस होगी। ऐसी स्थिति में कुछ समय तक पानी की आपूर्ति अंशतः बंद हो जाती है। ऐसे क्षणों को टालने के लिए और पानी को मात्रा की बढ़ोतरी के लिये वर्षा-जल का संचयन जरूरी हो जाता है।
- 2) अधिक से अधिक गहराई पर स्थित भूजल निकालने के चेष्टा से भूजल स्तर नीचे-नीचे जा रहा है। इस नीचे जाने वाले भूजल स्तर को पुनः स्थापित करने के लिये बरसाती-पानी संग्रहण और पुनर्भरण अत्यावश्यक हो गया है।
- 3) किसी महत्वपूर्ण भूभाग में पानी की उपलब्धता बढ़ाने के लिये और विकास कार्यों के लिये वर्षा-जल का उपयोग करना पड़ता है। इस उद्देश्यपूर्ति के लिये वर्षा-जल संचयन यह एक प्रभावी उपाय है।
- 4) शहरी भागों में, ग्रामीण इलाकों में अतिरिक्त सिंचाई से और खान क्षेत्र से अधिकतम् भूजल निकासी से, अत्यंत कम हुए भूजल के प्रमाण बढ़ाने के लिये वर्षा-जल संचयन तथा पुनर्भरण एक आवश्यक उपाय है।
- 5) किसी स्थान के भूजल की गुणवत्ता अगर बाधित हो चुकी है तो बरसाती पानी के संग्रहण से गुणवत्ता बाधित पानी की तीव्रता धीरे-धीरे कम की जा सकती है। इस कार्य में जल्दबाजी से निर्णय नहीं लेना चाहिये।
- 6) कृषि उपज बढ़ाने के लिये तथा हरितकरण-क्षेत्र बढ़ाकर पर्यावरण के सुधार के लिये वर्षा-जल संचयन अत्यावश्यक है।

वर्षा जल संचय

पिछले दस पन्द्रह सालों से, जल संकट की पृष्ठभूमि में वर्षा जल संचय एवम संरक्षण के बारे में काफी सुना जाने लगा है। पिछले कुछ सालों से सरकार भी इस काम को बढ़ावा देने के लिये लगातार प्रयास कर रही है। कार्यशालाओं तथा तकनीकी गोष्ठियों में इस विषय पर गंभीर वार्तालाप होने लगा है। इससे संबंधित सरल साहित्य छापा जाने लगा है। मीडिया में इस पर लेख छपते हैं पर आम आदमी के लिये इस शब्द का सीधा-सीधा अर्थ है बरसात के पानी का संरक्षण। आपसी बोलचाल में वह इस शब्द का प्रयोग तो करने लगता है पर वह वास्तव में इसके अनेक पहलुओं से अपरिचित है।

बरसात के मौसम में जब धरती पर पानी बरसता है तो उसका कुछ अंश धरती की गहराईयों में अपने आप उतर जाता है। यह काम प्रकृति खुद करती है। यह सही है कि धरती के विभिन्न भागों में पानी सोखने की क्षमता भिन्न होती है पर कितना पानी जमीन में उतरेगा, यह मिट्टी और उसके नीचे पाई जाने वाली चट्टानों

के गुणों पर निर्भर होता है। रेत और बजरी की परतों और मौसम के कुप्रभाव से अपक्षीण चट्टानों में सबसे अधिक पानी रिसता और संरक्षित होता है। पानी के नीचे रिसने में बरसात के स्वरूप की भी भूमिका होती है। तेजी से गिरे पानी का अधिकांश भाग यदि ढाल के सहारे बह जाता है। इसके विपरीत धीरे-धीरे गिरने वाले पानी का काफी बड़ा भाग जमीन की गहराईयों में उतर जाता है। इलाके का भूमि उपयोग भी पानी के जमीन में रिसने पर असर डालता है। बंजर जमीन या कठोर अपारगम्य चट्टानों के ऊपर गिरे पानी का अधिकांश भाग यदि सतह पर से बह जाता है तो रेतीली जमीन और जुते खेत के करीब 20 प्रतिशत पानी ही बह कर आगे जा पाता है। इस काम को प्राकृतिक वर्षा जल संचय कहा जा सकता है। इन दिनों यह कार्य अधिकतर कृत्रिम तरीके से होता है। इस कार्य के लिए विभिन्न संरचनायें जैसे कि तालाब, चेकडैम, गेबियन स्ट्रक्चर, स्टॉप डेम, परकोलेशन टैंक आदि का प्रयोग होता है।

शहरों में बढ़ते जल संकट के कारण वर्षा जल संचय एवं संरक्षण का महत्त्व काफी बढ़ गया है। इसका अर्थ यह कर्तई नहीं है कि यह कार्य गाँवों के लिये गैर जरूरी है। वास्तव में, आज की लगातार विषम होती विपरीत परिस्थितियों में नगरीय एवं ग्रामीण इलाकों में समान रूप से इसकी आवश्यकता है। पानी के संकट से यह मानव समाज को बचा सकता है। इसके वैज्ञानिक तरीके जानने की आवश्यकता है। हम इसके माध्यम से जल की उपलब्धता बढ़ा सकते हैं।

वर्षा जल संचय करने के लिये हर इलाके के कुछ खास—खास तथ्यों की जानकारी होना आवश्यक होता है। वर्षा जल संचय उसी इलाके में प्रभावकारी होता है जहाँ बरसात के दिनों में भूजल का स्तर जमीन की सतह के काफी नीचे होता है। इसका वास्तव में अर्थ यह होता है कि उस इलाके में पानी को संचित करने के लिए जमीन के नीचे पर्याप्त खाली स्थान मौजूद है। इसके विपरीत यदि उस इलाके में भूजल का स्तर जमीन का सतह के काफी करीब होता है तो वहाँ बहुत कम पानी का संचय संभव है। उथले भूजल स्तर वाले इलाके में भूजल पुनर्भरण करने के स्थान पर पानी का संचय तालाब या टैंक में करना चाहिये। इसके बाद दूसरी आवश्यकता जमा या संचित करने वाले पानी की मात्रा की पर्याप्तता की है। जब तक पानी का संचय उस इलाके की आवश्यकता से अधिक नहीं होगा जल संकट बना रहेगा।

वर्षा जल संचय के लिए अगली आवश्यकता उपयुक्त स्थान को चुनने की है। यदि पानी का संचय जमीन के ऊपर किया जाना है तो जल संग्रह का उपयुक्त स्थान, कैचमेंट से आने वाले पानी की उपयुक्त मात्रा, उसकी सही गुणवत्ता और पानी की ग्रीष्म ऋतु के अन्त तक उपलब्धता जैसी चीजों को सुनिश्चित करना जरूरी है। इस सारी प्रक्रिया का नियोजन उस इलाके की सबसे कम वर्षा को ध्यान में रखकर ही करना चाहिये। ऐसा करने से पानी की कमी की संभावना कम

બુવ્ધિજીતુ

हो जाती है। इसी तरह यदि पानी का संग्रह जमीन के नीचे उपयुक्त गुणधर्म वाले जलभूत में करना है तो कैचमेंट से आने वाले पानी की उपयुक्त मात्रा, उसकी सही गुणवत्ता के अलावा जलभूत की जल संग्रह क्षमता और जमीन में पानी का प्रवेश करने के लिये उपयुक्त संरचना या स्ट्रक्चर की जानकारी भी आवश्यक होती है। जमीन के नीचे पानी के संग्रह के काम को भूजल पुनर्भरण कहते हैं। इस प्रक्रिया में जल संग्रह जमीन के नीचे होने के कारण जमीन के तथा जलभूत के प्राकृतिक गुणधर्मों का विस्तृत अभ्यास जरूरी होता है यह काम भूजल विशेषज्ञ अच्छी तरह से कर लेते हैं।

जिस क्षेत्र में जलभूत अच्छी तरह से विकसित होते हैं उन इलाकों में भूजल पुनर्भरण काफी लाभदायक होता है। जल संकट के निवारण के लिये उस पर निर्भर रह सकते हैं। चट्टानी इलाकों में जलभूत पूरी तरह से विकसित नहीं होते हैं। उनका आकार तथा क्षमता काफी कम रहती है इसलिये इस क्षेत्र में सिर्फ भूजल पुनर्भरण पर निर्भर नहीं रहा जा सकता। सतही तथा उप सतही पानी संग्रह को अपनाना चट्टानी इलाके की प्राथमिकता बन जाती है।

मध्य प्रदेश के भूजल परिवृश्य पर नजर डालने से पता चलता है कि मार्च सन 2004 की स्थिति में प्रदेश में 24 ब्लॉक अतिदोहित, 5 ब्लॉक संकटमय और 19 ब्लॉक अर्ध-संकटमय की श्रेणी में आ चुके हैं। इस जानकारी का अर्थ है कि इन विकासखंडों में प्राकृतिक तरीके से होने वाला भूजल पुनर्भरण अपर्याप्त है। अपर्याप्त रीचार्ज एवं मौजूदा दोहन की सालाना मात्रा के कारण गर्मी का सीजन आते-आते उपरोक्त विकासखंडों में भूजल की गंभीर कमी हो जाती है। इस कमी को दूर करने के लिये बड़े पैमाने पर समानुपाती भूजल पुनर्भरण करने की तत्काल आवश्यकता है।

ध्यान देने योग्य तथ्य है कि प्रदेश के अतिदोहित, संकटमय और अर्ध-संकटमय खंड अलग-अलग नदी घाटियों में स्थित हैं। इन नदी घाटियों में अनेक स्थानों पर सिंचाई, पेयजल आपूर्ति या अन्य कामों के लिये जलाशय बने हुये हैं। अपने उद्देश्यों की पूर्ति के लिये बरसात में गिरने वाले पानी की तयशुदा राशि (कमीटेड वाटर) का इन जलाशयों में पहुँचना आवश्यक है अन्यथा वे जलाशय खाली रहेंगे और अपने उद्देश्यों की पूर्ति नहीं कर पायेंगे।

वर्षा जल संचय एवं संरक्षण तकनीक को बड़े पैमाने पर स्वीकारने के पहले उस क्षेत्र के अन्दर अति आवश्यक और कम आवश्यक कार्यों/उपयोगों के लिये पानी की माँग तथा प्रतिबंधित को ध्यान में लेना चाहिए। वास्तव में पानी उपलब्धता के आधार पर सुनियोजित निर्धारण भी करना चाहिए। उदाहरण के लिये अकेले मालवा इलाके में ही हर साल लगभग तीन लाख हेक्टेयर मीटर से अधिक भूमिगत पानी की कमी हो जाती है इसलिये यह जानना आवश्यक है कि मालवा जो मुख्यतः

चम्बल घाटी में स्थित है, में इस इलाके के जल संकट को समाप्त करने लायक पानी मौजूद है अथवा नहीं। इस प्रश्न को उठाने का औचित्य है क्योंकि नदीजोड़ परियोजना के प्रस्तावों में पार्वती—कालीसिस्थ—चम्बल लिंक और केन—बेतवा लिंक का प्रस्ताव है। इस अनुक्रम में अब नर्मदा के पानी को भी इस नदी घाटी में डालने की बात हो रही है इसलिये लगता है कि चम्बल नदी घाटी में बांधों की प्यास बुझाने लायक पानी शेष नहीं बचा है। यदि यह स्थिति है तो वर्षा जल संचय के लिये पानी की वांछित मात्रा कहाँ से आयेगी? इस यक्ष प्रश्न का उत्तर खोजने के बाद ही मालवा में वर्षा जल संचय के उपयोग की बात करना उचित होगा।

प्रदेश के विभिन्न इलाकों में बरसात के बाद पानी की कमी, ग्लोबल वार्मिंग तथा जलवायु बदलाव की संभावनाओं के परिप्रेक्ष्य में भूजल जल संचय का मामला थोड़ा जटिल हो जाता है इसलिये इस मुद्दे पर लम्बी अवधि के फैसले लेने के पहले तकनीकी मुद्दों के अलावा सामाजिक और आर्थिक मुद्दों पर गंभीरता से सोचना होगा। यही प्रक्रिया देश की सभी नदी घाटियों के लिये लागू है।

वर्षा जल संचयन के उपाय

वर्षा जल संचयन करने के कई उपाय हैं। इनमें से कुछ उपाय वर्षा जल का संचयन करने में बहुत ही कारगर साबित हुए हैं। संचयन किए हुए वर्षा जल को हम व्यावसायिक और साथ ही घरेलू उपयोग में भी ला सकते हैं।

i) सतही जल संग्रह प्रणाली

सतही जल वह पानी होता है जो वर्षा के बाद जमीन पर गिर कर धरती के निचले भागों में बहकर जाने लगता है। गंदी अस्वस्थ नालियों में जाने से पहले सतही जल को रोकने के तरीके को सतह जल संग्रह कहा जाता है। बड़े-बड़े ड्रेनेज (निकासी) पाइप के माध्यम से वर्षा जल को कुआं, नदी, तालाबों में जमा करके रखा जाता है जो बाद में पानी की कमी को दूर करता है।

ii) छत प्रणाली

इस तरीके में छत पर गिरने वाले बारिश के पानी को संचय करके रख सकते हैं। ऐसे में उंचाई पर खुली टकियों का उपयोग किया जाता है जिनमें वर्षा के पानी को संग्रहित करके नलों के माध्यम से घरों तक पहुंचाया जाता है। यह पानी स्वच्छ होता है जो ब्लीचिंग पाउडर मिलाने के बाद पूर्ण तरीके से उपयोग में लाया जा सकता है।

iii) बांध

बड़े बड़े बांधों के माध्यम से वर्षा के पानी को बहुत ही बड़े पैमाने में रोका जाता है जिन्हें गर्मी के महीनों में या पानी की कमी होने पर कृषि, विजली उत्पादन और

पाइप के माध्यम से घरेलू उपयोग में भी प्रयोग में लाया जाता है। जल संरक्षण के मामले में बांध बहुत उपयोगी साबित हुए हैं इसलिए भारत में कई बांधों का निर्माण किया गया है और साथ ही नए बांध बनाए भी जा रहे हैं।

iv) भूमिगत टैक

इसके माध्यम से भूमि के अंदर पानी को संरक्षित रख सकते हैं। इस प्रक्रिया में वर्षा जल को एक भूमिगत गड्ढे में पहुँचाया जाता है जिससे भूमिगत जल की मात्रा बढ़ जाती है। साधारण रूप से भूमि की ऊपरी सतह पर बहने वाला जल सूर्य के ताप से भाप बन जाता है और हम उसे उपयोग में भी नहीं ला पाते हैं परंतु इस तरीके में हम ज्यादा से ज्यादा पानी को मिट्टी के अंदर बचा कर रख पाते हैं। यह तरीका बहुत ही सहायक सिद्ध हुआ है क्योंकि मिट्टी के अंदर का पानी आसानी से नहीं सूखता है और लंबे समय तक पंप के माध्यम से हम उसको उपयोग में ला सकते हैं।

v) जल संग्रह जलाशय

यह साधारण प्रक्रिया है जिसमें बारिश के पानी को तालाबों और छोटे पानी के स्रोतों में जमा किया जाता है। इस प्रक्रिया में जमा किए हुए जल को ज्यादातर कृषि के कार्यों में प्रयोग में लाया जाता है क्योंकि यह जल दूषित होता है।

वर्षा जल संचयन के लाभ

- घरेलू काम के लिए ज्यादा से ज्यादा पानी बचा सकते हैं और इस पानी को कपड़े साफ करने, खाना पकाने, घर साफ करने तथा नहाने के लिए प्रयोग में लाया जा सकता है।
- बड़े-बड़े कारखानों में स्वच्छ पानी प्रयोग करके बर्बाद कर दिया जाता है ऐसे में वर्षा जल को संचय करके इस्तेमाल में लाना जल को सुरक्षित करने का एक अच्छा उपाय है। ज्यादा से ज्यादा पानी की बचत और जल संचयन करने के लिए उपर दिए हुए उपायों का उपयोग कंपनियां कर सकती हैं।
- कुछ शहरों और गांवों में पानी की बहुत ज्यादा कमी होती है और गर्मी के महीने में पानी की कमी बढ़ जाती है ऐसे में उन क्षेत्रों में पानी को भी लोग बेचा करते हैं। ऐसी जगह में वर्षा के महीने में जल संचयन करना गर्मी के महीने में पानी की कमी को कुछ प्रतिशत तक कम कर सकता है।
- वर्षा जल संचयन के द्वारा ज्यादा से ज्यादा पानी एकत्र किया जा सकता है जिससे गर्मी के महीनों में कृषि से किसान पैसे कमा सकते हैं तथा पानी पर होने वाले खर्च को भी बचा सकते हैं। इसकी मदद से साथ

ही ज्यादा बोरवेल वाले क्षेत्रों में बोरवेल के पानी को सूखने से भी रोका जा सकता है। ऐसा तभी संभव हो सकता है जब वर्षा ऋतु में ज्यादा से ज्यादा वर्षा के पानी का उपयोग कृषि के लिए किया जाए और गर्मी के महीने में वर्षा ऋतु में बचाए हुए जल का प्रयोग किया जाए।

- वर्षा जल संचयन या रेन वाटर हार्वेस्टिंग से ज्यादा से ज्यादा पानी को अलग—अलग जगहों जैसे बांधों में, कुओं में और तालाबों में इकट्ठा किया जाता है। अलग—अलग जगहों में पानी का संचयन करने के कारण जमीन पर बहने वाले जल की मात्रा में कमी आती है जिससे बाढ़ जैसी प्राकृतिक आपदा को रोकने में मदद मिलती है। बाढ़ होने पर कई प्रकार से उस क्षेत्र को आर्थिक रूप से क्षति पहुंचती है।
- आज दुनिया एक आधुनिक टेक्नोलॉजी से जुड़ी दुनिया बन चुकी है। ऐसे में लोगों की बढ़ती जनसंख्या के कारण आज विश्व के हर एक क्षेत्र में बड़ी बड़ी इमारतों का निर्माण हो रहा है। यह बात तो साधारण है कि इन इमारतों के निर्माण के लिए सबसे ज्यादा पानी का उपयोग हो रहा है। ऐसे में वर्षा जल संचयन के माध्यम से बचाए हुए पानी को इन इमारतों के निर्माण में लगा कर कुछ प्रतिशत स्वच्छ पानी को बचा सकते हैं।
- पूरे वर्ष लोग आसपास के जमीन में कचरा फेंकते हैं और बड़ी—बड़ी फैकिरियां अपने कारखानों से निकली हुई जहरीली या रासायनिक पानी को पास के क्षेत्रों में निकाल देते हैं। परंतु मुश्किल तब आती है जब बारिश का महीना आता है क्योंकि बारिश होने पर वही रासायनिक पदार्थ और कचरा जमीन पर बहते हुए पानी से मिलता है और लोगों के खेतों, तालाबों और कुओं में जाकर गिरता है। ऐसे में ज्यादा से ज्यादा वर्षा के पानी को जमीन पर ना बहने देकर उसे किसी अन्य स्थान पर इकट्ठा करके हम उपयोग में ला सकते हैं और अपने आसपास के जल स्रोतों को भी इन जहरीले रासायनिक तत्वों से दूर रख सकते हैं।
- वर्षा जल संचयन किसानों के लिए सबसे उपयोगी साबित हुआ है क्योंकि वर्षा के पानी को बचाकर आज ज्यादातर किसान गर्मियों के महीने में बहुत ही आसानी से पानी की कमी को दूर कर पा रहे हैं।
- ज्यादा से ज्यादा प्राकृतिक पानी को प्रयोग करने से स्वच्छ पीने लायक पानी को हम ज्यादा से ज्यादा बचा सकते हैं। वर्षा पानी को शौचालय के लिए, नहाने के लिए और बर्तन धोने के लिए इस्तेमाल में लाया जा सकता है।

कुछ सावधानियां

- वर्षा जल संचय (वाटर हार्वेस्टिंग) की मदद से जमा किए हुए पानी को इस्तेमाल करने से पहले अच्छे से फिल्टर किया जाना चाहिए जिससे कि इसमें

બૂજુંગણ

મौજूद અશુદ્ધિયાં પાની સે અલગ હો જાએ।

- વર્ષા કે પાની કો એસે બર્તન યા પાત્રોં મેં રખના ચાહિએ જો ધૂપ કે સંપર્ક મેં આને પર જહરીલે તત્વ ના બનાતે હોંને।
- વર્ષા જલ સંચયન દ્વારા જમા કિએ હુએ પીને કે પાની કો અચ્છે સે ઉબાલના બહુત જરૂરી હૈ તાકિ ઇસમેં મौજूદ જહરીલે તત્વ ઔર બૈકટીરિયા કા સફાયા હો જાએ।

5. ભૂજલ પુનર્ભરણ તકનીકોं કા વર્ગીકરણ :

- પ્રત્યક્ષ ભૂજલ પુનર્ભરણ તકનીક
- અપ્રત્યક્ષ ભૂજલ પુનર્ભરણ તકનીક
- સતહી ઔર ઉપ સતહી ભૂજલ પુનર્ભરણ તકનીકોં કા સંયોજન

ઊપર દિયે હુએ તીન પુનર્ભરણ તકનીકોં કે બારે મેં જ્યાદા જાનકારી નીચે લિખી હૈ।

- પ્રત્યક્ષ ભૂજલ પુનર્ભરણ તકનીક
 - સતહ પર વર્ષા જલ / અતિરિક્ત જલ કા ફૈલાવ
 - > ભૂતલ (સતહી)
 - > ઘાટી (બેસિન)
 - > ખાઈ
 - > ફરો
 - > ખાઇયાં
 - > સતહ પર પાની કો ખડા કરના
 - > અપવાહ સંરક્ષણ સંરચનાએં
 - > ગલી પ્લગ, બેંચ ટૈરેસ, કન્ટૂર બંડ, નાલા બંડ ઇત્યાદિ
 - ઉપ-સતહી તકનીક
 - > ઇંજેક્શન કુંઝા
 - > ભૂજલ પુનર્ભરણ પિટ, શાટ, કૈવિટી
 - > ખુલે કુઝોં કા વર્ષા કાલ મેં ભૂજલ પુનર્ભરણ કે લિએ પ્રયોગ

- अप्रत्यक्ष भूजल पुनर्भरण
 - प्रेरित रिचार्ज
 - > कुओं के माध्यम से
 - > कलेक्टर कुओं के माध्यम से
 - > इनफिलट्रेशन गेलरी
 - एविवर संशोधन / बदलाव
 - > बोर ब्लास्टिंग
 - > जलभृत में कुछ छेद करके
 - भूजल संरक्षण संरचनाएं
 - > भूजल बांध तथा भूमिगत भंडार
 - > फ्रैक्चर सीलिंग / सीमेंटेशन
- सतही और उप-सतही तकनीकों का संयोजन
 - बेसिन या परकोलेशन तालाबों के साथ पिट, शाफ्ट

रिचार्ज विधि के चयन को प्रभावित करने वाले कारक

- वर्षा स्वरूप (वार्षिक तथा ऋतु के अनुसार)
- गैर-प्रतिबद्ध सतह वर्षा जल की उपलब्धता
- भूमि उपयोग और वनस्पति
- स्थलाकृति (टोपोग्राफी) और इलाके की रूप रेखा
- मिट्टी का प्रकार और मिट्टी की गहराई
- क्षतिग्रस्त परतों की मोटाई
- हाइड्रोलॉजिकल और हाइड्रो-जियोलॉजिकल (भूगर्भ संदर्भित) विशेषताएं
- सामाजिक-आर्थिक स्थिति और अवसंरचनात्मक उपलब्ध सुविधाएँ
- प्रस्तावित कृत्रिम भूजल पुनर्भरण योजना का पर्यावरणीय और पारिस्थितिक प्रभाव

रिचार्जिंग के लिए उपयुक्त जगह का चयन

- उप-सतह भूविज्ञान को परिभाषित करें तथा समझें।
- अभेद्य परतों की उपस्थिति या अनुपस्थिति को निर्धारित करें।
- भूजल के परतों (स्तर) तथा प्रवाह को समझें।
- उपलब्ध जानकारी के आधार पर भूजल पुनर्भरण की अधिकतम दर को समझें और स्थापित करें।

યુવર્ણિજનુ

ભૂજલ પુનર્ભરણ સંરચનાઓ કે લિએ કેન્દ્રીય ભૂજલ બોર્ડ દ્વારા દિશાનિર્દેશ

ઢાલ	હાયડ્રોજિઓલાજિકલ ગુટ						જલમૃત જલદાયી સ્તર પ્રકાર	
	સમેકિત		અર્ધ સમેકિત		ગૈર સમેકિત			
	પર્યાપ્ત* વર્ષ	અપર્યાપ્ત વર્ષ	પર્યાપ્ત વર્ષ	અપર્યાપ્ત વર્ષ	પર્યાપ્ત વર્ષ	અપર્યાપ્ત વર્ષ		
ખડી ઢાલાન 20–10% અપવાહ ક્ષેત્ર	બેંચ ટેરેસ કંટૂર ટ્રેન્ચ	ગલી પ્લગ	બેંચ ટેરેસ કંટૂર ટ્રેન્ચ	ગલી પ્લગ	—	—	અપરિબદ્ધ	
મધ્યમ ઢાલાન (10–15) પીડમોન્ટ જોન	ગ્રેવિટી (ગુરુત્વા કર્ષણ) હેડ ભૂજલ પુનર્ભરણ કુંઆ	નાલા બંડ, કંટૂર બંડીગ, કર્ષણ) પરકોલેશન તાલાબ, નાલા ટ્રેન્ચ, બોાર બ્લાસ્ટિંગ હેડ ભૂજલ પુનર્ભરણ કુંઆ	ગ્રેવિટી (ગુરુત્વા કર્ષણ) હેડ ભૂજલ પુનર્ભરણ કુંઆ	નાલા બંડ, કંટૂર બંડીગ, ફરો, પરકોલેશન તાલાબ, નાલા ટ્રેન્ચ, બોર બ્લાસ્ટિંગ શાપટ, ગ્રેવિટી હેડ ભૂજલ પુનર્ભરણ કુંઆ	ડીચ તથા ફરો, રિચાર્જ પીટ તથા શાફટ, કંટૂર ટ્રેન્ચ ગ્રેવિટી (ગુરુત્વાક ર્ષણ) હેડ પુનર્ભરણ કુંઆ	રિચાર્જ બેસિન, પીટ તથા શાફટ, કંટૂર ટ્રેન્ચ ગ્રેવિટી (ગુરુત્વાક ર્ષણ) હેડ પુનર્ભરણ કુંઆ	અપરિબદ્ધ	
કોમલ ઢાલ કે માધ્યમ (2.5%) સે કમ ઢાલાન (>2%)	નાલા બંડ સતહી સિંચાઇ પદ્ધતિ,	નાલા બંડ, રિચાર્જ પીટ, નહરી સિંચાઇ પ્રેરિત પુનર્ભરણ, ભૂજલ	પિટસ પુનર્ભ રણ	સતહી જલ ભરાવ, નહરી સિંચાઇ,	રિચાર્જ પીટ, સતહી જલ ભરાવ, ઇનફિલટ્રેશન		અપરિબદ્ધ પરિબદ્ધ અપરિબદ્ધ પરિબદ્ધ	

યુવર્ણિનુ

ઢાલ	હાયડ્રોજિઓલાજિકલ ગુટ						જલમૃત જલદારી સ્તર પ્રકાર	
	સમેકિત		અર્ધ સમેકિત		ગૈર સમેકિત			
	પર્યાપ્ત* વર્ષા	અપર્યાપ્ત વર્ષા	પર્યાપ્ત વર્ષા	અપર્યાપ્ત વર્ષા	પર્યાપ્ત વર્ષા	અપર્યાપ્ત વર્ષા		
ભંડારણ ક્ષેત્ર	ભૂજલ પુનર્ભરણ બેસિન પિટસ ગ્રેવિટી (ગુરુત્વા કર્ષણ) હેડ ભૂજલ પુનર્ભરણ કુઆં	પુનર્ભરણ પિટસ ગ્રેવિટી (ગુરુત્વા કર્ષણ) હેડ ભૂજલ પુનર્ભરણ કુઆં		ઇનફિલટ્રેશન ગેલરી ગેલરી				
	ગ્રેવિટી (ગુરુત્વા કર્ષણ) હેડ ભૂજલ પુનર્ભરણ કુઆં	ઇંજેક્શન કુઆં	ઇંજેક્શન કુઆં કનેક્ટર કુઆં	પરિબદ્ધ				

*વાર્ષિક વર્ષા 1000 મિમી સે અધિક હો તો વર્ષા કો પર્યાપ્ત માના જાતા હૈ।

(સ્લોટ : કેન્દ્રીય ભૂજલ બોર્ડ | 2007 કૃત્રિમ ભૂજલ પુનર્ભરણ, કેન્દ્રીય ભૂજલ બોર્ડ,
જલ સંસાધન મંત્રાલય ભારત સરકાર |)

6. વર્ષા—જલ સંચયન કે તુલના મેં ભૂજલ પુનર્ભરણ કે લાભ :

- ભૂજલ પુનર્ભરણ કે લિયે અપેક્ષિત આર્થિક લાગત ભૂપૃષ્ઠિય જલ સંગ્રહણ સે કમ હોતી હૈ।
- જલ સંચય કે લિયે જ્યાદા જગહ કી જરૂરત નહીં પડતી ઇસકે કારણ લોગોં કો વિસ્થાપિત કરને કી ભી આવશ્યકતા નહીં।
- ભૂજલ કા સીધા વાષ્પીકરણ નહીં હોતા |
- ભૂજલ કા પ્રદૂષણ કમ હોતા હૈ।
- ભૂમિગત જલસંચય સ્તરોં કી જલોત્પાદકતા બઢતી હૈ।
- બાઢ કા ખતરા નહીં હોતા હૈ।
- ભૂજલપૃષ્ઠ જમીન કે નજદીક આ જાતા હૈ।
- મૃદા કા ક્ષરણ નહીં હોતા |
- શુષ્ક અકાલ કા પ્રભાવ યા ખતરા કમ હો જાતા હૈ।

7. क्रियाशील क्षेत्र :

- जिस भूभाग में भूजलपृष्ठ नीचे ज्यादा गहराई पर जा रहा है ऐसी जगह पर भूजल—पुनर्भरण आवश्यक है।
- जिस जलधारक—पत्थर (Aquifer) का अधिकांश भाग असंपृक्त हो गया है वहां पुनर्भरण करना पड़ता है।
- आवश्यक समय पर, भूजल की मात्रा कम हो रही है ऐसी स्थिति में वर्षा—जल का संचयन करके कृत्रिम—पुनर्भरण करना आवश्यक हो जाता है।
- जिस क्षेत्र में पानी के प्राकृतिक रूप से नीचे रिसाव करने की गति क्षीण हो गई है ऐसे भूभाग में विविध उपाय—मार्गों से भूजल पुनर्भरण करना चाहिये।

कृत्रिम पुनर्भरण—पद्धति एवं तकनीक :

- शहरी क्षेत्रों में मकान, व्यापारी भवन, सरकारी—वास्तु इत्यादि इमारत—छत बड़ी संख्या में होते हैं। ऐसे छोटे—बड़े इमारतों के छतों से मिलने वाला वर्षा—जल संग्रहीत करके उसका उपयोग कर सकते हैं।
- ऐसे शहरी भूभाग में व्यर्थ बहने वाले अपवाह जल को संचित करने के लिये तकनीकी तौर पर सिद्ध संरचनाओं का प्रयोग किया जाना चाहिये। जैसे— पुनर्भरण पिट (गद्ढा), पुनर्भरण खाई (ट्रैंच), पुनर्भरण कुंआ, पुनर्भरण नलकूप / बोरवेल।
- ग्रामीण क्षेत्रों में पानी संग्रहण और पुनर्भरण की पद्धति विविध प्रकार की होती है। ग्रामीण क्षेत्र में इस बात पर लक्ष्य केंद्रित करना अत्यावश्यक है कि पानी का अपवाह अवरुद्ध करके पुनर्भरण की गति जल्द करें। उसके लिये जमीन की स्थिति का अभ्यास जरूरी है, जैसे— मिट्टी का प्रकार, पत्थरों की संरचना, जमीन की ढलान, वनस्पति आच्छादित क्षेत्र आदि।
- ग्रामीण भूभाग के लिये निम्नलिखित उपायों का प्रयोग किया जाना चाहिये। जैसे— गती प्लग, परिरेखा बांध (कंटूर बंड), गैबियन बांध, परिस्त्रवण टैंक (परकोलेशन टैंक), चेक डैम, सिमेंट बांध, पुनर्भरण खाई/खंदक, भूमिगत बांध, (सबसरफेस डैम)।

कुओं द्वारा भूजल पुनर्भरण :

वर्षाकाल में खेतों से, छोटे—छोटे तालाबों से एवं नदियों से जो पानी व्यर्थ बह जाता है उसे वैज्ञानिक पद्धति से कुओं में डालकर जलधारक शैल को संतृप्त करने की प्रक्रिया को कुओं द्वारा भूजल पुनर्भरण कहते हैं। कुओं में डालने वाला पानी स्वच्छ एवं प्रदूषणरहित रहना अत्यावश्यक है। खेतों में या अन्य तालाबों में संग्रहीत पानी को शुद्ध करके कुओं में डालना चाहिये। पानी की अशुद्धता के लिये छानने का संयंत्र (Filter) अत्यावश्यक है। छानने की संयंत्र का आयतन खेत के

क्षेत्रफल पर निर्भर रहता है। तथापि, गाद निस्तारण के लिये सामान्यतः 2 मीटर की लंबाई—चौड़ाई और 1 मीटर गहराई वाला संयंत्र उपयुक्त होता है।

संयंत्र में सबसे निचला स्तर बड़ी मिट्टी या ईंटों के टुकड़ों का होता है। उसके ऊपर महीन रेत का दूसरा स्तर होता है। आवश्यकता अनुसार संयंत्र के स्तर को बढ़ाना चाहिये, जिससे केवल शुद्ध पानी ही कुओं में डाल सके। छानने के संयंत्र से मिलनेवाले शुद्ध पानी को 3 इंच पाईप के माध्यम से कुओं में छोड़ना चाहिये।

पुनर्भरण में सावधानी :

- पुनर्भरण के लिये उपयोग में लाने वाला जल शुद्ध होना आवश्यक है।
- अशुद्ध एवं चिकनी मिट्टी मिला हुआ पानी से पुनर्भरण प्रक्रिया नहीं करनी चाहिये।
- खेतों में कृषि उपज बढ़ाने के लिये प्रयोग किए हुए रासायनिक तथा जैविक उर्वरकों का अंश पानी में मिलकर भूजल को प्रदूषित न कर सके इसका अवश्य ध्यान रखना चाहिये।
- अवांछित पदार्थ पानी द्वारा भूजल में प्रदूषण न करे इसलिए वर्षा का पहला पानी कुओं में नहीं छोड़ना चाहिये।
- शुद्ध पानी के लिये छानने के संयंत्र (Filter) का उपयोग अत्यावश्यक है।
- पर्जन्यकाल के पहले हरबार संयंत्र की सफाई कर लेने से वर्षा का जल शुद्ध होकर जल्द गति से पुनर्भरित होगा।
- समय के साथ भूजल विकास का स्तर प्रदान किया जा सकता है।

10. वैज्ञानिक दृष्टिकोण से कुओं की खुदाई

1. कुओं के लिए अच्छी जगह खोजने के दिशानिर्देश

भूजल एक प्राकृतिक संसाधन है जिसका नैरसिग्निक तरीके से पुनर्भरण होता रहता है। भूजल पानी का एक महत्वपूर्ण स्रोत है। भूजल का उपयोग पीने के लिए, सिंचाई के लिए, तथा अन्य कारणों में होता है। मानसून की विफलता में यह एक भरोसेमंद पर्याय है। भूजल के अच्छे क्षेत्रों की पहचान वर्षा के वितरण, अपवाह, मिट्टी का प्रकार, स्थलाकृतिक विशेषताओं, भूमि के प्रकार, जल निकासी की स्थिति, लिथोलॉजिकल विशेषताओं, भूमि उपयोग, भूजल स्तर की गहराई और पर्यावरण की दृष्टि से निर्बंध जैसे कई कारकों पर निर्भर करती हैं। इसलिए, निम्नलिखित दिशानिर्देशों को ध्यान में रखते हुए, अच्छी जगह का चयन किया जा सकता है। निचले इलाके ऊंचे इलाके की तुलना में अच्छे माने जाते हैं।

- यह माना जाता है कि वनस्पति जहां पनपती है, वहां भूजल उथली गहराई पर उपलब्ध होता है। इस प्रकार, मोटी वनस्पति का होना उथले गहराई पर बड़े भूजल भंडारण का संकेत देती है। हालांकि, रेगिस्तानी पौधों की तरह वनस्पति की उपस्थिति उथले गहराई पर भूजल की कमी को इंगित करती है, क्योंकि वे उप-सतह से पानी को अवशोषित करते हैं और इसे अपने मोटी पत्तियों और उपजी में संग्रहीत करते हैं।
- जलोढ़ मिट्टी, खंडित और दोषपूर्ण चट्टानों वाले क्षेत्रों में भूजल के अच्छे भंडारण का संकेत मिलता है, क्योंकि ये भूजल पुनर्भरण में सहायता देने में योगदान देते हैं। हालांकि, छोटे दाने वाली मिट्टी भूजल पुनर्भरण में मदद नहीं करती है। इसके अलावा, वे पानी के बहाव में अवरोध डालते हैं और ऐसी जगह खारा भूजल मिलता है। मोटे दाने वाली मिट्टी पानी को संचारित करती है और इसलिए पानी पीने योग्य होता है। चट्टानी क्षेत्रों में ऐसी अनुकूल परिस्थितियों का अभाव है क्योंकि वे भूजल पुनर्भरण को सहायता नहीं देते हैं। इस प्रकार, ये चट्टाने भूजल की कमी का संकेत देती हैं।
- सरोवर, तालाब, झील, जलधारा, जलाशय और नदी जैसे सतही जल निकाय आस-पास के क्षेत्रों में पुनर्भरण के स्रोत के रूप में काम करते हैं। इस प्रकार, यदि हम सतही जल निकायों के क्षेत्रों में और उसके आस-पास कुओं को

स्थापित करते हैं, तो कुएँ पर्याप्त मात्रा में पानी का उत्पादन कर सकते हैं।

- मिट्टी के आवरण, रॉक प्रकार – हार्ड (कठिन) रॉक तथा सॉफ्ट (कम कठिन) रॉक; और उनकी संरचनात्मक स्थितियों (फैक्चर, जोड़, दोष, आदि) का अध्ययन करके उनका मौजूदा कुओं पर हो रहे प्रभाव को समझना आवश्यक है।
- उप–सतही जल–भूगर्भीय परिस्थितियों की स्कैनिंग जैसे कि मिट्टी की गहराई, क्षतिग्रस्त / खंडित क्षेत्र तथा अखंडहीन क्षेत्र की जमीन से गहराई इत्यादि का आंकलन आवश्यक है। इन सर्वेक्षणों से, संतृप्त क्षेत्र और पानी की गुणवत्ता (खारा या गैर–खारा) का आकलन करना संभव है। संतृप्त क्षेत्र की वास्तविक गहराई जानने के लिए गर्मियों में इस तरह के सर्वेक्षण किए जाने चाहिए। यह क्षेत्र आम तौर पर गर्मियों में और अन्य मौसमों में गहरे तथा उथले हो जाते हैं। यदि हम गर्मियों के अलावा अन्य मौसमों में सर्वेक्षण करते हैं, तो गर्मियों में पानी की स्थिति में गिरावट हो सकता है।
- यदि दो कुएँ समतल भूमि में एक दूसरे के समीप स्थित हों और दोनों का साथ–साथ भूजल निकाला जाये तो दोनों का प्रभाव क्षेत्र एक हो जाता है। गर्मियों के दिनों में गहरे कुएँ की तुलना में उथले कुएँ में पानी की गिरावट अधिक देखी जाती है। इसलिए जलोढ़ क्षेत्रों में दो कुओं के बीच 150–300 मीटर की दूरी होना जरूरी है तथा चट्टानी क्षेत्रों में 75–150 मीटर की दूरी होना जरूरी है।
- आमतौर पर भूजल का स्तर गर्मी के दिनों में गिरता है। उँचाई वाले इलाके में भूजल गिरावट का दर निचले इलाके की तुलना में काफी अधिक होता है। भूजल पुनर्भरण से अधिक भूजल निकालने से गंभीर समस्या पैदा हो सकती है।
- बड़े पैमाने पर भूजल दोहन करने से पहले, उस इलाके की भूगर्भ संदर्भित जानकारी, उपग्रह द्वारा उपलब्ध जानकारी तथा स्थानिक लोगों से उपलब्ध जानकारी एकत्रित करके उसका गहराई से अध्ययन करके योग्य नियोजन करना जरूरी होता है।

2. भूजल मूल्यांकन

उपरोक्त कारकों के अलावा, क्षेत्र के उपग्रह चित्र और हाइड्रो–जियोलॉजिकल नक्शे से बहुत मदद मिल जाती है। जहाँ बड़े पैमाने पर भूजल कुओं का निर्माण करना है वहाँ इन चीजों का अध्ययन जरूरी हो जाता है। इसके अलावा, कुछ प्रसिद्ध तथ्यों को अच्छी तरह से साइटों का चयन करते समय ध्यान में रखा जाना चाहिए। वे हैं:

- (i) घाटियों में सबसे निचले स्तर पर स्थित कुएँ आम तौर पर ढलानों या लकीरों पर स्थित कुओं की तुलना में बड़ी मात्रा में पानी होने की संभावना रखते हैं और
- (ii) नदियों / नालों के करीब स्थित कुओं, झीलों, तालाबों / टैंकों और जलाशयों जैसे अन्य सतही जल स्तोत्र के प्रभाव में स्थित कुएँ आमतौर पर बेहतर पैदावार देते हैं तथा विश्वसनीय जल आपूर्ति सुनिश्चित करते हैं।

एक बार अच्छी तरह से साइटों का प्रारंभिक मूल्यांकन किया जाए और धन और समय की कोई बाधा नहीं है तो भूजल अन्वेषण के भूमौतिकीय तरीके का प्रयोग भी कर सकते हैं जिनमें से विद्युत प्रतिरोधकता विधि अच्छी तरह साइटों के चयन में काफी सहायक पाई गई है। इसके अतिरिक्त, परीक्षण ड्रिलिंग द्वारा उपसतह अन्वेषण किया जा सकता है। विभिन्न गहराई पर स्थित उपलब्ध भूजल गुणवत्ता के आधार पर विभिन्न रॉक संरचनाओं को समझना/पता लगाने के लिए लॉगिंग तकनीकों का उपयोग किया जा सकता है। हालांकि, केवल बड़ी जल आपूर्ति परियोजनाओं के लिए उपसतह अन्वेषण तकनीकों का उपयोग आवश्यक और आर्थिक रूप से उचित है।

3. कुओं की खुदाई के लिए दिशानिर्देश

- i) जिस भूभाग में भूजलपृष्ठ जमीन से निकट है, ऐसे क्षेत्र में नलकूप के अपेक्षा कुओं को प्राथमिकता दें। कुओं का व्यास अगर ज्यादा है तो उसमें पानी संग्रहण ज्यादा मिलेगा।
- ii) कुओं के स्थान निश्चित करने के लिये भूजल वैज्ञानिकों की सलाह तथा मार्गदर्शन अवश्य लें।
- iii) भूमौतिकी परीक्षण द्वारा कुओं की खुदाई का स्थान निश्चित कर लेने में ज्यादा समझदारी है।
- iv) जिस क्षेत्र में कुआं बनाना है, उस क्षेत्र के धूपकाल तथा वर्षाक्रतु के भूजलपृष्ठ की जानकारी होना आवश्यक है। ऋतु अनुसार कुंए से पानी निकालने के लिये मोटर पंप की जगह भी निश्चित कर लें।
- v) सालभर की पानी की मात्रा की आपूर्ति कर सके, उतनी गहराई तक कुआं खोदना चाहिए। ज्यादा गहराई तक खुदाई कर ली तो ज्यादा गहराई से पानी निकालना पड़ेगा और व्यर्थ ही खर्च बढ़ जायेगा।
- vi) गर्मी के ऋतु में ही कुओं की खुदाई करना अच्छा होता है। इससे अधिकतम गहरा भूजल स्तर ज्ञात होता है। गर्मी के ऋतु में कुंआ खुदाई में कठिनाईयों से बचा जा सकता है।
- vii) कुओं का व्यास एवं गहराई के लिये वैज्ञानिक मार्गदर्शन जरूर लेना चाहिये, तथा खुदाई की पद्धति के लिये सलाह लेनी चाहिए।
- viii) स्थान निश्चित करने के बाद स्थानीय स्तर पर उपलब्ध सामग्री को उपयोग कर मजबूती से निर्मित हुआ कुआ कम लागत से बनाया जा सकता है। सीमेंट-कंक्रीट से बंधे कुंए मजबूत होने के कारण अंदर की तरफ धंसते नहीं हैं।
- ix) जहां भूपृष्ठ पर ही पक्का पत्थर दिखता है ऐसे स्थान पर कुओं की खुदाई वर्ज्य है। पहाड़ी पर तथा उंचे भूभाग में कुआं ना खोदें।

- x) जिस भूभाग में मिट्टी की सतह 20 सेंटीमीटर से भी कम है और कच्चा पत्थर 5 मीटर से कम है वहाँ कुंआ नहीं खोदना चाहिए।
- xi) जहाँ मिट्टी की सतह गहरी हो एवं पक्का पत्थर अधिकतम गहराई में हो वहाँ कुंआ खोद सकते हैं। नदी तट के निकट गहरी मिट्टी में कुआ बनाना चाहिए। दो जलप्रवाह के बीच वाले भूभाग में कुआ खोदना चाहिए।
- xii) नदी—नालों के तीव्र मोड वाले क्षेत्र में कुओं की खुदाई की जानी चाहिए। नदी के पुराने प्रवाह के क्षेत्र में कुआ बनाये।

प्रिकँब्रियन क्षेत्रों में कुआ :

- प्रिकँब्रियन पत्थरों में क्षरण होने का प्रमाण अत्यल्प होता है। इसलिए ऐसे पत्थरों में पत्थरों की संरचना ज्यादा पक्की होती है।
- कच्चा ग्रेनाइट, नाईस, शिस्ट पत्थरों में कुओं की खुदाई करनी चाहिए।
- कुओं का व्यास 2 से 4 मीटर तक हो।
- क्षरण हुए एवं तड़के हुए प्रिकँब्रियन पत्थर में जलधारण क्षमता अच्छी होती है।
- अबंदिस्त—अपरिरुद्ध (Unconfined Aquifer) जलधारक पत्थरों तक ही कुओं गहरा बनाना चाहिये, बंदिस्त—परिरुद्ध (Confined Aquifer) जलधारक पत्थरों में पानी मिलने की संभावना कम होती है।

प्रिकँब्रियन क्षेत्र – कुआं, कर्नाटक

યુવર્ણિનુ

ગોંડવાના એવં જલોઢીય મિટ્ટી કે ક્ષેત્ર મેં કુંઆ :

- 1) ગોંડવાના ક્ષેત્ર કે રેત સે બને સંડસ્ટોન તથા જલોઢીય મિટ્ટી કે ભૂભાગ મેં રેત ઔર ગોલ પથર સે બને જલભૂત (Aquifer) મેં કુંઆ ખોદે।
- 2) કુઓં કા વ્યાસ 2 સે 5 મીટર તક હોના ચાહિએ તથા ગહરાઈ 15 સે 20 મીટર તક હો। ગોંડવાના ક્ષેત્ર કે પથર મેં ઇસ ગહરાઈ મેં અચ્છા જલભૂત મિલ જાતા હૈ।
- 3) કુઓં કો સીમેંટ-કાંક્રિટ સે બાંધના ચાહિએ એવં દિવારોં મેં છેદ રખે તાકિ જલભૂત સે છના સ્વચ્છ ભૂજલ કુએ મેં આ સકે।
- 4) કુઓં ખોદતે સમય ચિકની મિટ્ટી લગે તો ઉસસે નીચે ખોદના ચાહિએ।
- 5) જલોઢીય મિટ્ટી કે ક્ષેત્ર મેં બોરવેલ પાની નિકાલને કા અચ્છા માધ્યમ હૈ, જહું 80 મીટર તક ગહરાઈ સે પાની કી આપૂતિ પૂર્ણ હો સકતી હૈ।

દક્કન પઠાર ક્ષેત્રોં મેં કુઓં :

- 1) કુઓં કા વ્યાસ 3 સે 5 મીટર તક હો।
- 2) સંચિદ્ર એવં કચ્ચે, કશીત પથર સર્વોત્તમ જલભૂત હૈને।
- 3) અપરીરૂદ્ધ જલભૂત 20 સે 25 મીટર કે ગહરાઈ તક ઉપલબ્ધ હોતે હૈ।
- 4) ખુદાઈ કે સમય લાલ મિટ્ટી લગે તો ખુદાઈ ના રોકે, ઉસકે અધિક ગહરાઈ તક જાને સે ભૂજલ કી સંભાવના હોતી હૈ।

11. पानी की गुणवत्ता

प्रस्तावना

पानी की गुणवत्ता, पानी के विविध उपयोग संबंध में अत्यंत महत्वपूर्ण गुणधर्म है। इसी कारण पानी का प्रयोग किस उपयोग से संलग्न है यह एक बहुत महत्वपूर्ण बात है तथा पानी की गुणवत्ता के मापदंड उसके उपयोग के अनुसार बदलते रहते हैं। जैसे कि पीने के पानी की और कृषि के पानी की गुणवत्ता अलग—अलग हो सकती है। सामान्यतः पीने का पानी, घर में अन्य उपयोग में आने वाला पानी, कृषि क्षेत्र एवं सिंचन के लिये उपयुक्त पानी तथा कारखानों में इस्तेमाल में आने वाला पानी ऐसे विविध प्रकार, पानी उपयोग संबंध में विचार में आते हैं। इनमें पीने के पानी की गुणवत्ता सर्वोत्तम होना आवश्यक है।

जमीन के उपर से बहने वाला जल तथा भूजल, यह दोनों भी अवस्था में जल प्रदूषण रहित हो सकता है। एक और बात यह है कि यह दोनों ही अवस्था में प्रदूषित हुआ जल दूसरे अवस्था के जल को प्रभावित कर सकता है। विज्ञान की भाषा में पानी की गुणवत्ता के तीन मापदंड हैं, i) भौतिक गुणवत्ता, ii) रासायनिक गुणवत्ता और iii) जैविक गुणवत्ता।

रंग, गन्ध (महक), स्वाद और तापमान भौतिक गुणवत्ता के आधार हैं। ठंडा और मीठा पानी पीने से समाधान होता है किंतु खारा पानी तथा दर्पयुक्त पानी मन विचलित कर देता है। रंगहीन पानी शुद्धता का एक मानक है। रासायनिक गुणवत्ता धन (पॉजिटिव) और ऋण (निगेटिव) भार आधारित अणु—रेणु अथवा रासायनिक पदार्थों के कारण स्थापित होती है। जैविक गुणवत्ता, पानी में रहने वाले विषाणु—जीवाणु और अन्य जीवजंतु के जीवन के लिये आवश्यक प्राणवायु की मात्रा से संबंधित है। भौतिक, रासायनिक और जैविक गुणवत्ता मापदंडों की योग्य (वांछनीय) सीमा (डीजायरेबल लिमिट) तथा अधिकतम् (माननेय) सीमा — (परमिसिबल लिमीट), वैज्ञानिकों ने और संशोधन संस्थाओं ने बांध दी है। आज के युग में भारत देश के लिये विश्व स्वास्थ्य संगठन (WHO) और भारतीय मानक संस्था (BOI) ऐसी दो मानांकित संस्थाओं के मानक उपयोग में लाये जाते हैं।

યુવર્ણિંગ

ભારતીય માનક સંસ્થા (બ્યૂરો ઓફ ઇન્ડિયન સ્ટેંડર્ડ - આયએસ : 10500 : 1991) અનુસાર પીને કે પાની કા માનક આગે દિયા હુએ હૈનો।

પેય જલ માનક

DRINKING WATER SPECIFICATIONS (IS : 10500 : 1991)

ક્ર. નં.	વિશિષ્ટતાએં (Characteristics)	વાંચનીય સીમા (Desirable Limit)	માનનેય સીમા (Permissible Limit)
આવશ્યક વિશિષ્ટતાએં Essential Characteristics			
1.	રંગ (હેજન યૂનિટ) Colour (Hazen units)	5	25
2.	ગંધ (Odour)	આપ્યતિજનક (objectionable)	—
3.	સ્વાદ (Taste)	સહમતિ યોગ્ય (Agreeable)	—
4.	ગદલાપન (Turbidity NTU)	5	10
5.	પી.એચ. (pH)	6.5 સે 8.5	—
6.	કુલ કઠોરતા (મિ.ગ્રા./લી.) (Total hardness, mg/l)	300	600
7.	લોહા (મિ.ગ્રા./લી.) (Iron (mg/l))	0.3	1.0
8.	ક્લોરાઇડ (મિ.ગ્રા./લી.) (Chlorides (mg/l))	250	100
9.	અવશેષ મુક્ત કલોરીન (મિ.ગ્રા./લી.) (Residual free chlorine (mg/l))	0.2	—
વાંચનીય વિશિષ્ટતાએં મિ.ગ્રા./લી. (Desirable Characteristics (mg/l))			
10.	ઘુલિત ઠોસ પદાર્થ (Dissolved solids)	500	2000
11.	ક્રૈલ્શિયમ (Calcium)	75	200
12.	મૈગ્નેનીશિયમ (Magnesium)	30	75
13.	કૉપર (Copper)	0.05	1.5
14.	મૈગ્નેનીઝ (Manganese)	0.1	0.3
15.	સલ્ફેટ (Sulphate)	200	400
16.	નાઇટ્રેટ (Nitrate)	45	100
17.	ફ્લોરાઇડ (Fluoride)	1.0	1.5
18.	ફિનોલિક મિશ્રણ (Phenolic compounds)	0.001	0.002

યુવર્ણિંગ

ક્ર. નં.	વિશિષ્ટતાએँ	વાંछનીય સીમા	માનનેય સીમા
(Sr. No.)	(Characteristics)	(Desirable Limit)	(Permissible Limit)
19.	મરક્યુરી (Mercury)	0.001	—
20.	કૅડમિયમ (Cadmium)	0.01	—
21.	સેલેનિયમ (Selenium)	0.01	—
22.	આર્સનિક (Arsenic)	0.05	—
23.	સાયનાઇડ (Cyanide)	0.05	—
24.	લૈડ (Lead)	0.05	—
25.	ઋણાત્મક પ્રક્ષાલક (Anionic detergents)	0.2	1.0
26.	ક્રોમિયમ (Chromium as Cr ⁶⁺)	0.05	—
27.	ખનિજ તેલ (Mineral oil)	0.01	0.03
28.	પેસ્ટિસાઇડ (Pesticides)	અનુપરિસ્થિત (Absent)	0.001
29.	ક્ષારીયતા (Alkalinity)	200	600
30.	એલ્યુમિનિયમ (Aluminium)	0.03	0.2
31.	બોરોન (Boron)	1	5

કેંદ્રીય ભૂજલ પ્રાધિકરણ, જલસંસાધન મંત્રાલય, ભારત સરકાર ને પાની મેં મિલને વાલે ભૌતિક, રાસાયનિક ઘટક તથા સૂક્ષ્મ જીવોં દ્વારા હોને વાલી બીમારિયોं કે જાનકારી કે લિયે પત્રક બનવાયે હું। પત્રક અનુસાર માનવ શરીર કે અલગ અલગ અવયવોં પર દૂષિત પાની સે હોને વાલે દુષ્પરિણામ ઇસ પ્રકાર હું।

રાસાયનિક દ્રવ્ય ઔર ઉસકે દુષ્પરિણામ

રાસાયનિક દ્રવ્ય	મર્યાદા પાર કરને સે હોને વાલે દુષ્પરિણામ
સેલેનિયમ	બાળોં કા ઝડના, દાંતોં કા ક્ષીણ હોના, અંતડિયોં કી બીમારિયાં, પેટદર્ડ, રક્તસંચારણ કી સમસ્યા
કૅડમિયમ	બાળોં કા ઝડના, માંસ-પેશિયો મેં ખિંચાવ
મંગિનિઝ	માનસિક વિકાર, કોશિકાઓં કા ક્ષીણ હોના
લૈડ, સાયનાઇડ	છોટે બચ્ચોં કે માનસિક તથા શારીરિક વિકાસ મેં કર્મી
આર્સનિક	બાધા, ત્વચા રોગ
બેરેલિયમ	આંતડિયોં પર ઘાવ હોના
મિથાઇલ સંયુગ	કોશિકાઓં પર દુષ્પરિણામ

બૃગુજિંહુ

આર્સનિક	કર્કરોગ, ત્વચા વિકાર
સલ્ફેટ	પેટ કી બીમારિયાં, દસ્ત હોના
નિકેલ	સાંસો કા વિકાર, હૃદય પર પરિણામ
ફલોરાઇઝ	દાંતો પર ધબ્બે—ગડ્ઢે હોના, હડ્ઢી (અસ્થિ) કા ટેઢા—મેઢા પન
કોબાલ્ટ	નિમ્ન રક્તચાપ
જીવાળું/વિષાળું	ટાયફોઈઝ, કૉલરા, પોલિયો, દસ્ત, ખુજલી, દાદ,
જંતુ	મલેરિયા, ફાયલેરિયા આદિ વિકાર
નાયદ્રેટ	રક્ત સંચાર કે રોગ

સિંચાઈ કે લિએ ભૂજલ કી ગુણવત્તા (માનદંડ)

સિંચાઈ કે ઉદ્દેશ્ય હેતુ લવણીય ઔર ક્ષારીય જલ કે ઉપયોગી દિશાનિર્દેશ ભારત મેં ભૂજલ સર્વેક્ષણ સે સંકેત મિલતા હૈ કે વિભિન્ન રાજ્યોં મે કુલ ભૂજલ કા 32 સે 84% જલ ખરાબ ગુણવત્તા કા હોતા હૈ। શુષ્ક ક્ષેત્રોં કા ભૂજલ બડે પૈમાને પર લવણીય હૈ ઔર અર્ધ—શુષ્ક ક્ષેત્રોં મેં યહ પ્રકૃતિ મેં સોઓિક (ક્ષારીય) હૈ। ઇન ભૂજલ સંસાધનોં કા ઉપયોગ સિંચાઈ કે લિયે પૂરી તરહ સે યા નહર કે પાની કે સાથ મિલાકર કિયા જાતા હૈ। સિંચાઈ કે લિએ ખરાબ ગુણવત્તા વાલે પાની કે અંધાધુંધ

જમીન પર સંચયીત ગુણવત્તા બાધિત જલ કે કારણ ખરાબ હોનેવાલા ભૂજલ

બૃહ્ગુજુન

ઉપયોગ સे લવણતા, ક્ષારીયતા ઔર અન્ય વિષાક્ત પ્રભાવોં કે કારણ સે મિટ્રી કી ઉત્પાદકતા કમ હો જાતી હૈ। કમ ઉત્પાદકતા કે અતિરિક્ત, યહ ઉપજ કી ગુણવત્તા કો ભી કમ કરતા હૈ ઔર ખેતી યોગ્ય ફસ્લોં કે ચયન કો ભી સીમિત કરતા હૈ।

હાઇડ્રો-જિયોકેમિસ્ટ્રી કે આધાર પર, ભૂજલ કે રાસાયનિક ઘટક ભી ભિન્ન હોતે હૈન્। દેશ કે ભૂજલ કે નિમ્ન પ્રકાર હૈન્।

- બાઇકાર્બોનેટ
- બાઇકાર્બોનેટ-ક્લોરાઇડ
- ક્લોરાઇડ-બાઇકાર્બોનેટ
- સલ્ફેટ-ક્લોરાઇડ
- ક્લોરાઇડ-સલ્ફેટ
- ક્લોરાઇડ

ગહન ભૂજલ સર્વેક્ષણ કે આધાર પર સામાન્ય વિશેષતાએં નીચે દી ગઈ હૈન્। (મિન્હાસ ઔર ગુપ્તા, 1992)

- ભારત કે અધિકાંશ ભાગ મેં પાએ જાને વાલે પ્રાકૃતિક ભૂજલ કા પીએચ માન 7.2 ઔર 8.5 કે બીચ હોતા હૈ ઔર ભૂજલ સામાન્યતા: ક્લેલ્સાઇટ ઔર ડોલોમાઇટ કે સાથ સંતુલન રહતા હૈ। પીએચ માન 7.2 સે કમ હોને પર ભૂજલ ક્લેલ્સાઇટ કે સાથ અસંતૃપ્ત પ્રતીત હોતે હૈન્। એસએઆર 10 સે અધિક વાલે પાની કે નમૂનોં કા પીએચ માન 8.4 હો સકતા હૈ। ઉચ્ચ પીએચ અવશિષ્ટ ક્ષારીયતા ઔર ઉચ્ચ કાર્બોનેટ/બાઇકાર્બોનેટ અનુપાત વાલે પાની સે જુડા હુआ હૈ।
- બાઇકાર્બોનેટ પ્રકાર કે ભૂજલ મેં 2 વિશિષ્ટ વિશેષતાએં હૈન્। અવશિષ્ટ ક્ષારીયતા વાલે પાની (< 3-4 મિલી ઇક્વીલેન્ટ/લીટર) મેં કમ લવણતા ઔર કમ એસએઆર (એસ એ આર <10) દોનો હોતે હૈન્। જબ બાઇકાર્બોનેટ પ્રકાર કે પાની મેં ઘુલનશીલ નમક કી માત્રા બઢ જાતી હૈ, તો સોડિયમ કી અધિક માત્રા ઔર કાર્બોનેટ કે કારણ અવશિષ્ટ ક્ષારીયતા ઔર એસએઆર ભી બઢ જાતા હૈ। કમ આરએસસી ઔર કમ એસએઆર વાલે પાની દ્વિસંયોજક તથા કુલ આયનોં કા અનુપાત 0.25 સે અધિક હોતા હૈ। લેકિન એસએઆર 10 સે અધિક ઔર આરએસસી 4 સે અધિક હોને કી સ્થિતિ મે યહ અનુપાત 0.25 સે કમ હો જાતા હૈ।
- અવશિષ્ટ ક્ષારીયતા વાલે ભૂજલ મેં કાર્બોનેટ ઔર બાઇકાર્બોનેટ આયનોં કી માત્રા પીએચ માન કે આધાર પર બદલ જાતી હૈ। કાર્બોનેટ/બાઇકાર્બોનેટ આયનોં કા અનુપાત આમ તૌર પર 1:10 ઔર 1:2 કે બીચ પાયા જાતા હૈ। હાલાંકિ સામાન્ય પાની મેં કાર્બોનેટ/બાઇકાર્બોનેટ આમનિક અનુપાત 1:6 રહતા હૈ। ઉચ્ચ માત્રા કાર્બોનેટ વાલે પાની મેં દ્વિસંયોજક તથા કુલ આયનોં કા અનુપાત 0.25 સે

کم ہوتا ہے।

- بھوکل پुنर्भرण جوں (ریچار्ज جوں) مें اکسر کैਲ्शیयम मੈਨਿਸ਼ਿਯਮ सے ਅਧਿਕ ਪਾਯਾ ਜਾਤਾ ਹੈ। ਯਹ ਡੋਲੋਮਾਇਟ ਕੀ ਤੁਲਨਾ ਮੌਕੇ ਕੈਲਸਾਇਟ ਕੀ ਉਚਚ ਘੁਲਨਗੀਲਤਾ ਕੇ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਕਈ ਸੰਕਰਮਣਕਾਲੀਨ ਔਰਡਿਸ਼ਵਾਰਜ ਜੋਨ ਮੌਕੇ, ਹਾਲਾਂਕਿ, ਪਾਨੀ ਮੌਕੇ ਕੈਲਿਥਿਯਮ ਕੀ ਤੁਲਨਾ ਮੌਕੇ ਅਧਿਕ ਮੈਨਿਸ਼ਿਯਮ ਰਹਤਾ ਹੈ ਔਰਵਾਂ ਬ੍ਰੂਜਲ ਕੈਲਸਾਇਟ ਔਰਡਿਸ਼ਵਾਰਜ ਕੇ ਸਾਥ ਸਾਂਤੁਲਨ ਮੌਕੇ ਹੋਨੇ ਕਾ ਸਂਕੇਤ ਦੇਤਾ ਹੈ। ਸਿੰਚਾਈ ਕੇ ਪਾਨੀ ਮੌਕੇ ਕੈਲਿਥਿਯਮ ਮੈਨਿਸ਼ਿਯਮ ਸੇ ਕਮ ਹੋ ਸਕਤਾ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਮਿਟੀ ਕੇ ਵਿਨਿਸਿਯ ਪਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕੈਲਿਥਿਯਮ ਮੈਨਿਸ਼ਿਯਮ ਸੇ ਅਧਿਕ ਹੋਤਾ ਹੈ। ਮਿਟੀ ਕੇ ਵਿਨਿਸਿਯ ਸਥਲ ਪਰ ਕੈਲਿਥਿਯਮ ਮੈਨਿਸ਼ਿਯਮ ਕੀ ਤੁਲਨਾ ਮੌਕੇ ਅਧਿਕ ਚਿਪਕ ਜਾਤਾ ਹੈ। ਸਾਥ-ਸਾਥ, ਵਹ ਕੈਲਸਾਇਟ ਕੇ ਬਨਨੇ ਮੌਕੇ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਤਾ ਹੈ। ਇਸਲਿਏ ਮਿਟੀ ਕੇ ਘੋਲ ਮੌਕੇ ਮੈਨਿਸ਼ਿਯਮ ਅਧਿਕ ਪਾਯਾ ਜਾਤਾ ਹੈ। ਬ੍ਰੂਜਲ ਪੁਨਰਭਰਣ ਸੇ ਮੈਨਿਸ਼ਿਯਮ ਜਲਭੂਤ ਮੌਕੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਤਾ ਹੈ।
- ਕਈ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਯਹ ਭੂਜਲ ਸਾਥ ਸਾਂਕੇਤ ਮਿਲਤਾ ਹੈ ਕਿ ਚੂਨੇ ਕੇ ਪਤਥਰ ਵਾਲੇ ਜਲਭੂਤ ਮੌਕੇ ਬ੍ਰੂਜਲ ਮੌਕੇ ਕਾਰਬਨਡਾਇਓਕਸਾਇਡ ਕੀ ਮਾਤਰਾ (10–22 ਏਮਪੀਏ ਤਕ) ਤਾਕਿ ਉਸਕੀ ਵਾਸੁਮਂਡਲੀਅ ਮਾਤਰਾ ਸੇ ਭੂਜਲ ਅਧਿਕ ਪਾਧੀ ਜਾਤੀ ਹੈ।

ਸਿੰਚਾਈ ਜਲ ਕਾ ਵਰਗਿਕਰਣ

ਸਿੰਚਾਈ ਕੇ ਪਾਨੀ ਦੀ ਗੁਣਵਤਾ ਕਾ ਆਂਕਲਨ ਕਰਨੇ ਦੇ ਲਿਏ, ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਸੁਖਵ ਪੈਰਾਮੀਟਰ ਹਨ, ਵਿਦ੍ਯੁਤ ਚਾਲਕਤਾ (ਡੀ ਏਸ/ਮੀ), ਸੋਡਿਯਮ ਅਵਸ਼ੋ਷ਣ ਅਨੁਪਾਤ (ਏਸ ਏ ਆਰ, (ਮਿਡਵੀਲੋਨਟ/ਲੀ) 0.5 ਘਾਤਾਂਕ ਹੈ ਔਰਾਂ ਅਵਸ਼ਿ਷ਟ ਸੋਡਿਯਮ ਕਾਰਬਨੇਟ (ਆਰ ਏਸ ਸੀ,

ਸਿੰਚਾਈ ਦੇ ਲਿਏ ਸ਼ੁਦਧ ਏਵਾਂ ਸ਼ਵਚਛ ਬ੍ਰੂਜਲ

બુન્ધાંજણુ

મિલી ઇકવીલેટ / લી)। ઘુલનશીલ લવણો કી કુલ સઘનતા કો વિદ્યુત ચાલકતા કે સંરદ્ભ મેં માપા જાતા હૈ। આર એસ સી કો (કાર્બોનેટ–બાઇકાર્બોનેટ) કી માત્રા સે – (કૈલ્શિયમ મૈનિશિયમ), કી માત્રા કો ઘટાને સે નિકાલા જાતા હૈ। એસ એ આર કા અનુમાન સોડિયમ કૈલ્શિયમ ઔર મૈનિશિયમ કી સાંદ્રતા કે અનુસાર કિયા જાતા હૈ જો મિલી ઇકવીલેટ / લી મેં નાપા જાતા હૈ। સિંચાઈ પાની કો વિદ્યુત ચાલકતા (ઇ સી), એસ એ આર ઔર અવશિષ્ટ સોડિયમ કાર્બોનેટ (આરએસસી) કે આધાર પર વર્ગીકૃત કિયા જાતા હૈ। હાલાંકિ, પ્રબંધન કે દૃષ્ટિકોણ સે, વિભિન્ન કૃષિ–પારિસ્થિતિક ક્ષેત્રો મેં ભૂજલ કો તીન વર્ગો મેં વર્ગીકૃત કિયા જા સકતા હૈ, અર્થાત (એ) અચ્છા, (બી) લવણીય ઔર (સી) ક્ષારીય / સોડિક। પ્રતિબંધ કી ડિગ્રી કે આધાર પર, દો ખરાબ ગુણવત્તા વાળે જલ વર્ગો મેં સે પ્રત્યેક કો તીન સમરૂપ ઉપસમૂહોં (તાલિકા 1) મેં વિભાજિત કિયા ગયા હૈ।

ભારતીય માનક સંસ્થા (બ્યૂરો ઓફ ઇંડિયન સ્ટેપન્ડર્ડ આઈ એસ 11624:2019) કે અનુસાર સિંચાઈ કે પાની કી ગુણવત્તા હેતુ માર્ગ નિર્દેશ નીચે દિએ ગએ હૈ।

તાલિકા 1. ખરાબ ગુણવત્તા વાળે ભૂજલ કા વર્ગીકરણ

પાની કી ગુણવત્તા	વિદ્યુત ચાલકતા (ઠી એસ / સી)	પાની કા એસ એ આર (મિલી ઇકવીલેટ / લી) ^{0.5}	પાની કી આર એસ સી (મિ ઇકવીલેટ / લી) 0.5
એ – અચ્છા લવણીય	<2	<10	<2.5
બી – લવણીય			
i) સીમાંત સે લવણીય	2-4	<10	< 2.5
ii) લવણીય	4	<10	< 2.5
iii) ઉच્ચ–એસએઆર લવણીય	4	<10	< 2.5
સી– ક્ષારીય પાની			
i) સીમાંત ક્ષારીય	4	<10	2.5-4.0
ii) ક્ષારીય	4	<10	< 2.5
iii) અત્યાધિક ક્ષારીય પરિવર્તનશીલ		<10	< 2.5

લવણીય પાની કે પ્રબંધન કે લિએ સિંચાઈ જલ ગુણવત્તા કે દિશાનિર્દેશ
લવણીય જલ કા વैજ્ઞાનિક તરીકોં સે સિંચાઈ મેં ઉપયોગ કરતે સમય જલ સંસાધનોં કી ઉપલબ્ધતા કો બઢાને કે સાથ–સાથ મિટ્ટી ઔર કૃષિ ઉપજ પર હોને વાળે

બુર્જિંગનુ

નકારાત્મક પ્રભાવોં કો કમ કિયા જાતા હૈ। યહ સ્થાપિત કિયા ગયા હૈ કि વર્ષા કી માત્રા, જલવાયુ, ભૂજલ, કી ગહરાઈ ઔર પાની કી ગુણવત્તા, મિટ્ટી ઔર ફસલોં જેસે કારકોં કો ઉપયુક્ત ફસલ ઔર સિંચાઈ પ્રબંધન પ્રથાઓં કે સાથ એકીકૃત કરકે ખરાબ ગુણવત્તા વાળે જલ કા કૃષિ મેં સફલતાપૂર્વક પ્રયોગ હો સકતા હૈ। ઉપલબ્ધ પ્રબંધન વિકલ્પોં મેં મુખ્ય રૂપ સે સિંચાઈ, ફસલ, કૃષિ રસાયન ઔર અન્ય પદ્ધતિયોં કો શામિલ કિયા ગયા હૈ, લેકિન સિંચિત મિટ્ટી કી લવણતા તથા ક્ષારીયતા કો નિયંત્રિત કરને કે લિએ કોઈ એક પ્રબંધન ઉપાય સક્ષમ નહીં હૈ, લેકિન કર્ઝ પદ્ધતિયોં કા સમન્વયન હોતા હૈ ઔર ઇસે એકીકૃત તરીકે સે પ્રયોગ મેં લાના ચાહિએ।

લવણીય ભૂમિગત જલ કે ઉપયોગ કે લિએ દિશાનિર્દેશ નીચે દિએ ગએ હું (તાલિકા 2)।

તાલિકા 2. લવણીય ભૂજલ કે ઉપયોગ કે લિએ દિશાનિર્દેશ (આર એસ સી <2.5 મિ લી ઇક્વીલેટ પ્રતિ લીટર સે કમ)

મૃદા સંરચના (% ચિકની મિટ્ટી)	ફસલ સહનશીલતા	વર્ષા ક્ષેત્રોં કે આધાર પર ભૂજલ વિદ્યુત ચાલકતા કી ઊપરી સીમા (ડી એસ /મી)		
		<350 મિ મી	350—550 મિ મી	550—750 મિ મી
બારીક (>30)	સંવેદનશીલ	1.0	1.0	15
	અર્ધ સંવેદનશીલ	1.5	2.0	3.0
	સહનશીલ	2.0	3.0	4.5
મધ્યમ રૂપ સે બારીક (20–30)	સંવેદનશીલ	1.5	2.0	2.5
	અર્ધ સંવેદનશીલ	2.0	3.0	4.5
	સહનશીલ	4.0	6.0	8.0
મધ્યમ રૂપ સે મોટા (10–20)	સંવેદનશીલ	2.0	2.5	3.0
	અર્ધ સંવેદનશીલ	4.0	6.0	8.0
	સહનશીલ	6.0	8.0	10.0
મોટા (<10)	સંવેદનશીલ	—	3.0	3.0
	અર્ધ સંવેદનશીલ	6.0	7.5	9.0
	સહનશીલ	8.0	10.0	12.5

ક્ષારીય ભૂમિગત જલ કે પ્રબંધન કે લિએ સિંચાઈ જલ ગુણવત્તા દિશાનિર્દેશ

વિભિન્ન લવણીય ઔર ક્ષારીય જલ કે ઉપયોગ કે પ્રયોગોં કે દીર્ଘકાળીન નિરીક્ષણ કે આધાર પર કેન્દ્રીય મૃદા લવણતા અનુસંધાન સંસ્થાન, કરનાલ, ચૌધરી ચરણસિંહ, હરિયાણા કૃષિ વિશ્વવિદ્યાલય, હિસાર ઔર પંજાબ કૃષિ વિશ્વવિદ્યાલય, લુધિયાના ને

બૃહ્ગુજુનુ

गहन परामर्श पश्चात क्षारीय जल (सोडिक वॉटर) के कुशल उपयोग के लिए कुछ दिशानिर्देश तैयार किए हैं। इन दिशा-निर्देशों में फसल उत्पादन व मिट्टी की स्थिति पर पानी की गुणवत्ता तथा खेत प्रबंधन के दीर्घकालीन प्रभाव को शामिल किया गया है। यह माना गया है कि वर्षा जल का पूरी तरह से खेत में ही प्रयोग

कृषि संबंधीत जानवरों के लिए सुरक्षित जल

किया है।

तालिका 3. क्षारीय भूजल (आर एस सी 2.5 मि ली इक्वीलेंट/ली से अधिक और विद्युत चालकता <4.0 डी एस /मी)

मृदा संरचना (%चिकनी मिट्टी)	एसएआर (मिली इक्वीलेंट/ली) ^{0.5} की ऊपरी सीमा	आरएससी मि ली इक्वीलेंट /ली	टिप्पणियाँ
बारीक (>30)	10	2.5–3.5	खरीफ परती (बिना फसल) तथा रबी फसल चक्र से संबंधित
मध्यम बारीक (20–30)	10	3.5–5.0	जब पानी में सोडियम <75% (केलिशायम मेग्नीशियम) 25% या वर्षा >550 मिमी होता है, तो आर एस सी की ऊपरी सीमा सुरक्षित हो जाती है
मध्यम रूप से मोटे (10–20)	15	5.0–7.5	दोहरी फसल चक्र के लिए जिप्सम के प्रयोग से आर एस सी को बेअसर करना आवश्यक है जो रबी मौसम के दौरान उपयोग किए जाने वाले पानी की मात्रा पर आधारित होता है। खरीफ के दौरान कम पानी वाली फसलों का चयन करना जरूरी है।

બુન્દું

મૃદા સંરચના (%ચિકની મિટી)	એસએઆર (મિલી ઇક્વીલેટ / લી) ^{0.5} કી ઊપરી સીમા	આરએસસી મિ લી ઇક્વીલેટ / લી	ટિપ્પણિયાં
મોટે (<10)	20	7.5–10.0	

મિલવા પ્રયોગ નીતિ કે અન્તર્ગત લવણીય ઔર ક્ષારીય જલ સંસાધનોનું કે ટિકાઊ વિકાસ સે જુડે મુદ્દે

- ઉપલબ્ધ તાજે જલ સંસાધનોનું કા સરક્ષણ ઔર લવણીય ઔર ક્ષારીય જલ કે સાથ તાજે જલ કા વિવેકપૂર્ણ ઉપયોગ કરના
- નહરી તથા સતહી જલ કા કૃષિ મેં વિવેકપૂર્ણ ઉપયોગ/સૂક્ષ્મ સિંચાઈ તથા ઉન્નત સિંચાઈ વ્યવસ્થાપન દ્વારા ઉપલબ્ધ જલ કા કુશલ પ્રયોગ સુનિશ્ચિત કરના
- તટીય ક્ષેત્ર કે જલભૂત મેં સમુદ્રી જલ કો ન આને દેને કે લિએ તટીય ક્ષેત્રોનું મેં તાજે ભૂજલ કે દોહન કો સ્વીકાર્ય સીમા કે ભીતર રખા જાના ચાહિએ।
- ભૂજલ પુનર્ભરણ કે માધ્યમ સે ભૂજલ ક્ષમતા મેં સુધાર
- ખરાબ ગુણવત્તા કે ભૂજલ કી ભાગીદારી, વિકાસ ઔર ઇષ્ટતમ ઉપયોગ કે લિએ સંસ્થાગત સહાયતા કા વિકાસ કરના
- સિંચાઈ જલ મૂલ્ય નિર્ધારણ કે માધ્યમ સે માંગ પ્રબંધન
- લવણ સહનશીલ ફસલોનું ઔર ફસલ કિસ્મોનું કા ઉપયોગ
- કૃષિ કા વિવિધીકરણ
- પાની કી બચત ઔર બેહતર પ્રૌદ્યોગિકિયોનું કો અપનાને કે લિએ પ્રોત્સાહન
- જાગરૂકતા ઔર ક્ષમતા નિર્માણ
- જલ પ્રબંધન મેં મહિલાઓનું ઔર બચ્ચોનું કો શામિલ કરના
- કિસાનોનું કો પાની કી કમી, પાની કે વિવેકપૂર્ણ ઉપયોગ ઔર લવણતા તથા ક્ષારીયતા કે કારણ હોને વાલે નુકસાન કે બારે મેં શિક્ષિત કરના।
- ઐસે ક્ષેત્ર મેં કૃષિ પ્રણાલી કી સ્થિરતા કે લિએ એક વાતાવરણ બનાને કી આવશ્યકતા હૈ। હરી ખાદ, કમ્પોસ્ટ, લવણતા સહનશીલ ફસલ કિસ્મોનું કા ઉપયોગ, સંરક્ષિત કૃષિ પ્રથાઓનું કો બઢાવા દેના હૈ

યુવર્ણિજનુ

- ક્ષારીય મૃદા/ક્ષારીય જલ સુધારકોં મેં જિપ્સમ કા પ્રયોગ હોતા હૈ। અન્ય વિકલ્પોં કો ખોજના તથા બઢાવા જરૂરી હૈ। વિકલ્પોં કે અંદર પાઇરાઇટ, મ્યુનિસિપલ ઠોસ અવશિષ્ટ, સમુદ્રી જિપ્સમ ઇત્યાદિ
- સીએસઆર—બામો જેસે ગ્રોથ પ્રમોટર કા ઉપયોગ
- ભૂજલ પમ્પિંગ, અવશેષ જલાના, આદિ કે લિએ વિધાયી ઉપાય

સંદર્ભ:

એઆઈસીઆરપી (એસએએસ એંડ યૂએસડબ્લ્યુ) 2017. દ્વિવાર્ષિક રિપોર્ટ 2014–16. ભા.કૃઅનુપ—અખિલ ભારતીય સમન્વિત અનુસંધાન પરિયોજના લવણપ્રસ્ત મૃદાઓં કા પ્રબન્ધ એવં ખારે જલ કા કૃષિ મેં ઉપયોગ, કેંદ્રીય મૃદા લવણતા અનુસંધાન સંસ્થાન, કરનાલ, હરિયાણા, ભારત।

બાજવા, એમ.એસ. ઔર જોસન, એ.એસ. 1989. મૃદા સોડિયમ સંતૃપ્તિ ઔર ફસલ કી પૈદાવાર પર નિરંતર સોડિક સિંચાઈ પ્રભાવ કી ભવિષ્યવાણી। કૃષિ જલ પ્રબંધન। 16: 227–228।

ગુપ્તા, આર.કે., સિંહ, એન.ટી., સેઠી, એમ, 1994. ભારત મેં સિંચાઈ કે લિએ ભૂજલ કી ગુણવત્તા। તકનીકી બુલેટિન નં: 19 કેંદ્રીય મૃદા લવણતા અનુસંધાન સંસ્થાન, કરનાલ, હરિયાણા, ભારત, પૃષ્ઠ .13

કલેડોણકર, એમ જે, કેશારી, એ.કે., 2006. કૃષિ મેં ખારે પાની કે ઉપયોગ કે પ્રભાવોં કી મૉડલિંગ: સિંચાઈ ઔર જલ નિકાસી, 55 (2): 177–190।

મિન્હાસ, પી.એસ., શર્મા, ડી. આર. ઔર ચૌહાન, સી.પી.એસ. 2004. સિંચાઈ કે લિએ ખારા ઔર ક્ષાર જલ કા પ્રબંધન। સોડિક ભૂમિ કી સિફારિશ કે અગ્રિમોં મેં। પૃ. 121– 62. લખનऊ મેં આયોજિત સોડિક લૈંડ્સ કે સતત પ્રબંધન પર અંતર્રાષ્ટ્રીય સમ્મેલન। ફરવરી, 9–14, 2004।

મિન્હાસ, પી.એસ. ઔર ગુપ્તા, આર.કે. 1992. સિંચાઈ જલ કી ગુણવત્તા— વર્ગીકરણ ઔર પ્રબંધન। ભારતીય કૃષિ અનુસંધાન પરિષદ, નર્હ દિલ્લી, પૃ. 123।

શુદ્ધ જલ કે સંભાગ

68.9% હિમનગ તથા શાશ્વત બર્ફ સ્વરૂપ જલ
 0.9% મૃદા કી આર્ડ્રતા, છોટે તાલાબ એવં શાશ્વત બર્ફાચ્છાદિત ભૂમાગ મેં
 જમીન મેં અટકા હુआ જલ 29.9% શુદ્ધ ભૂજલ
 (પ્રાકૃતિક રૂપ સે થોડી માત્રા મેં નવીનીકરણ હો સકતા હૈ)
 0.3% જલાશય, બડે તાલાબ, નરી મેં સંગ્રહીત જલ
 (પૂર્ણ રૂપ સે નવીનીકરણ હોતા હૈ)

12. जल प्रदूषण

विकासशील देशों के शहरों का 80 प्रतिशत कचरा, मल—मूत्र एवं अन्य सीधेज संशोधित किये बिना ही नदियों में अथवा जलाशयों में गिराया जा रहा है। उद्योगों—कारखानों से निस्तारित प्रदूषित जल अन्य पानी के स्रोतों को बाधित कर रहे हैं। इसी कारणवश विश्व की अधिकतर नदियां प्रदूषित हो चुकी हैं। भारत की गंगा, यमुना, कृष्णा, गोदावरी नदियां ज्वलंत उदाहरण हैं। भारतीय भूवैज्ञानिक सर्वेक्षण के एक सर्वेक्षण अनुसार प्रदूषित जल पीने से विश्व में लगभग पांच मिलियन (पच्चास लाख) व्यक्ति प्रतिवर्ष जल जनित बीमारियों का ग्रास हो रहे हैं। अस्पतालों में भरती होने वाले 50 प्रतिशत बीमार व्यक्ति जल जनित बिमारियों के शिकार हैं। पांच वर्ष के कम उम्र के पांच में से एक की मृत्यु जल जनित बिमारियों के कारण होती है। विश्व के 28 देशों में 2.5 बिलियन (250 करोड़) लोग जल की कमी के कारण शौचालयों का उपयोग करने से वंचित रह जाते हैं। जल प्रदूषण में इसका बड़ा गहरा अवांछित प्रभाव है। इसी कारणवश प्रतिवर्ष एक बिलियन लोग दस्त के शिकार हो जाते हैं।

फ्लोराईड युक्त प्रदूषित जल का उपयोग करने के कारण विश्व के 25 देशों की 6 प्रतिशत जनसंख्या फ्लोरोसिस से प्रभावित हैं।

मूलत: फ्लोरीन प्रकृति में पाया जाने वाला वायु है, जो अपने रासायनिक गुणधर्मों के कारण अलग अलग प्रकार के मिनरल्स (संयुग) प्रकृति में बनाता है। फ्लोरीन युक्त मिनरल्स पानी में घुलमिल जाते हैं। पीने के जल में फ्लोराईड संयुग की मर्यादित मात्रा स्वास्थ्य के लिये लाभदायक होती है, एवं दांतों को शुद्ध करती है। परंतु जब इसकी मात्रा मर्यादा के बाहर बढ़ जाती है तो फ्लोरोसिस नाम की बीमारी हो जाती है, जो स्वास्थ्य के लिये हानिकारक होती है। फ्लोरोसिस के प्रभाव से दांतों के विकार, हड्डियों में टेढापन तथा त्वचा संबंधी बीमारियां होती हैं। भारत के 15 राज्यों के 200 जिलों में 9 करोड़ लोग फ्लोरोसिस की समस्या से ग्रसित हैं, जिनमें 60 लाख बच्चे सम्मिलित हैं। यह पंद्रह राज्य हैं—जम्मू—कश्मीर, राजस्थान, बिहार, हिमाचल प्रदेश, कर्नल, छत्तीसगढ़, मध्य प्रदेश, गुजरात, कर्नाटक, उड़ीसा, आंध्रप्रदेश, तमिलनाडु, हरियाणा, पश्चिम बंगाल और पंजाब। शरीर स्वास्थ्य के नवीनतम् सर्वेक्षण के माध्यम से पता चला है की फ्लोरोसिस के कारण थकान होना, अस्थमा, अँलर्जी, उच्च रक्तचाप, चर्मरोग, किडनी का क्षतिग्रस्त होना ऐसी भी बीमारियां हो रही हैं।

विश्व स्वास्थ्य संगठन (WHO) ने फ्लोरोसिस बीमारियों की जानकारी के लिये, उनका पहला शोधनिबंध—संग्रह साल 1959 प्रकाशित किया। लेकिन इन बीमारियों का हमें पता साल 1985 में लगा। फ्लोरोसिस की जानकारी हमें सर्वप्रथम महाराष्ट्र के चंद्रपूर जिले के वरोडा तहसील से प्राप्त हुई। तत्पुर्व दक्षिण भारत के आंध्र प्रदेश के नालगोंडा जिले के पालतू जानवरों में यह बीमारी स्थानीय कास्तकारों को पता चली थी, बाद में मनुष्यों में पाई गयी। दांतों का फ्लोरोसिस और हड्डियों का फ्लोरोसिस को समझना यहीं से चालू हुआ।

केंद्रीय भूजल प्राधिकरण (1999–2002) के अनुसार भारत देश में आज की स्थिति में 15 राज्य फ्लोरोसिस से प्रभावित हुए हैं। राजीव गांधी राष्ट्रीय पेयजल मिशन (1993) ने भारत देश के राज्यनिहाय मानचित्र प्रकाशित किये हैं। मानचित्रों के अनुसार आंध्र प्रदेश, तमिलनाडू, गुजरात, राजस्थान और तत्कालीन उत्तर प्रदेश के 50% से 100% जिले बाधित थे। जम्मू-कश्मीर, उड़ीसा एवं केरल में 30% से कम जिले प्रभावित थे। हिमाचल प्रदेश, पश्चिम बंगाल और सिक्किम सहित पूर्वाचल राज्यों में फ्लोरोसिस नहीं पाया गया।

आर्सेनिक एक जहरीला पदार्थ है जो पारे से (मर्क्युरी) चार गुणा हानिकारक है। विश्व स्वास्थ्य संगठन (वर्ल्ड हेल्थ ऑफ़िनेनेइजेशन) के अनुसार यदि भूजल में इसकी मात्रा 10 पीपीबी से अधिक है तो ऐसे जल का उपयोग करने पर कैंसर जैसी खतरनाक बीमारियां होने की संभावना बढ़ जाती है। आर्सेनिकोसिस विकारों में किडनी, लिवर, प्रोस्टेट ग्रंथी, चमड़ी का रंगहीन होना, पेट में तीव्र दर्द, जी मचलना, उलटी—दस्त, लकवा आदि हो सकते हैं। 2007 में किये गये एक सर्वेक्षण के अनुसार विश्व के 70 देशों में 93.7 करोड़ लोग आर्सेनिकोसिस से प्रभावित हैं। थायलैंड, ताइवान, अर्जेटिना, चिली, चीन, भारत, बांग्लादेश में आर्सेनिकोसिस से अधिक मात्रा में लोग प्रभावित हैं। भारत देश के पश्चिम बंगाल में 5 करोड़ से अधिक लोग आर्सेनिकोसिस से प्रभावित हैं। सबसे अधिक इसकी मात्रा जामनगर (जिला: मदिनापुर) में पाई गई है। आर्सेनिकोसिस का प्रभाव झारखंड, बिहार, उत्तर प्रदेश तथा छत्तीसगढ़ में भी पाया जाता है।

पानी में मिलने वाले सूक्ष्म जीवाणु तथा विषाणु की संख्या अचानक बढ़ जाने से जल की जैविक गुणवत्ता बाधित होती है। इस तरह से प्रदूषित हुए जल से अनेकों बिमारियां बढ़ती हैं।

યુવર્ણિજનુ

સૂક્ષ્મ જીવાળું/વિષાળું દ્વારા હોને વાલી બીમારિયાં

જલવાહક બિમારી	જીવાળું/વિષાળું	સ્વારથ્ય પર પરિણામ
ગૅસ્ટ્રોએન્ટેરાઇટીસ ટાયફોઇઝ	વિવિધ જીવાળું/વિષાળું સાલ્પોનલા ટાયફોસા (જીવાળું)	ઉલટી ઔર જુલાબ અતિ બુખાર – મૃત્યુ આતડીયોં કા જલના
બેસિલરી ડિસેન્ટ્રી કૉલરા	શિગેલા (જીવાળું) વિનિયો કોમા (જીવાળું)	જુલાબ, મૃત્યુ ઉલટી, જુલાબ, શરીર સે પાની તીવ્ર ગતિ સે કમ હોના, ખૂન મે ખનિજ કી કમી હોના, જ્યાદા મૃત્યુ દર કા પ્રમાણ
સંક્રમિત પીલિયા	વિષાળું	પીલી ત્વચા, યકૃત કી બિમારી, યકૃત કા આકાર બઢના, પેટ દર્દ, આંખોં પર અસર, આતડીયોં પર ગહરા અસર
અમીબિક ડિસેન્ટ્રી	એન્ટામિબા હિસ્ટોલિકા (પ્રજિવાળું)	જુલાબ, દીર્ઘકાળીન દસ્ત ત્વચા કા રૂખા–સુખા પન ખુજલી
ગાયરડાયસીસ	ગાયરાડીયા લેંન્ભિલીયા (પ્રજિવાળું)	સુસ્તિ, જુલાબ, એક હપતે સે લેકર 30 હપતોં તક બિમારી કા પ્રભાવ રહના

ભૂપૃષ્ઠીય જલ પ્રદૂષણ કે કારણ

- નદી, નાલે, તાલાબોં મેં રિહાયશી ઇલાકોં સે આયા મલ–મૂત્ર યુક્ત ગંદા પાની મિલને સે।
- ઉદ્યોગ જગત તથા કારખાનોં સે નિસ્તારિત પ્રક્રિયાહીન એવં રાસાયનિક દ્રવ્યોં સે બાધિત હુઆ પાની શુદ્ધ પાની કે સ્નોતોં સે મિલને સે।
- કૃષિ ઉપજ બઢાને કે લિયે ઇસ્તેમાલ મેં લાયે ખનિજ દ્રવ્યોં તથા કીટનાશક દવા ઔર ખાદ કા રિસાવ શુદ્ધ પાની કે સ્નોતોં તક પહુંચ કર ગ્રામીણ ઇલાકોં મેં શુદ્ધ જલ સ્તોત બાધિત હોતે હૈને।
- નદી, તાલાબ ઔર જલાશયોં મેં કપડે, જાનવર યા બર્તન અથવા વાહન ધોને સે।
- સ્નોતોં મેં માનવ અથવા પશુ કે મૃત શરીર ડાલને સે। (ઉદા. ગંગા, ગોદાવરી, સરયૂ, યમુના આદિ નદિયાં)
- શુદ્ધ પાની કે સ્નોતોં કે સમીપ મલ–મૂત્ર વિસર્જન કરને સે પ્રદૂષણ તીવ્ર ગતિ સે બઢ્યતા હૈ।
- શહરી તથા ગ્રામીણ ક્ષેત્રોં મેં આજકલ સહાયતા કેંદ્ર (સર્વિસિંગ સેન્ટર્સ) લગાયે જા રહે હૈ। વાહનોં સે નિકલને વાલે રાસાયનિક તથા ભૌતિક પદાર્થ પાની કે સાથ શુદ્ધ પાની કે સ્નોતોં તક બહતે જાતે હૈ ઔર ઉસે ભી પ્રદૂષિત કરતે હૈ।
- સમુદ્ર તટ કે નિકટ નદી, તાલાબોં મેં જ્વારભાટે સે પાની અંદર તક આને સે।

- खान प्रदेशों में जमा हुए पानी का निकास कर नजदीकी भूभागों में छोड़ा जाता है। खान में खनिज द्रव्यों से भरा हुआ पानी होता है। इस प्रकार का पानी शुद्ध स्रोतों के संपर्क में आने से शुद्ध जल स्रोत बाधित होते हैं।
- महामार्ग, राष्ट्रीय महामार्ग का निर्माण करते समय तथा उस पर टार डालते समय नजदीक के स्रोत प्रदूषित हो सकते हैं।

भूजल प्रदूषित होने के कारण

- महानगर पालिका, नगर पालिका, ग्राम पंचायत क्षेत्रों में मल—मूत्र निस्तारण व्यवस्था में बिगाड़ के कारण गंदे पानी का जमीन से रिसाव होने लगता है। यह रिसाव भूजल को प्रदूषित करता है। पुरानी सिवेज पाईपलाईन खंडित होने पर या उनका जोड़ ठीक तरह से बंद नहीं हुआ है तो रिसाव बढ़ता है और अंत में भूजल प्रदूषित होता है।
- शहरी भूभाग में पेड़ों की जड़ें सीवेज लाइन की व्यवस्था को बाधित करते हैं। ऐसे स्थान पर जमा हुआ मल—मूत्र युक्त गंदा पानी भूजल को प्रदूषित करता है।
- कारखानों से उत्सर्जित प्रक्रियाहीन पानी, कारखानों के क्षेत्र में तथा बाहर जमा होकर रिसता है। यह पानी अवांछनीय भौतिक तथा रासायनिक पदार्थों से पूर्ण रूप से संयुक्त होता है। ऐसे पानी के जमीन के अंदर गहराई तक जाने से भूजल पूर्ण रूप से दूषित हो जाता है।
- भूजल उद्भवों के स्थान, जैसे कुएं, कूपनलिकाओं के निकट उचित व उपयुक्त व्यवस्थापन तैयार नहीं किया हुआ हो तो कचरा या गंदगी से भूजल प्रदूषित होता है।
- भूजल उद्भवों के नजदीक शौचालय हो अथवा उर्वरक—खाद—गोबर का जमा करने का स्थान हो तो भूजल अति शीघ्र प्रदूषित होता है।
- खेतों से कीट—नाशक तथा रासायनिक खाद का रिसाव होता है, तो भूजल को प्रदूषित करता है।

इस अध्याय में सतह और भूजल प्रदूषण के बारे में संक्षेप में बताया गया है। हालांकि, अवनिजल पुस्तक का मुख्य उद्देश्य भूजल का अभ्यास है। इसलिए, भूजल प्रदूषण (प्राकृतिक और मानव निर्मित), भूजल प्रदूषण के प्रभाव और संभावित समाधानों को संक्षेप में शामिल किया जा रहा है।

भूजल प्रदूषण

भूजल प्रदूषण जमीन में मौजूद प्रदूषक तत्वों के कारण होता है। भूजल अपना रास्ता खोजते समय प्रदूषक के संपर्क में आता है और प्रदूषित हो जाता है। जल प्रदूषण प्राकृतिक कारणों से तथा मानव निर्मित कारणों से होता है। प्रदूषक को

आमतौर पर जैविक, भौतिक व रासायनिक प्रकारों में बाँटा जाता है। प्रदूषक के गुणों के आधार पर उसकी जलभूत के अंदर की हलचल निर्भर करती है।

आमतौर से जलभूत में प्रदूषक की गति धीमी होती है। एक जगह प्रदूषक की मात्रा अधिक होती है तो उसे प्लम कहा जाता है। प्लम के प्रभाव क्षेत्र में झरने, कुएं और जलाशय आ जाते हैं तो वे प्रदूषित हो जाते हैं तथा मानव के उपयोग के लिये अयोग्य बन जाते हैं। प्रदूषण के कारण उसके प्रभाव और उसे नियंत्रित करने के उपाय पर नीचे चर्चा की गई है।

भूजल प्रदूषण के कारण

i) प्राकृतिक स्रोत

मिट्टी और चट्टानों में प्राकृतिक रूप से पाए जाने वाले पदार्थ भूजल में घुल कर भूजल को दूषित कर सकते हैं। ये पदार्थ सल्फेट्स, आयरन, रेडियोन्यूकलाइड्स, फ्लोराइड्स, मैग्नीज, क्लोराइड्स और आर्सेनिक हैं। दूसरी ध्यान देने वाली बात यह है कि मिट्टी में सड़ने वाली सामग्री भूमिगत पानी में रिस सकती है और कणों के रूप में उसके साथ आगे बढ़ सकती है। विश्व स्वास्थ्य संगठन की रिपोर्ट के अनुसार सबसे आम प्रदूषक फ्लोराइड और आर्सेनिक हैं।

ii) सेप्टिक सिस्टम

दुनिया भर में, सेप्टिक सिस्टम भूमिगत जल के प्रदूषण का मुख्य कारण है। प्रदूषक निजी, सेप्टिक टैंक और सेसपूल से बाहर निकल सकते हैं। इसके अतिरिक्त, अनुचित तरीके से डिजाइन और भूमिगत सेप्टिक सिस्टम प्रणाली में लीक के कारण नाइट्रोट, तेल, बैक्टीरिया, रसायन, डिटर्जेंट और वामरस जैसे दूषित पदार्थ भुजल में पहुँच जाते हैं। प्रदूषण को रोकने के लिए सेप्टिक टैंक का निमार्ण पानी स्रोतों से दूर किया जाना चाहिये। लेकिन कई बार ऐसा नहीं होता है।

iii) खतरनाक अपशिष्ट निपटान

फोटोग्राफिक केमिकल्स, मोटर ऑयल, कुकिंग ऑइल, पेंट थिनर, दवाइयां और पेंट जैसे खतरनाक कचरे को सेप्टिक टैंकों में या सीधे गातावरण में नहीं छोड़ा जाना चाहिए क्योंकि ये गंभीर प्रदूषण का कारण बनते हैं। इन रसायनों को एक लाइसेंस प्राप्त खतरनाक अपशिष्ट हैंडलर की मदद से निपटाया जाना चाहिए।

iv) पेट्रोलियम उत्पाद

पेट्रोलियम भंडारण टैंक या तो भूमिगत या जमीन के उपर रिथित होते हैं। इसके अलावा, पेट्रोलियम उत्पादों के परिवहन में मुख्य रूप से भूमिगत पाइपलाइन का उपयोग किया जाता है। इन पदार्थों के रिसाव से भूजल दूषित हो सकता है।

v) सॉलिड वेस्ट

ठोस कचरे को भी एकत्र करके लैंडफिल में ले जाया जा सकता है। अगर लैंडफिल में मिट्टी की लाइनर की कमी है तो लैंडफिल से लीक होकर भूजल तक पहुंच सकता है और इसे प्रदूषित कर सकता है।

iv) सतही आवेग

तरल कचरे को संग्रहित करने के लिए उथले तालाबों का उपयोग किया जाता है। इस तरह के तालाबों का इस्तेमाल आमतौर पर महाराष्ट्र में चीनी कारखानों के अपशिष्ट जल को संग्रहित करने के लिए किया जाता है। तालाबों से होने वाला लीकेज भूजल तक पहुंच सकता है और इसे प्रदूषित कर सकता है।

vii) कृषि रसायन

फसल उत्पादन बढ़ाने के लिए दुनिया भर में लाखों टन कृषि रसायन जैसे कि उर्वरक और कीटनाशक का उपयोग किया जाता है। इन रसायनों के अत्यधिक उपयोग से भूजल का प्रदूषण हो सकता है। कीटनाशक जैसे रसायन वर्षा तक जमीन में बने रहने के लिए जाने जाते हैं और वर्षा के पानी के साथ मिलकर वे भूजल में गहराई तक पहुंच जाते हैं।

viii) इंजेक्शन कुएं

कभी—कभी खतरनाक रसायनों को इंजेक्शन कुओं से निपटाया जाता है। इंजेक्शन कुओं का डिजाइन ठीक न होने से वे भूजल के प्रदूषण का कारण बन सकते हैं।

ix) अन्य कारण

प्रयोग में न आने वाले कुएं प्रदूषण का कारण बनते हैं। प्रदूषक कुएं के रास्ते सीधे भूजल में पहुंच जाता है। कई बार घुलनशील पदार्थ वर्षा जल में मिलकर भूजल में पहुंच जाते हैं। प्रदूषण का एक अन्य कारण खनन गतिविधियाँ हैं जहाँ वर्षा के माध्यम से घुलनशील खनिजों को खनन स्थल से भूजल तक पहुंच जाते हैं।

भूजल प्रदूषण का प्रभाव

i) स्वास्थ्य संबंधी समस्याएं

दूषित भूजल का स्वास्थ्य पर हानिकारक प्रभाव पड़ता है। उन क्षेत्रों में जहाँ सेप्टिक टैंक की स्थापना सही ढंग से नहीं की गई है, मानव अपशिष्ट जल स्रोत को दूषित कर सकता है। अपशिष्ट में हेपेटाइटिस उत्पन्न करने वाले बैक्टीरिया हो सकते हैं जो यकृत (जिगर) को अपरिवर्तनीय गंभीर नुकसान पहुंचा सकते हैं। इसके अलावा दूषित जल के कारण गंभीर दस्त, निर्जलीकरण और कुछ मामलों में मृत्यु

भी हो जाती है। अतिरिक्त स्वास्थ्य समस्याओं में विषाक्तता शामिल है जो अत्याधिक कीटनाशकों और उर्वरकों या प्राकृतिक रसायनों के उपयोग के परिणामस्वरूप हो सकती है। रसायन पानी के स्रोतों में पहुँच जाते हैं और उन्हें जहर बना देते हैं। ऐसे स्रोत से पानी पीने से स्वास्थ्य पर गंभीर असर पड़ सकता है।

ii) आर्थिक विकास को प्रभावित करता है

भूजल स्रोतों के प्रदूषण से पौधे, मानव और पशु जीवन बुरी तरह से प्रभावित होता है। क्षेत्र में आबादी कम हो जाती है और भूमि का मूल्य कम हो जाता है। एक अन्य प्रभाव यह है कि ऐसे भूजल को किसी उत्पाद के निर्माण में नहीं लगाया जा सकता। इसलिए, प्रभावित क्षेत्रों में उद्योगों के लिये अन्य क्षेत्रों से पानी मंगवाना पड़ सकता है जो कि महंगा हो सकता है। इसके अलावा, पानी की खराब गुणवत्ता के कारण उद्योगों को बंद करने के लिए मजबूर किया जा सकता है।

iii) पर्यावरण पर प्रभाव (जलीय प्रणाली और समग्र पारिस्थितिकी तंत्र)

भूजल प्रदूषण से विनाशकारी पर्यावरणीय परिवर्तन हो सकते हैं। भूजल प्रदूषण प्राकृतिक पोषक तत्वों को नुकसान पहुँचाते हैं। इसके अलावा, जब प्रदूषक जल निकायों के साथ मिश्रित होते हैं, तो जलीय पारिस्थितिकी तंत्र का परिवर्तन भी हो सकता है। जलीय जीव जैसे मछलियाँ जल निकायों में बहुत अधिक दूषित पदार्थों के परिणामस्वरूप जल्दी से मर सकती हैं।

दूषित जल का उपयोग करने वाले पशु और पौधे भी प्रभावित हो सकते हैं। जहरीले पदार्थ जलभूत में समय के साथ जमा होते हैं और एक बार बहुत मात्रा में फैल जाने पर यह मानव और पशु उपभोग के लिए भूजल को अनुपयुक्त बना सकते हैं। इनके दुष्प्रभाव उन लोगों में गंभीर होते हैं जो विशेष रूप से सूखे की अवधि के दौरान भूजल पर निर्भर होते हैं।

भूजल प्रदूषण के समाधान

• विधान

अधिकांश देशों में ऐसे कानून हैं जो भूजल की गुणवत्ता को बचाने में मदद करते हैं। स्वास्थ्य मानकों के अनुसार, सुरक्षित तथा स्वच्छ पानी की उपलब्धता, सुनिश्चित करना, सभी राज्यों तथा केन्द्र सरकार का उत्तरदायित्व है।

• पानी की सफाई प्रणालियों का उपयोग

स्थानिक पानी उपचार सिस्टम से पानी को मानव उपभोग के लिए योग्य बनाना चाहिए। इस्तेमाल की जाने वाली तकनीकों में रासायनिक कीटाणुशोधन, उबलना, सौर आसवन, निस्पंदन, ओजोन जल कीटाणुशोधन, अवशोषण और पराबैंगनी कीटाणुशोधन शामिल हैं।

બૃહ્ણિજી

આર્સેનિક હટાને વાલે ફિલ્ટર (એઆરએફ) આમતૌર પર સ્થાપિત કિએ જાતે હું। ઇન ફિલ્ટરોની રખરખાવ સુનિશ્ચિત કરના આવશ્યક હૈ તાકિ પીને કા પાની હુમેશા સુરક્ષિત રહે।

ભૂજલ ઉપશમન ભી એક અન્ય પ્રબંધન તકનીક હૈ। રાસાયનિક ઉપચાર જૈસે આયન એક્સચેંજ, ઓજોન ગૈસ ઇંજેક્શન, જિલ્લી પૃથક્કરણ ઔર રાસાયનિક અલગીકરણ આદિ પ્રયોગ મેં લાયે જા સકતે હું।

- **પ્રદૂષણ કે સોતોની ઉચિત પ્રબંધન**

લૈંડફિલ કો ઉચિત મિટ્ટી કે સાથ ડિજાઇન કિયા જાના ચાહિએ। રખ—રખાવ નિયમિત રૂપ સે કિયા જાના ચાહિએ। લૈંડફિલ કા સ્થાન ભૂજલ ક્ષેત્રોની સે ભી દૂર હોના ચાહિએ। ઇસકે અલાવા, કિસી ભી ખતરનાક કચરે કો લૈંડફિલ મેં નહીં ડાલા જાના ચાહિએ જબ તક કિ ઇસે ઉદ્દેશ્ય કે લિએ ડિજાઇન નહીં કિયા ગયા હો। ભૂમિગત ભંડારણ ટાંકોની કે નિર્માણ ઔર પ્રબંધન મેં, નિર્ધારિત નિયમોની ઔર નીતિયોની કા અનુપાલન કરના મહત્વપૂર્ણ હૈ।

ભૂમિગત પાઇપલાઇન સ્થાપના કો પેશેવર રૂપ સે ડિજાઇન કિયા જાના ચાહિએ। નિરીક્ષણ નિયમિત રૂપ સે કિયા જાના ચાહિએ ઔર જંગ યા રિસાવ કે કારણોની કો તુરંત હલ કિયા જાના ચાહિએ।

- **પુનર્ચક્રણ**

વિભિન્ન દેશોની અધિકાંશ લૈંડફિલ કે પાસ પુનર્ચક્રણ પ્લાંટ લગાયા જાતા હૈ। પેટ્રોલિયમ પદાર્થ, પુનર્ચક્રણ યોગ્ય પદાર્થ જૈસે પ્લાસ્ટિક, બોતલ કો અલગ કરકે રીસાઇકલિંગ કરકે પુનઃ ઉપયોગ મેં લાયા જા સકતા હૈ। અન્ય પર્યાવરણીય સંગઠનોની સાથ મિલકર, રાજ્ય સરકાર પુનર્ચક્રણ પહલ મેં ભાગ લેને કે લિએ લોગોની કો જુટા સકતી હૈ। વે પુનર્ચક્રણ કે મહત્વ પર જાગરૂકતા અભિયાન ઔર સમુદાયોની કો શિક્ષિત કરકે ઐસા કર સકતે હું।

13. जल विसंक्रमण

साफ तथा निर्मल पानी में, न दिखने वाले किंतु बीमारियां बढ़ाने वाले जीवाणु/विषाणु एवं जंतु मिल सकते हैं। इन विषाणु तथा जीवजंतु के कारण जल दूषित हो सकता है। इस दूषित जल के सेवन से विविध प्रकार की बीमारियां होती हैं, जैसे – टायफाइड, कॉलरा, पिलिया, दस्त आदि। इसी कारणवश पानी का शुद्ध स्वरूप में होना अत्यावश्यक है। पानी के शुद्धीकरण की एक प्रक्रिया जल विसंक्रमण है। आजकल शहरी क्षेत्रों में लगभग घरों में, अपार्टमेंट में विविध कंपनीयों के ट्रेडमार्क वाले छलनीयंत्र (फिल्टर्स) पाये जाते हैं। शहर के कुछ भूभाग में शुद्धीकरण संयंत्र से बड़ी अधिक मात्रा में शुद्ध किया हुआ पानी नल-टोंटी व्यवस्था द्वारा उपलब्ध होता है। तथापि, ग्रामीण क्षेत्रों में शुद्धीकरण संयंत्र स्थापित कर शुद्ध जल मिलना थोड़ा मुश्किल होता है। इसलिये जल विसंक्रमण करना अनिवार्य हो जाता है। 'क्लोरीनीकरण' करना जल विसंक्रमण का सबसे आसान तरीका है। ब्लिंचिंग पाउडर के स्वरूप में क्लोरीनीकरण किया जाता है। क्लोरीनीकरण से जीव, जंतू एवं विषाणु नष्ट होते हैं और शुद्धजल आसानी से उपलब्ध होता है। यंत्रों द्वारा क्लोरीन वायु और चुने के मिश्रण से ब्लिंचिंग पाउडर बनाते हैं (इसे टी.सी.एल. पाउडर के नाम से भी जाना जाता है)। ताजा, साफ और निर्मल ब्लिंचिंग पाउडर में क्लोरीन का प्रमाण 33 प्रतिशत से अधिक होना चाहिये। क्लोरीन का यह प्रमाण अधिक समय तक बना रहने के लिये ब्लिंचिंग पाउडर को सूखे स्थान पर बंद स्थिति में रखना अत्यावश्यक होता है। ब्लिंचिंग पाउडर की देखभाल या संरक्षण अगर ठीक-ठाक न हो तो कुछ समय के बाद उसकी विसंक्रमण क्षमता कमज़ोर हो जाती है।

योग्य विशेषतावाली ब्लिंचिंग पाउडर से निकलने वाली क्लोरीन वायु का परिणाम योग्य हो कर जीव, जंतु तथा विषाणु नष्ट होने के लिये लगभग 30 से 40 मिनट का समय लगता है। 5 ग्राम ब्लिंचिंग पावडर का मिश्रण 1000 लीटर पानी का विसंक्रमण योग्य प्रकार से करता है। विसंक्रमण किये हुए पानी में क्लोरीन की थोड़ी मात्रा बच जाती है। पानी में बचा हुआ क्लोरीन प्रदूषण से संरक्षण देता है, इसका अर्थ हुआ की पानी में क्लोरीन बचा है तो ही विसंक्रमण की प्रक्रिया यथार्थ रूप से पूर्ण हुई।

યુવર્ણિજનુ

આર્થોલિડીન જાંચ (ઓ.ટી. ટેસ્ટ) દ્વારા પાની મેં કલોરીન કી કિતની માત્રા બચી હૈ ઇસકા પરીક્ષણ કિયા જાતા હૈ। ઇસ જાંચ કે લિયે કલોરોસ્કોપ (Chloroscope) નામ કે ઉપકરણ કા ઉપયોગ કિયા જાતા હૈ। ઓ.ટી. ટેસ્ટ નકારાત્મક (નિગેટિવ) હુઈ તો પાની મેં કલોરીન બચા નહીં થા ઐસા અર્થબોધ હોતા હૈ। કલોરીન ન હોને વાલી બ્લિચિંગ પાઉડર સે અપેક્ષિત વિસંક્રમણ સંભવ નહીં હોતા હૈ। ઇસલિએ નિયમિત કાલ કે બાદ બ્લિચિંગ પાઉડર કા ઓ.ટી. ટેસ્ટ કરવાના આવશ્યક હોતા હૈ। ઓ.ટી. ટેસ્ટ સકારાત્મક (પોઝિટિવ) હુઈ તો કુંએ કા પાની અથવા કૂપનલિકા કા પાની સંક્રમણ મુક્ત હો કર અપેક્ષિત શુદ્ધતા પ્રાપ્ત કર સકતે હૈને।

જલ શુદ્ધીકરણ ઔર પુનઃ ઉપયોગ

જલ કી બઢતી હુઈ આવશ્યકતા ઔર કમ હોને વાલે સ્નોતોની કા અનુપાત ઠીક રખી કર ઉસકા તાલમેલ બૈઠાના યહ વ્યવસ્થાપન કી એક મહત્વપૂર્ણ ચુનૌતી હૈ। એક બાર ઉપયોગ મેં આયા હુआ જલ પુનઃ ઉપયોગ મેં લાયા જા સકતા હૈ। ભવિષ્ય મેં જલ પુનઃ ઉપયોગ કી સબસે અધિક આવશ્યકતા રહેગી। ભારત દેશ કી સંસ્કૃતિ મેં જલ પુનઃ ઉપયોગ કે કર્દી ઉદાહરણ અલગ અલગ પ્રાંતોને સે મિલતે હૈને। તથાપિ, યહ ઉદાહરણ વૈયક્તિક અથવા પરિવાર તક સીમિત થે જિસમે પાની કો શુદ્ધ કર ફિર સે કામ મેં લિયા જાતા થા। બડે પૈમાને પર લૉસ એંજિલિસ મેં પાની પુનઃ ઉપયોગ કા પ્રયોગ સાલ 1929 મેં હુએ। શુદ્ધ કિયે હુએ જલ કો ગોલ્ફ મૈદાનોને મેં ઉપયોગ મેં લાને લગે। સાલ 1976 સે કૈલિફોર્નિયા મેં શુદ્ધ કિયે હુએ જલ સે ભૂજલ ભંડારણ કા પ્રારંભ હુએ। ઇજરાઇલ દેશ મેં ઉપયોગ મેં આને વાલે પાની કે 80 પ્રતિશત ભાગ કો શુદ્ધ કર ખેતી કે કામ મેં લાયા જા રહા હૈ। સિંગાપુર, 1974 સે હી 75000 ક્યુબિક મીટર જલ પ્રતિદિન શુદ્ધ કર દુબારા ઉપયોગ મેં લે રહા હૈ। ઇસકા 6 પ્રતિશત જલ ઇતના શુદ્ધ કિયા જાતા હૈ કી વહ પીને કે લિયે ઉપયોગ મેં લિયા જા રહા હૈ। ઑસ્ટ્રેલિયા કે મેલબરોન શહર કા સીવેજ, સાલ 1892 સે શુદ્ધીકરણ કે બાદ કૃષિ ક્ષેત્ર કે લિયે ઉપયોગ મેં લા રહે હૈ। લગભગ 4200 હેક્ટર ક્ષેત્ર સે ઇસી પાની સે પશુઓને કે લિયે ચારા ઉપલબ્ધ હો રહા હૈ।

અફ્રીકા કે નામીબિયા રાષ્ટ્ર કી રાજધાની વિંડહોઁક હૈ, જિસકી જનસંખ્યા લગભગ પાંચ લાખ હૈ। શહર કે પાની આપૂર્તિ કે લિયે પાસ સે બહને વાલી નદી પર બાંધ બનાકર ઉસસે પાની લિયા જાતા હૈ। કિંતુ પાની કી માત્રા કમ હોને કે કારણ ડ્રેનેજ (સીવેજ) સે બહને વાલે 100 પ્રતિશત પાની પર ઉત્તમ પ્રકાર કી પ્રક્રિયા કી જાતી હૈ ઔર શુદ્ધીકરણ કે બાદ 33 પ્રતિશત પાની શહર કે પાની આપૂર્તિ ભંડારણ મેં ફિર સે મિલાયા જાતા હૈ। ઉર્વરિત જલ અન્ય ઉપયોગ મેં લાયા જાતા હૈ। સિંગાપુર શહર મેં નિરંતર પાની કી કિલ્લત રહતી હૈ, ઇસીલિયે સીવેજ જલ પર પ્રક્રિયા કરકે ઉસે અત્યંત શુદ્ધ બનાયા જાતા હૈ। ઇસ શુદ્ધ જલ કો બોતલોને મેં ભરકર ન્યુવૉટર કે નામ સે પીને કે લિયે ભી પુનઃઉપયોગ મેં લાયા જાતા હૈ। ઑસ્ટ્રેલિયા કે સૅલિસ્બરી શહર કે રાસ્તોને ઔર માર્ગોને પર બહને વાલે વર્ષા જલ કો એકત્રિત કરકે ઉસે શુદ્ધ કિયા

બુર્જિંગનુ

જाता है। ऐसा शुद्ध हुआ जल जमीन के नीचे वाले सच्चिद्र पत्थरों में संचयित किया जाता है। कुछ समय के बाद पानी को बाहर निकाल कर बोतलों में भर दिया जाता है और बोतलों में भरा हुआ पानी पीने के लिये उपयोग में आता है। बाजार में इस शुद्ध पानी की बोतल को 'रिचार्ज' नाम से जाना जाता है।

आर्सेनिकग्रस्त प्रदेश

प्रांत	ज़िले	गांव / गट
असम	धेमजी	धेमजी, बोर्डोलोनी, सिसिर्बोरगाव
बिहार	भौजपूर	बारहरा, शाहपूर, कोईलवारा, आराह, विहिया, उदर्वंत नगर
	भागलपुर	जगदीशपुर, सुलतानगंज, नाथनगर
	बेगूसराय	मोतीहारी, बेगूसराय, बरौनी, बालीया, कमल, साहेबपुर, बचवारा
	बुकसार	ब्रह्मपुर, सेमरी, चाकी, बुकसार
	दरभंगा	बिरौल
	खगड़िया	मानसी, खगड़िया, परबत्ता गोगरी
	किशनगंज	बहादुरगंज, किशनगंज
	कटिहार	मानसाही, कुरसेला, समेली, बरारी, मनीहारी, अमदाबाद
	लखीसराय	पिपारीया, लखीसराय
	मुंगेर	जमालपुर, दरहारा, बारियारपुर, मुंगेर
छत्तीसगढ़	पटना	मानेर, दानापुर, बख्तियारपुर, बारह
	पूर्णिया	पूर्णिया पूर्व कसबा
	सारण	दिघवारा, छपरा, रावेलगंज, सोनपुर
	समस्तीपुर	मोईनुद्दिननगर, मोहनपुर, पटोरी, विद्यापतीनगर
	वैशाली	राधोपुर, हाजीपुर, बिंदूपुर, देसरी, साहदेई
पश्चिम बंगाल	राजनांदगांव चौकी	
	वर्धमान	पर्वस्थली, कटवा, कला
	हावड़ा	उलूबेरीया, शामपूर
	हुगली	बालागढ़
	मालदा	इंगलीश बाज़ार, माणिकचक्र, कलीचक्र, रातूआ

યુવર્જિનુ

પ્રાંત	જિલે	ગાંબ / ગટ
ગુજરાત	મુર્શિદાબાદ	રાણીનગર, ડોમકલ, નાવડા, જલંગી, હરિહરપારા, તસુતી, ભગવાનગોળા, બેલડંગા, બેહરામપુર, રઘુનાથગંજ, ફરક્કા, લાલગોળા, મુતિર્ગંજ, રામશેરગંજ
	નાડિયા	કરીમપુર, તહતા, રાજરહા, દેગંગા, બિદૂરીયા, ગૈધાટ, બારવા, આમાંગા, બોનગાવ, હસનાબાદ, ચૌકડા, શાંતીપુર, નાકસીપારા, હંકશાલી, કૃષ્ણગંજ, છાપરા, રાણધાટ, કૃષ્ણનગર
	ઉત્તર વ દક્ષિણ પરગના	હાબ્રા, બરસાતનગર, રાજરહાટ, માંગર, જાંયનગર વિષ્ણુપુર, મોગરાહાટ, સ્વરૂપનગર, બરાકપુર
ઉત્તર પ્રદેશ	આગરા	આગરા, ઇદલપુર, ફતેહાબાદ, ખૈરાગઢ
	અલીગઢ़	સિકંદરપુર
	બલિયા	બેલહારી, બૈરિયા, મુરલીછાત્રા, રેવતી, સિયાર
	બલરામપુર	ગ્યાનદાસગંજ, ગૈસડી, હરયીબાઝાર, શ્રીદત્તગંજ, તુલસીપુર, પચ્ચેડવા
	ગોંડા	ભેલસર, હલધરમઊ, કટરાબાજાર, નવાબગંજ, પંદુરી, તરબગંજ, વજીરગંજ
	ગોરખપુર	ગોરખપુર
	લખીમપુર (ખીરી)	દૌરાહારા, ઈશનગર, પલિયા, રામિયા વિહાર
	મથુરા	મથુરા
	મુરાદાબાદ	મુરાદાબાદ

ફલોરાઇઝરસ્ટ ગાંબ

પ્રાંત	જિલે કા સંભાગ / ગાંબ
આંધ્ર પ્રદેશ	આદિલાબાદ, અનંતપુર, ચિત્તૂર, ગુંદૂર, હૈદરાબાદ, કરીમનગર, ખમ્મામ, કૃષ્ણા, કુર્નાલ, મેદક, મેહબુનગર, નાલગોંડા, નેલ્લોર, પ્રકાશમ, રંગારેણ્ણી, વિશાખાપટ્ણમ, વિજીયનગ્રામ, વારાંગલ, પશ્ચિમ ગોદાવરી
অসম	গোলপারা, কামরূপ, কর্বী, আংগলেংগ, নৌগাঁও
বিহার	ঔરংগাবাদ, বাংকা, বকসর, জমুই, কৈমূর, মুংগের, নাবডা, রোহতস, সুপৌল
ছત્તીસગઢ	ਬસ્તર, બિલાસપૂર, દંતેવાડા, જાગીર–ચાંપા, જશપુર, કાંકેર, કોરબા, કોરિયા, મહાસમુંદ, રાયપુર, રાજનાંદગાવ, સરગુજા
દિલ્હી	પૂર્વ દિલ્હી, નર્સ દિલ્હી, ઉત્તર–પશ્ચિમ, દક્ષિણ–પશ્ચિમ દિલ્હી

યુવર્ણિનું

પ્રાંત	જિલે કા સંભાગ / ગાંચ
ગુજરાત	અહમદાબાદ, અમરેલી, આનંદ, બનાસકંઠા, ભરુચ, ભાવનગર, દાહોદ, જૂનાગઢ, કચ્છ, મેહસાના, નર્મદા, પંચમહાલ પાટન, રાજકોટ, સાબરકંઠા, સૂરત, સુરેંદ્રનગર, વડોદરા
હરિયાણા	ભિવાની, ફરીદાબાદ, ગુરુગાંબ, હિસાર, ઝજીર, જીંદ, કૈથલ, કુરુક્ષેત્ર, મહેંદ્રગઢ, પાનીપત્ત, રેવાડી, રોહતક, સિરસા, સોનીપત્ત
જામ્ઝૂ—કશ્મીર	રાજૌરી, ઉધમપુર
ઝારખંડ	બોકારો, ગિરિડીહ, ગોડા, ગુમલા, પાલામઊ, રાંચી
કર્ણાટક	બાગલકોટ, બંગલોર, બેલારી, બેલગાંબ, બિદર, બીજાપુર, ચામરાજનગર, ચિકમંગલૂર, ચિંત્રદુર્ગ, દેવાંગરે, ધારવાડ, ગડગ, ગુલબર્ગા, હવેલી, કોલાર, કોપ્પલ, મંડળા, મ્હૈસૂર, રામચૂર, ટૂમકૂર
કેરલ	પલ્લકડ
મધ્યપ્રદેશ	ભિંડ, છત્તરપુર, છિંદવાડા, દત્તિયા, દેવાસ, ધાર, ગુણા, ગ્વાલહેર, હરંદા, જબલપૂર, ઝાબુઆ, ખરગોળ, મંદસૌર, રાજગઢ, સતના, શિવાની, રાજાપુર, શિવપુર, સિંધી
મહારાષ્ટ્ર	ચંદ્રપૂર, ધુળે, યવતમાળ, ગડચિરોલી, અમરાવતી, જાલના, નાંદેડ
ઓડિશા	અંગૂલ, બાલાસોર, બાડઘર, ભદ્રક, કટક, દેવગઢ, ડેકનાલ, જાજપુર, કેન્દ્રુઝાર, સુવર્ણપુર
પંજાਬ	અમૃતસર, ભટિંડા, ફરીદકોટ, ફતેહગઢ સાહેબ, ફિરોજપુર, ગુરુદાસપુર, માનસા, મોગા, મુક્તસર, પટિયાલા, સંગરુર
રાજસ્થાન	અજમેર, અલવર, ભંસવારા, બારમેડ, ભરતપુર, ભીલવાડા, બીકાનેર, બુંડી, ચિત્તૌડગઢ, ચુરુ, દૌસા, ધૌલપુર, ડોંગરપુર, ગંગાનગર, જયપુર, હનુમાનગઢ, જેસલમેર, જલાઈ, ઝૂઝૂન્નૂ, જોધપુર, કરોલી, કોટા, નાગોર, પાલી રાજસમંદ, સર્વાઇમાધોપુર, સીકર, સિરોહી, ટોક, ઉદયપુર
તમિલનાડુ	કોઇંબર્ટૂર, ધર્મપુરી, દિઢીગૂલ, ઇરોદે, કારૂર, કૃષ્ણાગિરી, નામકલ, પેશાંબદૂર, પૂદ્યકોટાઈ, રામનાથપુરમ, સાલેમ, શિવગંગા, ઠેની, વેલ્લોર, તિરુવણ્ણામલાઈ, વિરુદ્ધનગર
ઉત્તર પ્રદેશ	આગરા, અલીગઢ, ઇટાવા, ફિરોજાબાદ, જૌનપુર, કન્નોઝ, મહામાયાનગર, મૈનપુરી, મથુરા
પશ્ચિમ બંગાલ	બાણકૂરા, વર્ધમાન, બીરભૂમ, ડાકીણ, માલદા, દિનાંજપુર, નાડીયા, પુરુલિયા

યુવર્જિનુ

પીને વાલે પાની કી ગુણવત્તા બાધિત કરને વાલે કુછ ઘટક
 (સૌજન્ય : કે.ભૂ.મં., નર્ઝ દિલ્લી)

1. કાર (માયક્રોસાયમન / સેંટિમીટર 250 સેલ્સિયસ)

રાજ્ય	જિલે તથા જિલોં કા કુછ ભૂભાગ
આંધ્રપ્રદેશ	અનંતપૂર, કૂર્નાલ, કડપ્પા, નેલ્લોર, પ્રકાશમ, ગુંદૂર, મેહબૂબનગર, નાલગોડા, કૃષ્ણા, ખમ્મામ વારાંગલ, મેડક, પૂર્વ ગોદાવરી શ્રીકાકૂલમ, વિશાખાપણનમ, વિજયાનગરમ
હરિયાણા	ફતેહાબાદ, ભિવાની, ગુડગાંવ, હિસાર, કૈથલ, ઝજ્જર, મહેદગઢ, રોહતક, રેવાણી, સિરસા, સોનીપટ
કેરલ	પલ્લકડ
પંજાਬ	ફਿਰોજપુર, ફરીદકોટ, ભટ્ટિંડા, મનસા, મુક્તસર, સંગરુર
મધ્યપ્રદેશ	ઇંદોર, ભિંડ, ઝાબુઆ, શિવપુર, ઉજ્જૈન
રાજસ્થાન	અજમેર, અલવર, બારમેડ, ભરતપુર, ભિલવાડા, બુંદી, બીકાનેર, ચુરુ, ચિત્તૌડગઢ, ધૌલપૂર, દૌસા, ગંગાનગર, હનુમાનગઢ, જયપુર, જેસલમેર, જલોર, ઝુંઝૂનૂ, કરોલી, નાગોર, નીમચ, રાજસંદ્રદ, સિરોહ, સીકર, સવાઈ માધોપૂર, ટોક ઉદયપુર
ઉત્તર પ્રદેશ	આગરા, હાથરસ, મથુરા
દિલ્લી	ઉત્તર-પશ્ચિમ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ-પશ્ચિમ દિલ્લી
પશ્ચિમ બંગાલ	હાવડા, મેદિનીપુર, દક્ષિણી 24 પરગના
ગુજરાત	અહમદાબાદ, અમરેલી, આણંદ, ભરૂચ, ભાવનગર, વનાસકંઠા, દોહદ, પોરબંદર, જામનગર, જૂનાગઢ, કચ્છ, મેહસાણા, નવસારી, પાટણ, પંચમહાલ, રાજકોટ, સાબરકંઠા, સુરેન્દ્રનગર, સૂરત
કર્નાટક	બાગલકોટ, બેલગાંવ, બેલારી, દાવનગિરી, ગડગ, ગુલબર્ગા, રાયચૂર
તમિલનાડુ	ધર્મપુરી, પુડુકોટ્ટી, તૂતકુડી, કોર્ણ્બતૂર, દિંડીગૂલ, રામનાથપુરમ, સાલેમ, કરુર, નામકલ, પેરાંબલોર, તિરુવળણામલાઈ, વેલ્લોર, વિલૂપૂરમ, કુડાલોર

2. ફલોરાઇઝ (મિલિગ્રામ / લિટર)

રાજ્ય	જિલા તથા જિલોં કા કુછ ભાગ
આંધ્રપ્રદેશ	પ્રકાશમ નેલ્લોર, ગુંદૂર, મેહબૂબનગર, નાલગોડા, કૃષ્ણા, ખમ્મામ, વારાંગલ, શ્રીકાકૂલમ
હરિયાણા	રોહતક, ભિવાની

યુવર્જિંહ

રાજ્ય	જિલા તથા જિલોં કા કુછ ભાગ
પંજાਬ	ફਿਰੋਜપુર, મુક્તસર
મધ્ય પ્રદેશ	મિંડ, ઉજ્જૈન
રાજસ્થાન	બારમેઠ, ભરતપુર, બીકાનેર, ચુરુ, ગંગાનગર, હનુમાનગઢ, જયપુર, જૈસલમેર, જલોર, જોધપુર, ઝૂઝુન્નૂ, નાગાર, સીકર, સિરાંહી, ટોંક
ઉત્તર પ્રદેશ	આગારા, મથુરા
દિલ્હી	ઉત્તર-પશ્ચિમ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ-પશ્ચિમ દિલ્હી
પશ્ચિમ બંગાલ	હાવડા, દક્ષિણી 24 પરગના
ગુજરાત	અહમદાબાદ, અમરેલી, આણંદ, બનાસકંઠા, ભરૂચ, ભાવનગર, દોહદ, જૂનાગઢ, કચ્છ, મેહસાના, નર્મદા, પંચમહાલ, પાટણ, રાજકોટ, સાબરકંઠા, સૂરત, સુરેંદ્રનગર, વડોદરા
કર્નાટક	બાગલકોટ, બેળગાંવ, ગડગ, ધારવાડ
તમિલનાડુ	પુડૂકોટ્ટાઈ, તૂતૂકૂડી, રામનાથપુરમ, નામક્લ, કુડાલોર, તિરુનામલાઈ, તંજાવર, શિવગંગા

3. લૌહ (મિલિગ્રામ / લીટર)

રાજ્ય	જિલેં તથા જિલોં કા કુછ ભૂભાગ
આંધ્રપ્રદેશ	આદિલાબાદ, ચિત્તૂર, કડપા, ગુંઠૂર, હૈદરાબાદ, કરીમનગર, કૃષ્ણા, કુર્નૂલ, મેહ્બુબનગર, મેડક, નાલગોડા, નેલ્લોર, નિઝામાબાદ, રંગારેડ્ડી, વિશાખાપણનમ
બિહાર	ઔરંગાબાદ, બેગમસસાઈ, ભોજપુર, બુકસર, કૈમૂર, પૂર્વ ચંપારણ, ગોપાલગંજ, કટિહાર, ખાગરિયા, કિશાનગંજ, લાખીસરાઈ, માધોપુરા, મુજફરપુર, રોહતાસ, સમસ્તિપુર, સુપોલ, પશ્ચિમ ચંપારણ
હરિયાણા	અંબાલા, ભિવાની, ફરીદાબાદ, ફતેહગઢ, ગુડગાંવ, હિસાર, જીંદ, કૈથલ, કરનાલ, કુરુક્ષેત્ર, મહેંદ્રગઢ, પાનીપત, રોહતક, સિરસા, સોનીપત, યમુનાનગર
કર્ણાટક	અલપૂર્જા, ઇમાકુલમ, ઇંડૂકી, કાન્નર, કાસરાગોડ, કોલમ, કોદ્વાયમ, કોડ્ડીકોડે, મલાપુરમ, પલક્કડ, તિરુવનંતપુરમ, વયાનાડ
પંજાਬ	ભટ્ટા, ફરીદકોટ, ફતેહગઢ સહિબ, ફિરોજપુર, ગુરદાસપુર, હોશિયારપુર, માનસા, રૂપનગર, મુક્તસર

યુવરંગનુ

રાજ્ય	જિલેં તથા જિલોં કા કુછ ભૂમાગ
ત્રિપુરા	દલાઈ, ઉત્તર ત્રિપુરા, દક્ષિણ ત્રિપુરા, પશ્ચિમ ત્રિપુરા
છત્તીસગढ	બરસ્તર, દંતોવાડા, કાંકોર, કોરિયા, કોરબા
મધ્ય પ્રદેશ	બાલાઘાટ, બૈતૂલ, મિંડ, છત્તરપૂર, છિંદવાડા, ગુણા, ગ્વાલિયર, હોશંગાબાદ, નરસિંગપુર, પન્ના, રામસેન, રાજગઢ, રેવા, સાગર, સતના, સિંહોર, શિવની, શાહડોલ, રાજાપૂર, ઉજ્જૈન, ઉમારિયા, વિદિશા, દિંડોરી, પૂર્વ નિમાર
રાજસ્થાન	અજમેર, અલવર, બાંસવારા, બારાં, ભરતપુર, ભીલવાડા, બીકાનેર, ચિતોડગઢ, ચુફ, દૌસા, ધૌલપુર, ઝૂંગરપૂર, ગંગાનગર, હનુમાનગઢ, જયપુર, જैસલમેર, ઝાલાવાડી, જોધપુર, કરોલી, કોટા, નાગોર, પાલી, રાજસમંદ, સીકર, સવાઈમાધોપુર, ટોક, ઉદયપુર
ઉત્તર પ્રદેશ	આજમગઢ, બલિયા, બલરામપુર, ઇટાવા, ફતેહપુર, ગાજીપુર, ગોડા, હરદોઈ, કાનપુર, લખીમપુર, સિદ્ધાર્થનગર
જમ્મૂ વ કશ્મીર	બારામુલ્લા, બડગામ, કઠુઆ, કૃપવાડા, પુલવામા, શ્રીનગર
પશ્ચિમ બંગાલ	બાંકુડા, વર્ધમાન, બીરભૂમ, દિનાજપુર, પૂર્વ મેદિનીપુર, હાવડા, હુગાંગી, જલપાઈગુરી, મુર્શિદાબાદ, કોલકાતા, ઉત્તર દિનાજપુર, નાદીયા, 24 પરગના
અસમ	કછર, દરાંગ, ધેમાજી, ધુબરી, ગોલવાપારા, ગોલાઘાટ, જોરહાટ, કામરૂપ, કરબી, કરીમગંજ, લખીમપુર, મારિગાંંવ, નગાવ, નાલબારી, શિવસાગર, સોનિતપુર
ગુજરાત	અહમદાબાદ, બનાસકંઠા, ભાવનગર, કચ્છ, મેહસાણા
કર્નાટક	બાગલકોટ, બેંગલોર, બેળગાંવ, બેલ્લારી, બદિર, બીજાપુર, ચિકમંગલૂર, ચિત્રદુર્ગા, દાખિણ કન્નડ, દેવનગરી, ગુલબર્ગા, હસન, હાવેરી, કોડાગ, કોલાર, કોષ્ટલ, મૈસૂર, રાયચૂર, શિમોગા, ટુમકુર, ઉડપી
મેઘાલય	પૂર્વ ગારો, પૂર્વ ખાસી, જયંતિયા
ଓଡિશા	બાલાસોર, બરગઢ, ભદ્રક, કટક, દેવગઢ, જગતસિંહપુર, જાજપુર, ઝારસુગુડા, કલાહાંડી, કન્ધમાલ, કેન્દુજર, ખોર્દા, કોરાપુટ, મયૂરભંજ, નયાગઢ, પુરી, રાયગઢ, સંબલપુર, સુંદરગઢ, સોનપુર
તમિલનાડુ	નામક્રલ, સાલેમ

યુવરંગનુ

4. નાઇટ્રેટ (મિલિગ્રામ / લિટર)

રાજ્ય	જિલેં તથા જિલોં કા કૃછ ભાગ
આંધ્રપ્રદેશ	આదિલાબાદ, અનંતપુર, ચિત્તૂર, કડપા, પૂર્વ ગોદાવરી, ગુંટૂર, હૈદરાબાદ, કરિમનગર, ખરસામ, કૃષ્ણા, કુર્નાલ, મહાબૂબનગર, મેડક, નાલગોડા, નેલ્લોર, નિજામાબાદ, પ્રકાશમ, રંગારેઝી, શ્રીકાકુલમ, વિશાખાપટ્ટનમ, વારાંગલ, પશ્ચિમ ગોદાવરી
બિહાર	ଓરંગાબાદ, બાંકા, ભાગલપૂર, ભોજપૂર, પટના, રોહતાસ, સારણ, સિવાન
હરિયાણા	અંબાલા, ભિવાની, ફરીદાબાદ, ફતેહાબાદ, ગુરુગ્રામ, હિસાર, જીંદ, કૈથલ, કરનાલ, કુરુક્ષેત્ર, મહેંદ્રગઢ, પંચકુલા, પાનીપત્ત, રેવાડી, રોહતક, સિરસા, સોનીપત્ત, યમુનાનગર
કેરલ	એર્નાકુલમ, ઇંડૂકી, કન્નૂર, કાસારગોડ, કોલ્લામ, તિરુવનંતપુરમ, ત્રિસુર, વાયનાડ
પંજાબ	ભટ્ટા, ફરીદકોટ, ફતેહગढ સાહિબ, ફિરોજપુર, ગુરદાસપુર, હોશિયારપુર, માનસા, જાલંધર, કપૂરથલા, લુધિયાના
છત્તીસગढ	બર્સર, બિલાસપુર, દતેવાડા, ધમતરી, જશપુર, કાકેર, કવર્ધા, કોરબા, મહાસસુંદ, રાયગઢ, રાયપુર, રાજનાંદગાવ
મધ્યપ્રદેશ	અનુષ્ઠ્ર, અશોકનગર, બાલાઘાટ, બરવાની, બૈતૂલ, ભિંડ, ભોપાલ, બરહાણપુર, છતરપુર, છિંદવાડા, દમોહ, દતિયા, દેવાસ, ધાર, ગ્વાલિયર, હરવા, હોશંગાબાદ, ઇંદૌર, જબલપુર, ઝાબુઆ, કટની, ખંડવા, કારગાવ, મંડલા, મંદસૌર, મોરેના, નરસિંહપુર, નોમચ, પના, રાયસેન, રાજગઢ, રત્નામા, રીવા, સાગર, સતના, સિંહાર, શિવની, શાહડોલ, રાજાપુર, શિવપુરી, સિંદી, ટિકમગઢ, ઉજ્જેન, ઉમરિયા, વિદિશા
રાજસ્થાન	અજમેર, અલવર, બાંસવાડા, બારાં, બારમેડ, ભરતપુર, ભીલવાડા, બીકાનેર, ચિત્તૌડગઢ, ચુરુ, દૌસા, ધૌલપુર, ડૂગરપુર, ગંગાનગર, હનુમાનગઢ, જયપુર, જેસલમેર, જાલૌર, ઝાલાવાડા, જોધપુર, કરૌલી, કોટા, નાગર, પાલી, પ્રતાપગઢ, રાજસમંદ, સિરોહી, સીકર, સવાઈ માધોપુર, ટોંક, ઉદયપુર
ઉત્તર પ્રદેશ	આગરા, અલીગઢ, પ્રયાગરાજ (ઇલાહાબાદ), અંબેડકર, નગર, બદાયું બાગપત્ત, બલરામપુર, બાદા, બારાબંકી, બરેલી, બસ્તી, બિજનૌર, બુલંદશહર, વિત્રકૂટ, એટા, ઇટાવા, ફતેહપુર, ફિરોજાબાદ, ગાજિયાબાદ, ગાજીપુર, હમીરપુર, હરદોઈ, જૌનપુર, ઝાંસી, કન્નौજ, કાનપુર, લખીમપુર, મહોબા, રાયબરેલી, રામપુર, સંત રવિદાસ નગર, શાહજહાંપુર, સીતાપુર, સોનભદ્ર, સુલતાનપુર, ઉન્નાવ
દિલ્હી	મધ્ય દિલ્હી, નર્ઝ દિલ્હી, ઉત્તર દિલ્હી, ઉત્તર-પશ્ચિમ દિલ્હી, દક્ષિણ દિલ્હી, દક્ષિણ-પશ્ચિમ દિલ્હી, પશ્ચિમ દિલ્હી
જમ્મૂ વ કશ્મીર	જમ્મૂ કટુઆ

યુવર્જિન્દુ

રાજ્ય	જિલેં તથા જિલોં કા કુછ ભાગ
પશ્ચિમ બંગાલ	બાંકણા, વર્ધમાન
ગુજરાત	અહમદાબાદ, અમરેલી, આણંદ, બનાસકાંઠા, ભરુચ, ભાવનગર, દાહોદ, જૂનાગઢ, કચ્છ, મેહસાના, નર્મદા, પંચમહલ, પાટન, રાજકોટ, સાબરકાંઠા, સૂરત, સુરેન્દ્રનગર, વડોદરા
કર્નાટક	બાગલકોટ, બાગલોર, બેલગાંવ, બેલારી, બિદર, બિજાપૂર, ચામરાજનગર, ચિકમંગલૂર, ચિત્રદૂરગા, દેવનગરી, ધારવાડ, ગડગ, ગુલબર્ગા, હસન, કડગૂ, કોલાર, કોપ્પલ મૈસૂર, રાયચૂર, શಿમોગા, ઉಡ્ઘૂપી
ઉત્તરાખંડ	દેહરાદૂન, હરિદ્વાર, ઉધમ સિંહ નગર
ଓଡિશા	અંગૂલ, બાલાસૌર, બારગઢ, ભદ્રક, બોଲાঁগির, કটક, દેવગઢ, ગજપતી, ગંજમ, જાજપુર, ઝારસુગુડા, કલાહાંડી, કેন્દ્રાપારા, કેન્દ્રુજાર, ખુર્દા, કોરાપૂટ, મલકનગિરી, મયૂરખંજ, નવાપાડા, નયાગઢ, ફુલબાની, પુરી, સંબલપૂર, સુરેંગરગડ સુવર્ણપુર
તમિલનાડુ	ચெந்நை, கோயம்புதூர், குட்டலோர், ஧ர்மபூரி, ஡ிங்கிளூல், காஞ்சிபுரம், கன்சுகுமாரீ, கரூர், மடூரை, நாமக்கல், நீலगிரி, புதுக்கோட்டை, ராமநாதபுரம், ஸலெம், ஶிவங்கா, தேநி, திருவன்மா மலை, தங்கவுர், திருநெல்வேலி, திருவலுர், திரிசூலம், துதிகோரீன, வெல்லூர், விலுட்புரம், விருஷ்஧நகர்

ધરા પે જલ

2.5% (37.5 દસ લાખ ઘન કિ.મી.) શુદ્ધ જલ
 97.5% (1320 દસ લાખ ઘન કિ.મી.) સાગરીય ખારા જલ
 અર્થાત : હમારે પૃથ્વી ગ્રહ પર કેવેલ 3% પાની શુદ્ધ હૈ,
 બાકી સાગરીય ખારા જલ હૈ।

14. जल पर उक्तियाँ

पानी को जो बचायेगा, समझदार वो कहलायेगा ।

बूढ़े बच्चे और जवान, पानी बचाओ बनो महान् ।

जल बूंदों में हित है, सबसे आगे राष्ट्रहित है ।

जल, जीवन का मूल है । जल है तो कल है ।

वर्तमान में अगर न जल बचाओगे, भविष्य में खुद प्यासे रह जाओगे ।

जल का समझो आज मोल, कल के लिये यह अनमोल ।

राष्ट्रहित में योग करो, जल का सदुपयोग करो ।

आज जल शुद्धीकरण करो, कल जल पुनः उपयोग करो ।

राजा वही कहलायेगा, जो जल को संजोयेगा ।

जल को करो आज जतन, वही रहेगा कल का रतन ।

द्रव्य, खनिज आज की खान, पानी है धरा की शान ।

जहां है पानी की कमी, जल व्यवस्थापन आज से सही ।

कृषि सिंचाई सहज हो, बूंद बूंद संधारण हो ।

प्रकृति का उपहार है जल, जीवन का जीवाधार है जल ।

बढ़ता भूजल बहती नदियाँ, सुफलित रहे आपकी दुनिया ।

स्वच्छ एवं शुद्ध जल और सुरक्षित कृषि

15. जल आप जरूर बचा सकते हैं!

अयोग्य कृति	योग्य कृति
नल खोलकर टब में स्नान करने से लगभग 30 लीटर पानी उपयोग में आता है।	बाल्टी में पानी लेकर स्नान करने से केवल 16 लीटर पानी लगता है। योग्य कृति से 14 लीटर पानी आप हर दिन बचा सकते हैं।
नल खोलकर दंत-मंजन/ब्रश करने से लगभग 8–10 लीटर पानी की खपत होती है।	दंत-मंजन/ब्रश करते समय लोटा (मग) का इस्तेमाल करने से केवल 1–2 लीटर से काम पूरा होता है। योग्य कृति से लगभग 8 लीटर पानी हर दिन बचा सकते हैं।
शौचालय में फलश टैंक से हर बार 20 लीटर पानी उपयोग में आता है। वेस्टर्न (कमोड) में स्वच्छता रखने के लिये अधिक पानी की मात्रा लगती है।	शौचालय में छोटी बाल्टी के उपयोग से 5–8 लीटर पानी लगता है। हिंदुस्तानी पद्धति के शौचालय में पानी की खपत कम होती है। शौचालय की स्वच्छता जरुरी है, परंतु व्यर्थ पानी डालते रहना अयोग्य कृति है।
दाढ़ी बनाते समय, नल खुला रखा है तो 10–14 लीटर पानी लगता है।	छोटे लोटे (मग) में पानी लेकर दाढ़ी बनाने से 1–2 लीटर पानी लगता है। योग्य कृति से, आप 12 लीटर पानी बचा सकते हैं।
पाईप से फर्श की सफाई करने पर, 1000 वर्ग फुट फर्श के लिये 120 लीटर पानी लगता है।	बाल्टी में पानी लेकर पोछा करने से केवल 20–25 लीटर पानी की मात्रा से फर्श साफ हो जाता है। योग्य कृति से आप लगभग 95–100 लीटर पानी बचा सकते हैं।
नल/पाईप द्वारा वाहन धोने से 40–50 लीटर पानी लगता है।	गीले कपड़े से वाहन पोछने के लिये 18–20 लीटर पानी की आवश्यकता होती है।
नल खोलकर कपड़ों की धुलाई पर 125–150 लीटर पानी लगता है।	बाल्टी में पानी लेकर कपड़े धोने पर 18–40 लीटर पानी लगता है। योग्य कृति से 110 लीटर तक पानी आप हर दिन बचा सकते हैं।

યુવર્જિનુ

संपन्न एवं આશ્વાસિત કૃષક: રાષ્ટ્ર કા પોષક

હિંદી—અંગ્રેજી તાંત્રિક શબ્દ સૂચી

જલપૃષ્ઠ — વૉટર ટેબલ	Water Table
ભૂપર્ષીય જલ — સરફેસ વૉટર	Surface Water
ભૂજલ — ગ્રાઉંડ વૉટર	Ground Water
જલમૃત (જલધારક પથર)	Aquifer
પર્જન્યકાળ	Monsoon
વર્ષાકાળ	Rainy Season
જલ વ્યવસ્થાપન	Water Management
જમીની—સતહ	Ground Surface
બારવ, બાવડી, સીઢી વાલે કુંઠ	Step Well
પથરોં કે છેદ	Rock Voids
પ્રસ્તર સંધિ	Rock Joints
ક્ષારણ	Weatnering
દરાર	Rock frauture
અસંહત સ્તર	Unconsolidated Rock layers
સંપૃક્ત	Saturated
ઝારને	Spring

યુવર્ણિતુ

પ્રવાહી જલ	Runoff
સરંદ્રીત આરપાર અખંડતા	Permeability
વિલયન	Solution Activity
શિલાતલ	Bed Rock
અ.ગ.મી. (અબ્જ ઘન મીટર)	Billion Cubic metre
પરિવાહી	Free Flowing Well
પરિરુદ્ધ જલભૂત (કન્ફાઇડ)	Confined Aquifer
અપરિરુદ્ધ જલભૂત (અનકન્ફાઇડ)	Unconfined Aquifer
સંઘિત પથર	Consolidated Rock
અર્ધસંઘિત પથર –	Semi Consolidated Rock
અસંઘિત પથર / મૃદા	Unconsolidated
કૂપનલિકા	Borewell
કુઆ	Dug well / Open well
સઘનતા	Density
ભૂજલ ગણવત્તા	Groundwater Quality
જલ પુનર્ભરણ	Water Recharge
ભૂજલ સ્ત્રોત	Groundwater Resource
કૃત્રિમ પુનર્ભરણ	Artificial Recharge
કેશાકર્ષણ	Capillary Action
મૃદા કી આર્ડ્રતા	Soil Moisture
પર્જન્યકાળ	Rain Hours
પર્જન્ય વિતરણ	Rain Distribution
પર્જન્ય બારાંબારતા	Rain Frequency
પર્જન્ય તીવ્રતા	Rain Intensity
સરંદ્રીત	Porous
પ્રસ્તરસંરચના	Rock Layers
વાતન વિભાગ	Zone of Aeration
નિન્મ સંતૃપ્ત વિભાગ	Zone of Saturation
પરિવહન	Transportation
નિક્ષેપણ	Deposition

યુવર્ણિંગ

સ્નેહક કાર્ય	Lubrication Action
ભૂસ્ખલન	Landslide
મૃદાપ્રવહણ	Solifluction
વિલયન માર્ગ	Solution Channels
વિલયન વીવર	Sink Holes
વિલયન ધસાવ	Subsidence
વિલયન ઘાટી	Soution Valley
અવશૈલ	Stalactite
અચ્છૈલ	Stalagmite
અધિષ્ઠિત જલભૂત	Percher Aquifer
વિશિષ્ટ ક્ષમતા	Specific capacity
જલાઢ	Alluvial
શુષ્ક ક્ષેત્ર	Arid region
તહખાના	Basement
કાલા પાની	Black water
નીલા પાની	Blue water
ખારા પાની	Brackish water
કેશિકા ફિંજ	Capillary fringe
કાર્બોનેટ રોક	Carbonate rock
જલગ્રહણ ક્ષેત્ર	Catchment
જલવાયુ	Climate
જલવાયુ પરિવર્તન	Climate change
સમેકિત	Consolidated
ઉપભોગ્ય ઉપયોગ	Consumptive use
ત્રિમુજ પ્રદેશ	Delta Region
રિક્ટિકરણ	Depletion
જમા	Deposit
ઘરેલૂ ઉપયોગ કા પાની	Domestic water
જલનિકાસ	Drainage
પારિસ્થિતિકી તંત્ર	Ecosystem

યુવર્ણિંગ

ભાપ	Evaporation
વાષ્ણન—ઉત્સર્જન	Evapo-transpiration
ભ્રંષ	Fault
દરારેં	Fissures
મુડે હુએ પહાડી	Folded mountains
ગઠન	Formation
જીવાશમ ભૂજલ	Fossil groundwater
ભંગ	Fracture
મીઠે પાની	Freshwater
ગરમ પાની કા ઝારના	Geyser
હરા પાની (મિટ્ટી કી નમી)	Green water
રસોઈઘર, ધુલાઈ આદ્ય કા ધોવન	Grey water
ભૂજલ	Groundwater
ભૂજલ વિકાસ	Groundwater development
ભૂજલ નિર્વહન	Groundwater discharge
ભૂજલ સ્તર	Groundwater level
ભૂજલ ખનન	Groundwater mining
ભૂજલ અપવાહ	Groundwater runoff
જલગતિ વિજ્ઞાન	Hydraulics
દ્રવચાલિત પ્રવાહિતા	Hydraulic conductivity
હાઇડ્રોલિક ઢાલ	Hydraulic gradient
જલ વિજ્ઞાન	Hydrology
આગ્નેય ચટ્ટાન	Igneous rock
અભેદ્ય	Impermeable
સિંચાઈ	Irrigation
સંયુક્ત	Joint
ભૂસ્થળન	Land subsidence
સમુદ્રી	Marine
સમુદ્રી પ્રતિગમન	Marine regression
રૂપાત્મક ચટ્ટાન	Morphic rock

ਯুক্তিগুরু

শুদ্ধ পানী	Mineral water
খুদাই	Mining
নিরসনী	Monitoring
প্রাকৃতিক সংসাধন	Natural resource
গৈর-নবীকরণীয় ভূজল	Non-renewable groundwater
অত্যধিক দোহন	Overexploitation
প্রবেশ কে যোগ্য	Permeable
পঠার	Plateau
মঞ্চ	Platform
চিহ্ন	Pores
সংभাবিত বাষ্পীকরণ	Potential evaporation
বর্ষা	Precipitation
নবীকরণীয় ভূজল	Renewable groundwater
লচীলতা	Resilience
বাপসী কা প্রবাহ	Return flow
নদী কা জলগ্রহণ ক্ষেত্র	River basin
অপবাহ	Runoff
অপবাহ গুণাংক	Runoff coefficient
সুরক্ষিত উপজ	Safe yield
খারা পানী	Saline water
খারাপন	Salinity
সমুদ্রী জল কী ঘুসপেঠ	Sea water intrusion
মাপ	Scale
মাধ্যমিক ভূজল সংসাধন	Secondary groundwater resources
টপকা / স্মাব	Seepage
অর্ধ শুষ্ক ক্ষেত্র	Semi-arid region
অর্ধ-সীমিত জলভূত	Semi-confined aquifer
অর্ধ-পারগম্য বিস্তর	Semi-permeable bed
ভাঁড়ারণ	Storage
ধারা	Stream

યુવર્ણિનુ

घટાવ	Subsidence
ઉપસતહી જલ	Sub-surface water
સતત ઉપજ	Sustainable yield
લૌકિક	Terrestrial
તૃતીયક	Tertiary
અસંતૃપ્ત ક્ષેત્ર	Unsaturated zone
આભાસી પાની	Virtual water
પાની કા બજટ	Water budget
જલ ચક્ર	Water cycle
પાની કે પદચિન્હ	Water footprint
કુંઆ	Well
દલદલ ક્ષેત્ર	Wetland

નોટ

નોટ

9 788171 642328